

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Bent Jensen

Dansk-russiske relationer
1697-1709

Thomas Riis

Ebeltoftkredsens adresser til
Rigsdagen i »Smørkrigen«

Tage Kaarsted

Frederik 8. og dannelsen af
ministeriet Holstein-Ledreborg
i 1909

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE VIII, 4 · 1970

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 30.—.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

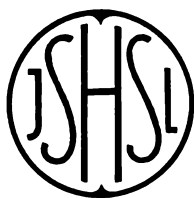
HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

VIII

Redigeret af
VAGN DYBDAHL
under medvirken af
H. P. CLAUSEN OG TROELS FINK

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1968-70

INDHOLD

Afhandlinger

<i>Hans Chr. Johansen</i> : Statsregnskaber og finanspolitik i begyndelsen af det 18. århundrede	1
<i>Leo Tandrup</i> : D. G. Monrads syn på konstitutionalisme og parlamentarisme 1869–1886	14
<i>Aksel Lassen</i> : Endnu et valg	98
<i>Helge Sjøgaard</i> : Om forholdet mellem Roskildekrøniken og Lejrekrøniken	149
<i>Hans Kirchhoff</i> : Augustoprøret i Vendsyssel 1943	173
<i>J. Boisen Schmidt og Hans Chr. Johansen</i> : Statsregnskaber og finanspolitik	225
<i>Aage Houken</i> : Bemærkninger til 5. udgave af Trap	229
<i>Curt Sørensen</i> : Den syndikalistiske ideologi i den danske arbejderbevægelse ca. 1910–21	273
<i>Troels Fink</i> : Det danske gesandtskab i Washington 1940–42	316
<i>Fritz Hammer Kjølser</i> : Hvorledes capitain Nordens beskrivelser fra Ægypten nåede Danmark	338
<i>Bent Jensen</i> : Dansk-russiske relationer 1697–1709	397
<i>Thomas Riis</i> : Ebeltoftkredsens adresser til Rigsdagen i »Smørkrigen«	466
<i>Tage Kaarsted</i> : Frederik 8. og dannelsen af ministeriet Holstein-Ledreborg i 1909	486

Anmeldelser og litteraturnyt

<i>Achelis, Thomas Otto</i> : Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864. [Finn H. Lauridsen]	513
<i>Andersen, Einar</i> : Thomas Bugge. Et mindeskrift i anledning af 150-årsdagen for hans død 15. januar 1815. [Ole Degn]	260
<i>Andersen, Richard</i> : Danmark i 30'erne. En historisk mosaik. [Vagn Dybdahl]	263
<i>Andersen, Vald.</i> : Register til Malt herreds tingbøger 10. 1. 1657–25. 1. 1719. [Ole Degn]	515
<i>L'archéologie du village médiéval</i> . [H. Schledermann]	250
<i>Barfod, Jørgen H.</i> : Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940–45. [Henning Poulsen] .	509
<i>Bergholt, I. J. I.</i> : Pligtens vej. En sønderjyde i 1. verdenskrig. [H. P. Clausen]	517
<i>Bornholmske kirkebøger</i> . Foreløbige arkivregistraturer. Landsarkivet for Sjælland m. m. [H. P. Clausen]	396
<i>Borup, Morten (ed.)</i> : Breve fra og til Holger Drachmann. 1–2. [Vagn Dybdahl]	382
<i>Bramsen, Bo</i> : Ferdinand og Caroline. Samme 2. udv. udg. [Vagn Dybdahl]	380
<i>Brandforsikringsarkivalier</i> for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872. [H. P. Clausen]	271

IV

- Bruun, Chr.:* Danske uniformer. 2. og 3. samling 1837. [Vagn Dybdahl] 148
- Bruun, Chr. V.:* Danske uniformer. 1845 og 1850. [Vagn Dybdahl] 266
- Bruun, Henry:* Dansk historisk bibliografi. II. Stats- og kulturforhold fra åndsliv og ud. – III. Danmarks topografi. Sønderjyllands (hertugdømmernes) historie, indre forhold og topografi. [Vagn Dybdahl] 395
- Budde-Lund:* Håndskydevåbnenes historie fra krudtets opfindelse og indtil udgangen 1853. [Vagn Dybdahl] 266
- Bæksted, Anders:* Danske indskrifter. En indledning til studiet af dansk epigrafik. [Helge Paludan] 147
- Christensen, Aksel E.:* Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden. [Helge Paludan] 251
- Dahlerup, Troels:* Det danske sysselprovsti i middelalderen. [Helge Paludan] 256
- Dahlerup, Troels (udg.):* Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian IIIs tid. I–II. [Ole Degn] 498
- Danmark.* Gyldendals egnsbeskrivelse I. Bornholm med Ertholmene. – 2. Nordjylland med Læsø og Hirtsholmene. [Vagn Dybdahl] 391
- Danmarks Kirker.* Frederiksborg amt. 7. og 8. hæfte. Udgivet af Nationalmuseet. [Helge Søgaard] 139
- Danmarks Kirker.* Frederiksborg amt. 9. hæfte, s. 769–864, og hæfte 10, s. 865–960. [Helge Søgaard] 140
- Danmarks Kirker.* Århus amt. 1. bind. 1. hæfte, s. 1–96. [Helge Søgaard] 267
- D'Haenens, Albert:* Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale. [H. Schledermann] 247
- Diplomatarium Danicum* 3, V, 1357–1360. Udgivet af C. A. Christensen og Herluf Nielsen. De tyske tekster af Peter Jørgensen. Danmarks riges breve 3, V, 1357–1360. Udarbejdet af C. A. Christensen, K. Friis Johansen og Herluf Nielsen. De tyske tekster af Ernst Dittmer. [Helge Søgaard] 131
- Dumézil, Georges:* De nordiske Guder. Grundtræk af den skandinaviske religion. På dansk ved Vagn Duekilde. [Niels Lund] 368
- Eckert, Rüdiger:* Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung im zweiten Weltkrieg. Eine Untersuchung über die Bedeutung der illegalen Presse und einiger repräsentativer Vertreter der Widerstandsgruppen. [Henning Poulsen] 509
- Elenchus fontium historiae urbanae*, ed. C. van de Kieft et J. F. Niermeeijer. Singulas partes ed. B. Diestelkamp, M. Martens, C. van de Kieft, B. Fritz, vol. I. [H. Schledermann] 369
- Elklit, Jørgen:* Folketællingen 1845. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale. 1–2. [Vagn Dybdahl] 506
- Enevig, Anders:* Sigøjnere i Danmark [Ib Gejl] 393
- Engberg, Jens:* Kilder til dansk historie i engelske arkiver. [Ole Degn] 272
- Engberg, Jens:* Det slesvigske

- spørgsmål 1850–1853. [Georg Nørregård] 131
- Engelhardt, Conrad*: Sønderjyske og fynske mosefund. Bind I. Thorsbjerg mosefund. Med forord af Mogens Ørnes. [Ole Degn] 516
- Evensmo, Sigurd*: Det store Tivoli. Film og kino i Norge gennem 70 år. [Finn H. Lauridsen] 384
- Exner, Johan*: 400 danske landsbykirker. [Vagn Dybdahl] ... 267
- Eyben, W. E. v.*: Thi kendes for ret. Retsopgøret efter besættelsen. [Vagn Dybdahl] 391
- Figalski, Marian*: Rzędzy Malgorzaty Samborów ny w Danii w drugiej polowie XIII w. (Margrethe Sambirias regering i Danmark i anden halvdel af 1200-tallet). [Jørgen Steen Jensen] 374
- Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 1*. Privatarkiver. Politikeren Andreas Frederik Krieger. [H. P. Clausen] 395
- Frost, Jep Lauesen (red.)*: De gamle byfoged-, birke- og herredsfuldmægtige. Erindringer fra retslivet i tiden før retsreformen af 1919. [Vagn Dybdahl] 383
- Gad, Finn*: Grønlands historie, II, 1700–1782. 1. og 2. halvbind. [Ole Degn] 379
- Gissel, Svend*: Landgilde og ud-sæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. [Paul G. Ørberg] 498
- Gjessing, Hakon*: Drengear og manddomsvirke i Tønder. [H. P. Clausen] 268
- Hansen, Moritz Mørk*: Livs-erindringer. Udgivet ved H. V. Gregersen. [H. P. Clausen] .. 268
- Hillgruber, Andreas*: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege. [Viggo Sjøqvist] 139
- Hoff, Arne og Anton Hvidt*: Den danske reserveofficer 1842–1967. [Vagn Dybdahl] 380
- Holmgaard, Jens (udg.)*: Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797. [Vagn Dybdahl] 502
- Hvidt, A. N. (udg.)*: Lærebog om fæstningsanlægene i Danmark 1911. [Vagn Dybdahl] 507
- Jaschik, Timofei Ksenofontowitch*: En livkosaks erindringer. [Vagn Dybdahl] 383
- Jensen, Gillian Fellows*: Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire. [Niels Lund] 248
- Jensen, Hannemarie Ragn*: Christian Elling bibliografi. [Vagn Dybdahl] 520
- Jørgensen, Carl E. og V. G. Konradsen*: Series Rectorum. Danske rektorer ved gymnasier og kurser siden reformationen. [Finn H. Lauridsen] 512
- Jørgensen, Harald*: Nordiske arkiver. [H. P. Clausen] 270
- Jørgensen, Johan*: Skifter og testamenter. [Vagn Dybdahl] .. 520
- Kan, A. S.*: Vnjesnaja politika skandinavskich stran v gody vtoroj mirovoj vojny (De skandinaviske landes udenrigspolitik under Den anden Verdenskrig). [Bent Jensen] 264
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1644–1645*. I uddrag udgivne af Rigsarkivet ved Johan Jørgensen. [Ole Degn] 378
- Kier, Peter*: Min rejse gennem jordelivet. Udg. af Jens Holdt og Hans Hyselbjerg Paulsen. [H. P. Clausen] 394
- Klæstrup, P.*: Det forsvundne København. [Vagn Dybdahl]. 267
- Koch, Poul, P. G. Lindhardt og Roar Skovmand (red.)*: Hal

VI

- Koch og hans virke. [Vagn Dybdahl] 507
- Koch-Olsen, Ib*: Danmarks kulturhistorie. I-II. [Ole Degn] .. 366
- Krag, Jens Otto*: Ung mand fra trediverne. [Vagn Dybdahl].. 508
- Kring* korstågen till Finland. Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdagen den 23. maj 1968. Redigeret af Kaj Mikander. [Helge Paludan] 375
- Kristensen, Anne K. G.*: Danmarks ældste annalistik. Studier over lundensisk annalskrivning i 12. og 13. århundrede. [Helge Paludan] 376
- Kruuse, Jens*: De uforberedte. [Vagn Dybdahl] 390
- Kaae, Alfred*: Hover. Sognet ved åen. Hing herred. Ringkøbing amt. [Finn H. Lauridsen] ... 393
- Kaarsted, Tage*: Påskekrisen 1920. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie. 23. [Knud Larsen] 385
- Kaarsted, Tage*: Dansk politik i 1960'erne. Taktik og strategi. [Svend Auken] 511
- Larsen, Kai Edvard*: Fra en stormfuld tid. De sønderjyske Danske Samfunds Historie. [H. P. Clausen] 517
- Lauring, Palle*: Danske miljøer som malerne så dem. [Vagn Dybdahl] 506
- Lausten, Martin Schwarz*: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60. [Anne Riising] ... 377
- Landbohistoriske skrifter* bind 2. C. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620. Udgivet af udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. [Paul G. Ørberg] 259
- Liebe, Poul Ib*: Napoleons danske hjælpetropper. »Auxilliær-korpset 1813«. [Vagn Dybdahl] 502
- Linde, Helle og Anker Olsen*: Manuskripter og arkivalier i danske samlinger. [Vagn Dybdahl] 520
- Lægdsmand, Karsten*: Bibliografi for folkelivsforskere med særlig henblik på de materielle kulturprodukter og næringslivet. Et udvalg. Københavns Universitets Institut for europæisk Folkelivsforskning. [Ole Degn] 271
- Meddelelser* om Rigsarkivet og Landsarkiverne fra årene 1961-1965. [H. P. Clausen] 270
- Mediaeval Scandinavia*. I. Redigeret af Hans Bekker-Nielsen. [Helge Paludan] 371
- Mentze, Ernst*: Skagens guldalder. En epoke i dansk malerkunst. [Vagn Dybdahl] 144
- Mentze, Ernst*: P. S. Krøyer. [Vagn Dybdahl] 507
- D. G. Monrads Breve*. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Svend Hauge. [Leo Tandrup] 381
- Mortensen, Enok*: The Danish Lutheran Church in America. [Kristian Hvidt] 136
- Møller, Poul*: Københavns bystyre gennem 300 år. Bd. II 1858-1940. Udgivet af Københavns borgerrepræsentation. [Viggo Sjøqvist] 142
- Nielsen, Carl Lindberg*: Ringkøbing købstads historie. [Helge Søgaard] 516
- Nørregård, Georg*: Danmark mellem øst og vest 1824-39. [Ib Gejl] 503
- Nørregård, Georg*: Farefulde danske sørejser. Togter til Afrika i det 17. århundrede. [Ole Degn] 499
- Nørrejyske landdistrikters rets- og politikredse* indtil 1956.

- Udgivet af Landarkivet for Nørrejylland. [H. P. Clausen] 143
- Olsen, Eigil*: Uhøjtidelige erindringer. Fra rigsdagslivet i Fredericiagade og på Christiansborg. [Vagn Dybdahl] . . . 263
- Olsson, Jan Olof*: 1914. Om skuddene i Sarajevo og optakten til den første verdenskrig. [Viggo Sjøqvist] 137
- Pedersen, Axel H.*: Birketing i Gl. Københavns amt 1521–1965. [Ole Degn] 392
- Prange, Kirsten, Aage Rosenberg Rasmussen og Poul Rasmussen*: Skast herreds tingbøger 1636–1640.
Poul Rasmussen (udg.): Viborg landstings skøde- og pantebøger 1645–1652. 1. hæfte. [Paul G. Ørberg] 515
- Raloff, Karl*: Et bevæget liv. [Vagn Dybdahl] 391
- Ramsing, H. U.*: Københavns ejendomme 1377–1728. Oversigt over skøder og adkomster. Bd. V. Nørre kvarter. Ved Victor Hermansen og Albert Fabritius. [Viggo Sjøqvist] . . 141
- Rasmussen, Ebbe Gert*: Bornholm 1658. Begivenhederne under Sveriges besiddelse af øen. [Ole Degn] 379
- Rasmussen, Ebbe Gert*: Pastor Lemvigs betænkning. Et bornholmsk landsforræderi i det 17. århundrede. [Ole Degn].. 500
- Rust, Wilhelm*: Das Flensburger Bauhandwerk von 1388 bis 1966. [Helge Søgaard] 145
- Schledermann, Helmuth*: Slesvig Hedeby's tilblivelse. I–II. [Helge Paludan] 144
- Sixhøj, J. Chr.*: Viborg Katedralskoles dimittender 1630–1879. [Vagn Dybdahl] 393
- Sjællandske retsbetjentarkiver* indtil 1919. Frederiksborg amt I. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. [H. P. Clausen] 148
- Specialregistraturer*. Matriklerne 1664 og 1688. Ved J. O. Bro-Jørgensen. [H. P. Clausen] . . 271
- Stangerup, Hakon*: Henrik Cavling og den moderne avis. [Tage Kaarsted] 261
- Statsrådets forhandlinger* 1848–63. VIII. bind. 8. december 1859–29. december 1862. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. [H. P. Clausen] 261
- Steenberg, Jan*: Fredensborg Slot. Monumenter og minder. Tiden 1720–1796. [Helge Søgaard] 514
- Steensen, R. Steen*: Vore panserskibe 1863–1943. [Vagn Dybdahl] 382
- Stoklund, Bjarne*: Bondegård og byggeskik før 1850. [Helge Søgaard] 513
- Svendsen, Knud Erik, Svend Aage Hansen, Erling Olsen, Erik Hoffmeyer og Kirsten Mordhorst*: Dansk Pengehistorie. 1–3. [Vagn Dybdahl] 500
- Svendsen, Nicolai*: I genforeningens tjeneste. Sønderjysk Skæbne III. [H. P. Clausen] 146
- Szacherska, Stella Maria*: Rola klasztorów duuskich w ekspansji Danii na Pomorzu Zachocnim u schylku XII wieku (De danske klostres rolle i Danmarks ekspansion i Vestpommern sidst i 1100-tallet). [Jørgen Steen Jensen] 372
- Søhistorisk billedbog*. [Vagn Dybdahl] 395
- Teist, Fr.*: På afstand. Erindringer og tidbilleder. [Vagn Dybdahl] 383
- Thorsen, Svend*: De danske ministerier 1848–1901. Et hundrede politisk-historiske biografier

VIII

er. [Vagn Dybdahl]	261	Bind II. [Ole Degn]	251
<i>Thygesen, Frants</i> : Tysk straffere- rets indtrængen i Sønderjyl- land mellem 1550 og 1800. [Helge Søggaard]	145	<i>Voss, Knud</i> : Guldalderens maler- kunst. [Vagn Dybdahl]	266
<i>Troels Lund</i> : Dagligt liv i Nor- den. 1-3. [Vagn Dybdahl] ..	258	<i>Ældre danske rådstueprotokoller</i> og nytingbøger. Malmø ting- bøger 1577-83 og 1588-90. Udg. af Leif Ljungberg og Ei- nar Bager i samarbejde med Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. [Ole Degn]	260
<i>Ulsig, Erik</i> : Danske adelsgodser i middelalderen. Skrifter udgi- vet af Det historiske institut ved Københavns Universitet.			

DANSK-RUSSISKE RELATIONER 1697-1709

Af Bent Jensen

TIDEN INDTIL FREDEN I TRAVENDAL

»Aber öfters vergessen die Potentaten ihr Interesse, öfters begriffen sie es nicht; öfters werden sie durch andere obliegende dinge verhindert«. (Paul Heins' instruks, »Secreta argu menta«).

På grundlag af hidtil ubenyttet dansk og russisk kildemateriale argumenterer amanuensis, cand. mag. Bent Jensen for, at sigtet fra dansk side med tilnærmelsespolitikken over for Peter den Stores Rusland var af langt mere vidtgående karakter end normalt antaget.

Det søges påvist, hvorfor vedholdende danske bestræbelser gennem hele det 17. århundredes anden halvdel for at engagere Rusland i et opgør med Sverige netop på dette tidspunkt realiseres.

I

Den 10. april 1697 blev der i Gehejmekonsejlet under Christian Vs ledelse truffet officiel beslutning om at sende kancelliråd Paul Heins som envoyé extraordinaire til Moskva. Hovedformålet med sendelsen var at forsøge at knytte Rusland til Danmark ved hjælp af en offensiv alliance, der i givet fald på dansk foranledning skulle kunne forpligte Rusland til at støtte Danmark i et kommende opgør med Sverige. Den danske gesandt havde desuden en hel række andre hverv: efterretningsopgaver vedrørende Hvidehavsregionen, forsøg på retablering af den dansk-russiske handel, tilbud om kompromis i de gamle stridigheder om Lapland, tilbud til den russiske regering om dansk hjælp til udvikling af skibsværfter, opbygning af en russisk flåde med Archangelsk som base og reorganisering af det russiske militær efter vesteuropæisk mønster og forslag om oprettelse af et pålideligt og effektivt kommunikationssystem mellem de to stater.

Forberedelserne til gesandtskabet havde været grundige. Sammen med kreditter, fuldmagter og omfattende instrukser medbragte gesandten en hel serie bilag, der i detaljer redegjorde for regeringens syn på særlig vigtige spørgsmål. At sendelsen ikke blev anset for en kortvarig foreteelse,

kan bl. a. ses af den omstændighed, at Paul Heins medbragte sin hustru ¹.

Forud for den endelige beslutning om indholdet af gesandtens instrukser havde medlemmerne af den danske regering naturligvis gjort sig deres tanker om formål med og rækkevidde af tilnærmelsen til Rusland. På grundlag af de bevarede aktstykker er det ikke muligt at sige, *hvem* der har været ophavsmand til de forskellige overvejelser, der kommer til udtryk i instrukserne, hvad der dog ikke er væsentligt, da formålet her er at søge afklaret, hvad der har været den danske regerings opfattelse.

I en fortrolig betænkning understreges det kraftigt, at formålet med tilnærmelsen kun skulle være at styrke Danmark over for Sverige, og ikke noget som helst andet. Disse overvejelser må tillægges stor værdi, fordi det kan påvises, at de har fået afgørende indflydelse på den endelige udformning af politikken over for Rusland, både i dens teoretiske og dens praktiske fase. Betænkningen er forfattet, efter at der var truffet principbeslutning om at søge oprettet en alliance med Rusland, men før afgørelsen om, hvem der skulle repræsentere Danmark i Moskva, var truffet. Forfatteren er kyndig i de dansk-russiske relationers historie og fortrolig med den vesteuropæiske litteratur om Rusland. Adskilligt tyder på, at han er den dansk-russiske tilnærmelsespolitikens arkitekt.

I betænkningen træffer man for første gang tanken om, at alliancens vilkår skulle være sådan, at der blev mulighed for at gøre et tilsyneladende defensivt forbund operativt offensivt ved hjælp af en hemmelig artikel; man ville ikke, som det ofte ellers skete, lade sig nøje med et tilsagn om hjælpetropper. Det understreges, at man måtte sørge for at binde Rusland på en sådan måde, at Danmark kunne være forsikret om dets støtte længe nok til at få sine mål helt opfyldt. Der argumenteres for, at det var nødvendigt at sikre sig i det mindste Polens og Brandenburgs villige neutralitet, men helst deres aktive medvirken. Rusland måtte især bestræbe sig på at få forholdet til Polen i orden. Det fremgår af betænkningen, at dens forfatter har været interesseret i, at en forståelse med Rusland på danske betingelser skulle opnås så hurtigt som muligt.

Tankerne om, at Danmark skulle være Rusland behjælpelig med en reorganisering af dets militærvæsen, så det kom på højde med de vesteuropæiske staters, er også fremsat i skriftet; og det tilføjes, at man må sikre sig, at de russiske grænsebyer, Novgorod og Pskov, etableredes som fremskudte baser for indfald i de svenske Østersøprovinser.

1. RA Geh. Kons. GKP. 10. april 1697. Heins' instrukser m. m., se RA TKUA. GR. 73: 10. april 1697 og RA TKUA Rusl. C. 95. De anvendte dateringer er til og med 18. februar 1700 efter juliansk kalender og efter denne dato iflg. gregoriansk. Ved dobbeltdatering er den første dato efter juliansk kalender.

Det ses endvidere, at betænkningens forfatter har forestillet sig, at det danske initiativ skulle være indledningen til permanente diplomatiske forbindelser mellem de to stater, idet han foreslår, at man skal opfordre den russiske regering til at holde en permanent resident i København.

Et meget vigtigt aspekt i overvejelserne er de alternative tanker til en dansk-russisk forståelse på de oven for nævnte vilkår, der kommer til udtryk i skriftet. Det kunne træffe sig – hedder det – at Rusland ikke havde samme interesse i et opgør med Sverige på det af Danmark ønskede tidspunkt. Det kunne videre begive sig sådan, at en dansk-svensk forståelse på acceptable betingelser skulle vise sig mulig. Disse to stater ville da nemt kunne afskære Rusland fra dets eneste søværts forbindelse til Vesteuropa. Ved at hæve tolden på russisk korn, eksporteret over Archangelsk, kunne kornet fra Østersøområdet igen komme til at konkurrere med Archangelsk-kornet i pris, og kornhandelen i Østersøen ville igen blive bragt op på sit gamle stade. Den fordel, Danmark herved ville forskaffe Sverige, måtte Danmark naturligvis have kompensation for andetsteds. Det er sandsynligt, at der her hentydes til svenske indrømmelser i Gottorp-problemet ².

Blandt de mange bilag til Paul Heins' instruks bærer ét overskriften »Secreta argumenta«. Store dele af indholdet er skrevet i ciffer; det røber, med hvilke argumenter, den danske regering har ment at kunne få den træge russiske kolos sat i bevægelse. Det hedder heri, at hvis den russiske regering mod forventning ikke skulle vise tilbøjelighed til at indgå en alliance med Danmark, skulle Heins præparere den med de i skriftet indeholdte tanker, som – tilføjes det andetsteds ^{2a} – ofte tidligere var blevet påberåbt i Moskva. De argumenter, der er tale om, er i virkeligheden en syntese af de erfaringer, den danske regering havde gjort med hensyn til Ruslands udenrigspolitik under de mange og energiske forsøg, den tidligere havde gjort for at vinde gehør for sine synspunkter vedrørende forholdene i Østersøområdet ³.

2. RA TKUA. Rusl. A II. 20. Betænkningens overskrift lyder: »Frage. Was sonst, zu errichtung eines glücklichen successus in dem wercke, vor præcautiones etwa nötig thun möchten? Resolutio«. (Ikke min fremhævelse. B. J.)

2a. Punkt 4 i instruksen af 10. april 1697.

3. Det danske Ruslandsinitiativ af april 1697 var ikke en isoleret aktion, men skal ses i lyset af en lang række tidligere forsøg i samme retning. Det kan diskuteres, hvor langt tilbage i tiden, man vil sætte indledningen til disse bestræbelser, men der kan argumenteres for, at der med den voldsomme ændring i magtforholdene i Østersøområdet, som fandt sted i første halvdel af det 17. århundrede til Sveriges fordel og på Danmarks og Ruslands bekostning, var skabt grundlag for et dansk-russisk interessefællesskab med brod mod Sverige. Dette var i alt fald den danske regerings opfattelse, både under Frederik III og Christian V. Gang på gang forsøgte Danmark at få den russiske regering til at

Hovedprincippet i argumentationen går ud på at spille på den usikre og nedværdigende stilling, Rusland efter den danske regerings opfattelse befandt sig i takket være Sverige. Der fremmanes et billede af et lykkeligt Rusland fra tiden, før den svenske ekspansion satte ind i det 16. århundrede. Fra da af havde Sverige hærget og plyndret Rusland og frataget det store og rige provinser, Ingermanland og Karelen. Den varige effekt og den egentlige hovedskade heraf var, at Rusland var blevet aldeles spærret ude fra Østersøen. Herved hindredes Rusland i at få forsyninger bl. a. af våben og andre krigsfornödenheder ad denne vej, og allerværst: den store handel, som russiske købmænd havde drevet før i tiden med hele verden, var blevet ganske ruineret, og russerne havde måttet tage til takke med de erhverv, som Sverige nådigst tillod dem. Alt dette havde imidlertid kun skærpet den svenske appetit, de næste ofre for den svenske ekspansion ville blive Novgorod og Pskov samt områderne deromkring. Herved ville Sverige få en let forsvarlig grænse bestående af søer og floder, og omvendt ville det blive vanskeligere for Rusland i givet fald at bryde ind i de svenske provinser og ud til Østersøen. Også området fra Karelen til Hvidehavet, inklusive Archangelsk, stod for tur. Herved ville Sverige blive

indse, at den i egen interesse måtte samarbejde med Danmark for at trænge Sverige tilbage fra dets dominerende position. Især fra 1650'erne og fremefter var det lykkedes at få russisk tilslutning til de danske synspunkter i princippet, men det afgørende skridt herfra og til enighed om aktiv, samlet optræden var det hidtil ikke lykkedes at fremkalde.

De dansk-russiske relationers historie i det 17. århundrede er et af de mange uudforskede områder inden for dansk historieforskning. Den russiske historiker E. E. Zamyslovskij har skitseret Ruslands forhold til Danmark og Sverige i tiden 1676–1682 i en artikel fra 1889 («Snošenija Rossii s Daniej i Sveciej v carstvovanie Feodora Aleksejeviča»; *Russkij Vestnik* 1889, januar', pp. 1–36), og en anden russisk forsker, G. V. Forsten, har i 1904 behandlet emnet på grundlag af danske diplomaters indberetninger («Datskie diplomaty pri moskovskom dvore vo vtoroj polovine XVII veka»; *Žurnal ministerstva narodnago prosveščeniija* 1904, No. 9, 11 og 12). Forstens fremstilling har dog mere form af et causeri end af en kritisk bearbejdelse af de anvendte kilder. På grundlag af Forstens og Zamyslovskijs artikler har tyskeren Klaus Zernach i sin bog om de svensk-russiske diplomatiske forbindelser 1675–1689 også berørt forholdet Danmark-Rusland. (K. Zernach: *Studien zu den schwedisch-russischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Teil I. Giessen 1958). Englænderen R. M. Hatton, der beskæftiger sig med denne periodes internationale politik, har i *English Historical Review*, 77 (1962), p. 377 understreget den stædighed, hvormed det danske diplomati holdt tanken om en fælles generobring af de til Sverige tabte områder i live i Moskva. Det lange perspektiv kommer også til syne i Heins' instruks i omtalen af bl. a. Malte Juels ambassade til Rusland i 1631. Det hedder her, at de mislykkede forsøg under Christian IV på at få et dansk-russisk samvirke i stand havde været »die vornehmste ursache . . ., dass die Benachbahrte Crohn an beeden Seiten so grossen progressen gethan". (Punkt 9 i Heins' instruks af 10. april 1697).

herre over hele den russiske søværts handel. Ingen ville røre en finger for at komme Rusland til undsætning, hvilket erfaringerne fra fortiden havde vist, og Rusland var altid alene kommet til kort over for Sverige på grund af de svenske stridskræfters bedre organisation, træning og ledelse.

Konklusionen på denne redegørelse var naturligvis, at den eneste stat, Rusland kunne stole på i et opgør med Sverige, var Danmark. Ruslands nuværende allierede, Kejseren, var kun nyttig, når det gjaldt modsætningen til Porten. Dette havde da også zar Peters forfædre forstået og følgelig altid lagt vægt på en god forståelse med Danmark.

Også i dette skrift kommer det tvestrengede i den danske politiks taktik frem. Ganske vist – hed det videre – havde Danmark al mulig grund til ikke at ønske Sverige styrket endnu mere, men tværtimod hindre noget sådant. Ikke desto mindre ville ikke alle svenske erobringer være lige farlige, set fra et dansk synspunkt, ja nogle ville måske ligefrem være til Danmarks fordel. Dette gjaldt specielt Archangelsk, for efter at den russiske handel havde orienteret sig efter denne by, var indtægterne af Øresundstolden taget af, og det danske landbrug havde lidt skade. Da også de svenske Østersøbesiddelser led skade herved, ville Danmark og Sverige have en fælles interesse i at sætte en stopper for denne udvikling. Herved ville Danmark også kunne komme i besiddelse af Lapland, som Rusland havde taget fra Danmark.

Denne tankerække slutter med, at sådanne overvejelser dog ikke havde en sådan vægt i den danske regerings politik, at den ikke ville foretrække venskab og intim forståelse med Rusland. Regeringen håbede i øvrigt, at Rusland var af samme opfattelse. Hvis Danmark og Rusland var allierede, måtte Sverige splitte sine kræfter på to fronter. Kun en russisk erobring af nogle Østersøhavne ville give dette land en tilfredsstillende løsning på dets problemer, men dette kunne kun lade sig gøre ved hjælp af en flåde, hvilket tidligere, isolerede russiske forsøg havde demonstreret. Kun Danmark kunne og ville stille en flåde til rådighed for Rusland ⁴.

Efter færdiggørelsen af samtlige instrukser og bilag opdagede regeringen, at den alligevel havde glemte nogle punkter. Der opsattes derfor et »Pro memoria«, der pålagde gesandten 1) at hindre en fornyelse af de eksisterende russisk-svenske aftaler og 2) at benytte enhver lejlighed til at sætte ondt blod mellem Sverige og Rusland og i særdeleshed benytte sig

4. »Secreta argumenta«, bilag Lit. B til instruksen af 10. april 1697. I klart sprog i RA TKUA. Konc. GR. jan.–juni 1697; i kun delvis opløst kode i RA TKUA. Rusl. C. 95.

af Sveriges »nuværende elendige tilstand og formodede konfusion i regeringen« som argument for at handle nu ⁵.

Ikke blot i regeringens teoretiske overvejelser, men også i den praktiske udførelse af politikken, genfinder vi den allerede tidligere omtalte dualisme i den danske statsledelses taktik og strategi. Vi står her over for et helt afgørende forhold, og en udeladelse af dette aspekt – eller en manglende overvejelse af dets betydning – kan blokere for forståelse af det videre begivenhedsforløb.

På grundlag af de oven for omtalte aktstykker, og ved at sammenholde deres indhold med det danske allianceprojekt og regeringens egne kommentarer til omfanget og indholdet af den med Rusland ønskede alliance, kan man konkludere, at der var et langt videre perspektiv i det danske diplomatiske initiativ end blot at søge støtte til en »afstraffelse« af den gottorpske hertug ⁶. På længere sigt synes formålet at have været en ændring i styrkeforholdene i Østersøområdet til Danmarks (og Ruslands) fordel ved en svækkelse af Sveriges økonomiske og strategiske stilling. Dette mål skulle realiseres ved opbygningen af et østeuropæisk, dansk-domineret alliancesystem med Danmark og Rusland som grundpiller, men helst udvidet til også at omfatte Polen og Brandenburg. Det kompleks af internationale aftaler, fra 1660–1661, som fastslog og garanterede Sveriges dominans i området, skulle erstattes af en ny politisk orden, der ville indebære betydelige territorielle o. a. ændringer i Sveriges disfavør.

En afgørende forudsætning for realiseringen af de danske planer om teknisk og militærsagkyndig bistand til Rusland var en løsning på de russiske problemer ved landets sydgrænse. Den danske gesandt skulle da også argumentere for, at Rusland ville kunne høste langt større fordele af at bruge sine kræfter mod Sverige. I mellemtiden kunne forberedelserne til det store projekt fuldføres, så at den danske regering, når øjeblikket var inde, kunne udløse alliancesystemets forpligtelser – dvs. et samtidigt angreb på Sveriges besiddelser fra flere sider – ved under påberåbelse af at være blevet krænket i sine rettigheder at angribe Gottorp.

Det var ikke en konventionel defensiv alliance, suppleret med en hemmelig artikel om måden, hvorpå hjælpen i givet fald skulle ydes, den danske regering havde i tankerne ^{6a}. Udformningen af den påtænkte alliancetraktats paragraf 3, set i sammenhæng med den hemmelige artikel,

5. »Pro memoria«, RA TKUA. Konc. GR. jan.–juni 1697 og RA TKUA. Rusl. C. 95. I anledning af tronskiftet i Sverige skulle eksisterende svensk-russiske traktater fornyes.

6. Danmark-Norges Traktater XI, 35.

6a. Ibid., 33.

viser klart, at der var tale om et regulært angrebsforbund⁷. Det er da også den fortolkning, regeringen selv har givet af alliancen i det resumé over Heins' instrukser, der den 10. april 1697 indførtes i gehejmekonsejlsprotokollen⁸.

Hidtil havde det ikke været muligt at få Rusland med på planer af denne art, men den russiske regerings vægring var motiveret i Ruslands svaghed og den dermed sammenhængende frygt for Sverige, og ikke i en principiel afstandtagen fra det ønskelige i at få hidført en ændring af tingenes tilstand⁹. Den danske regering var vidende om den forandringens vind, der var begyndt at blæse over Rusland efter zar Peters tronbestigelse. Måske kunne der sættes skred i udviklingen nu¹⁰.

Også den internationale politiske situation syntes gunstig for et initiativ over for Rusland. Alle Europas stormagter var i færd med militært og alliancemæssigt at styrke sig til det opgør om Spanien, som alle forudså ville komme inden længe¹¹. For at stå så stærkt som muligt i Vesteuropa kunne det forudses, at Kejseren ville være interesseret i at frigøre sig for sine forpligtelser i Østeuropa. Hvis Den hellige Ligas krig med Porten afløstes af fred, ville Rusland blive disponibelt for andre formål. Kunne det samtidig gå sådan, at Christian Vs søstersøn, August af Sachsen, blev konge af Polen (hvad der var udsigt til), ville situationen næsten være ideel set fra et dansk synspunkt. Dette var i alle fald en svensk diplomats opfattelse¹². Om den danske regerings overvejelser har grundet sig på en analyse af den internationale situation som den her skitserede, kan

7. Artikel 3 siger bl. a., at hvis en af parternes rettigheder blev krænkede, skulle dette anses for casus belli med forpligtelse for den anden part til at yde hjælp. I den hemmelige artikel hed det, at hvis en af parterne så sig nødsaget (min udhævelse. B. J.) til at indlade sig i krig med nogen, skulle den anden part – efter at være blevet informeret herom – gøre fælles sag med sin allierede. At de danske hertugdømmer var omfattet af den af Danmark ønskede alliance fremgår utvetydigt af teksten. Se RA TKUA. GR. 73. og RA TKUA. Rusl. C. 95 for hhv. pkt. 5 i instruksen af 10. april 1697 og bilag Lit. C hertil.

8. Heins skulle rette sine bestræbelser mod at få oprettet en alliance »... auf dem fuss einer foederis defensivi contra futuros hostes ... durch einen secret article aber die assistance durch eine diversion auf dem fuss einer offensiver Bündnis zu stipuliren«; (pkt. 2 i resuméet i RA Geh. Kons. GKP. 10. april 1697). Også den russiske regering opfattede alliancen som klart offensiv. I et tillæg til sin ratifikation af traktaten skrev zar Peter, »... dass der offensive angriff, so laut dem in haupttractat geschlossenen dritten articul geschehen soll, ...«; Danmark-Norges Traktater XI, 95.

9. Forsten, passim.

10. Se »Secreta argumenta«, hvor der tales om den nye russiske regering.

11. Den internationale politiske situation, se Rosén, 44 ff.

12. Anders Leijonclo, svensk gesandt i København. Hans udtalelser om de lyse udsigter, se Rosén, 55.

kun opkastes som en hypotese. Men muligheden forekommer sandsynlig.

Den aktuelle sammenhæng, den danske østvendte politik skal ses i lyset af, er først og fremmest domineret af den danske stats forhold til hertugdømmet Gottorp, hvis quasi-suveræne stilling og centrale funktion som en af hjørnestenene i det svenske udenrigspolitiske system den danske regering aldrig havde affundet sig med¹³. *Målet* for den danske statsledelses udenrigspolitik under Christian V var der ikke tvivl om: det gjaldt sprængningen af den svenske indkredsning, som var blevet resultatet af de forskellige fredsslutninger tidligere i det 17. århundrede. I sine »Welmeente Erindringer og Maximer . . .« fra 1683 har Christian V givet et utvetydigt udtryk for Danmarks interesse i at få ændret status quo. Første etape skulle bestå i en løsning af Gottorp-problemet på danske betingelser, dvs. en tilintetgørelse af hertugens suveræne stilling. På længere sigt skulle også de tabte sundprovinser vindes tilbage. Iværksættelsen af disse planer skulle ske, så snart »lykkelige konjunkturer« ville give anledning dertil¹⁴.

Med hensyn til de *midler*, der skulle tages i anvendelse for at nå det erklærede mål, var situationen ikke slet så klar. Et helt afgørende forhold ved dansk udenrigspolitik var, at dens mål ikke kunne realiseres ved hjælp af de ressourcer og magtmidler, den danske stat selv umiddelbart rådede over, men forudsatte støtte fra andre magter¹⁵. Denne støtte havde Danmark forgæves søgt at opnå i Vesteuropa; det syntes ikke muligt her at få hjælp til at styrke Danmark på Sveriges bekostning. En magts fulde herredømme over indsejlingen til det vigtige hav var ikke nogen tillokkende udsigt. Endnu så sent som i foråret 1697 havde man dog tilsyneladende ikke helt opgivet håbet i den danske regering. Dette hænger sandsynligvis sammen med en forværring i forholdet mellem Sverige og England¹⁶, en forværring der faldt sammen med Karl XI's død og de hermed forbundne danske forventninger om et svagt svensk formynderstyre på baggrund af vedholdende forlydender om gærende utilfredshed i den svenske adel¹⁷.

I denne situation foretog den danske regering en kombineret diplomatisk

13. En kort og klar oversigt over det folkeretsligt komplicerede forhold findes hos Generalstaben I, 13 ff.

14. Testamenter, 33. At Christian V havde samme opfattelse hele sin regeringstid ud kan slutes deraf, at han ikke fandt det fornødent at ændre denne formulering, da han i 1698 »forbedrede« sine maximer. Se Testamenter, 38.

15. Se herom C. O. Bøggild Andersens vurdering i *Historisk Tidsskrift* 10. R. IV. (1938), 410.

16. Hallendorff, Bidrag, 23 f.

17. Se f. ex. den danske gesandt Luxdorps indberetning af 23. dec. 1696. Fryxell, 78 f.

og militær aktion med det formål at få klarlagt, hvor meget situationen havde forandret sig. Samtidig med at Chr. Siegfred v. Plessen ^{17a} sendtes til kongressen i Rijswijk for at fortsætte den tilnærmelse mellem Danmark og sømagterne, der var blevet indledt med en alliance af 1696 (og hvis formål netop var at få England til at lægge pres på Gottorp ¹⁸, brød danske tropper ind på gottorpsk område, hvor forskellige militære installationer ødelagdes. Reaktionen fra de magter, der i sin tid havde garanteret den bestående ordening mellem Danmark og Gottorp, var ganske vist ikke så kraftig, som Sverige havde ønsket det, men på den anden side så stærk, at Danmark få uger senere indstillede aktionen ¹⁹. Resultatet af sonderingen var altså, at hensynet til Sverige i sømagternes politik stadig vejede tungest. De negative erfaringer i vest kan kun have gjort den danske statsledelse mere interesseret i at søge støtte i øst til at sætte sig ud over det arrangement, den fandt så utilfredsstillende.

For at forstå betydningen af det danske initiativ over for Rusland i foråret 1697 må det understreges, at Rusland var en stat, der lå langt ude i periferien af det europæiske statssystem. I modsætning til Danmark havde Rusland ingen permanent diplomatisk repræsentation i de vigtigste vesteuropæiske hovedstæder, og omvendt nøjedes de vesteuropæiske regeringer som regel med at sende et gesandtskab til Moskva i ny og næ ²⁰. Hverken Rusland eller Danmark spillede nogen rolle af betydning i det europæiske statssystem som helhed i det 17. århundrede. Derimod udgjorde de væsentlige led i hver sin undergruppering af stater, som man kunne kalde henholdsvis Østersøområdet og Østeuropaområdet. Mens Danmark og Sverige var de to mest betydningsfulde led i det første under-system, udgjorde Rusland sammen med Polen, Kejseren og Venedig et østeuropæisk alliancesystem rettet mod tyrkerne. Rusland udgjorde dog også et – skønt underordnet – led i Østersøsystemet.

Den kendsgerning, at ingen af de to stater tog aktiv del i opgøret i Vesteuropa, betød, at forudsætningen for at forfølge andre, mere nærliggende mål var til stede. Danmark havde ikke været helt uden kontakt med Rusland, siden det sidste danske gesandtskab til Moskva var vendt hjem i 1684, idet danske interesser varetoges af den kgl. handelskommissær, zar Peters fortrolige, Butenant v. Rosenbusch. Denne sendte i tidsrummet 1680–1698 regelmæssigt rapporter til regeringen i København om begivenhederne i Rusland og bidrog herved til, at den danske regering kunne

17a. V. Plessen, se DLB XVIII (1940), 395 ff.

18. Dagjournaler, 24–25.

19. Hallendorff, Bidrag, 23 ff. og Generalstaben I, 18 ff.

20. Bittner, passim.

danne sig et pålideligt indtryk af de nye tider i Rusland ²¹. Samme kommissær formidlede i øvrigt i 1695–1696 et samarbejde af teknisk art mellem Rusland og Danmark, idet den danske regering på hans foranledning efterkom et russisk ønske om at sende skibsbyggere til Rusland ²².

Det danske diplomatiske initiativ over for Rusland i 1697, formidlet af Paul Heins, fik ikke nogen flyvende start, idet gesandstens ankomst til Moskva faldt sammen med zarens afrejse til Vesteuropa sammen med et stort gesandtskab. Da ingen af de i Moskva tilbageblevne politikere havde fuldmagter til at træffe bindende aftaler – og da de i øvrigt efter gesandstens mening ikke havde meget begreb om Ruslands udenrigspolitik – blev Heins' opgave foreløbig begrænset til at indsamle efterretninger og lodde stemningen ²³. Han fik da også omgående ordre om at betinge sig, at hans eventuelle forhandlinger under zarens fravær ikke på nogen måde måtte præjudicere senere forhandlinger med zaren ²⁴.

Fra zaren i Holland kom der ordre om at undersøge omfanget af gesandstens kommission, og presset af de russiske myndigheder røbede Heins, at formålet med hans sendelse var at befæste det dansk-russiske venskab, for at de to lande derved bedre skulle kunne beskytte sig imod »ond-sindede«, som pønsede på at krænke deres besiddelser. Længere end til sådanne generelle udtalelser ville Heins ikke gå ²⁵. Over for sin egen regering gjorde han opmærksom på, at der siden hans afrejse fra Danmark var sket store forandringer i den europæiske situation og i særdeleshed, hvad angik forholdene i Polen. Han spurgte, om det ikke måtte få til konsekvens, at allianceprojektet skulle ændres ²⁶. Heins har altså allerede på dette tidspunkt villet henlede regeringens opmærksomhed på, at Augusts valg til polsk konge, kombineret med den af gesandten bemærkede stærke russiske interesse i at have et godt forhold til Polen, havde åbnet et nyt perspektiv for realiseringen af de danske ønsker om også at inddrage Polen i det østvendte alliancesystem. Situationen i Polen i forbindelse med kongevalget havde i øvrigt på et tidligere stade været den danske regering til alvorlig gene netop med henblik på den iværksatte tilnærmelse til Rusland. I juli 1697 havde zaren anmodet Danmark om at hindre den franske tronkandidat i at komme til Polen ad søvejen ²⁷. Dette var

21. Rosenbusch var i 1684 blevet udnævnt til kommissær. Marquard, 343.

22. Rasmussen. Se især RA TKUA. Rusl. B. 40: Rosenbusch' indberetninger af 19. juni, 15. juli og 26. august 1696.

23. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins' til kongen 23. og 30. juli samt 13. august 1697.

24. RA Geh. Kons. GKP. og RA TKUA. GR. 74: 24. august 1697.

25. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins til kongen 12. november 1697.

26. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins til kongen 26. november 1697.

27. RA TKUA. Rusl. A. I. 9: Peter til Christian V 16. juli 1697. PiB I, 367 f.

en penibel sag for den danske regering, der nødtigt ville rage uklar med Frankrig på dette tidspunkt. Man søgte derfor fra dansk side at bagateliserer de polske problemer, der – som det hed – sikkert ville falde til ro, efter at August var blevet valgt til konge. Imidlertid ville man gerne optage forhandlinger med Rusland med det formål at sikre freden i Polen, da man selv var interesseret heri²⁸. Man kan her se den første spæde kim til en udvidelse af Danmarks østorienterede politik: en opfordring til Rusland om sammen med Danmark at arbejde på at konsolidere Polen under Augusts ledelse til begge staters fordel.

Mens Heins i Moskva foreløbig måtte forholde sig til dels passiv, udfoldede regeringen i København store anstrengelser for at komme i kontakt med zaren på et så tidligt tidspunkt som muligt af gesandtskabets rejse i Vesteuropa, givetvis med det formål at gøre den russiske regering opmærksom på de muligheder, der var for en aktiv Østersøpolitik i forbund med Danmark, før den eventuelt bandt sig til opgaver andetsteds. Den 15. juni fik feltmarskal Gustav Wilhelm v. Wedel instruks om personligt at begive sig til Lybæk, hvor zaren formodedes at opholde sig, for at opfordre zaren og gesandtskabet til at lægge ruten om ad Danmark. Hvis zaren ikke så sig i stand til at komme til Danmark på udrejsen, skulle v. Wedel opnå bindende tilsagn om, at han på hjemrejsen fra Holland enten ville komme til København eller tage ophold i Lybæk eller Hamborg, hvortil kongen da ville sende en person fra sit konsejl for at drøfte »de nuværende konjunkturer i fortrolighed«. Samtidig ville man også informere zaren om formålet med Heins' sendelse til Moskva²⁹. Da regeringen senere fandt ud af, at zaren endnu befandt sig i Pillau, hvor han afventede begivenhedernes udvikling i Polen, fik den danske regerings repræsentant i Berlin, Frantz v. Hagen, ordre til at opsøge førsteambassadør Lefort³⁰ og over for denne erklære, at da zaren før sin afrejse fra Moskva havde betroet kongens kommissær, v. Rosenbusch, at han ville tage til Danmark, ventede kongen ham med så megen mere utålmodighed, som han selv var stærkt interesseret i at gøre zarens bekendtskab. Denne

28. RA TKUA. GR. 74: Christian V til Peter 21. august 1697. I september 1697 lod den danske regering et fransk ekspeditionskorps, der skulle til Danzig for at undsætte det franske parti i Polen, uhindret passere gennem Øresund. RA TKUA. GR. 74: Jessen til Plessen 4. september 1697. På dette usikre, forberedende stadium af forsøget på at opnå en tilnærmelse til Rusland, synes hensynet til Frankrig at have vejet tungere. Dilemmaet løste sig efterhånden, da Frankrig snart opgav at installere en franskorienteret konge i Polen.

29. RA Geh. Kons. GKP. 15. juni 1697. Wedel er biograferet i DBL XVIII (1904), 322 ff.

30. Lefort, se SIE VIII, 607.

instruks nåede dog ikke v. Hagen, før zaren var afrejst fra Pillau ³¹.

Så snart regeringen var vidende om, at zaren befandt sig i Holland, afgik der ordre til v. Plessen om, at han over for zaren skulle give udtryk for kongens stærke ønske om at træffe zaren for derved at kunne forny det traditionelle dansk-russiske venskab ³². Alle disse bestræbelser, der også omfattede fristende tilbud om at sørge for zarens og gesandtskabets hjemtransport via København-Archangelsk eller København-Narva på kongelige danske skibe, kronedes imidlertid ikke med held. Man nåede under zarens ophold i Holland ikke længere end til en udveksling af høflighedsfraser ³³. Den ringe russiske interesse skal formentlig ses på baggrund af den russiske udenrigspolitik endnu på dette tidspunkt sydvendte interesser. Hele det russiske gesandtskabs formål var at skabe de nødvendige forudsætninger for en heldig videreførelse af den uafsluttede krig på Ruslands sydfront ³⁴. Så længe den russiske regering mente, at der var muligheder for i Vesteuropa at opnå støtte til krigen mod tyrkerne, og så længe forholdet til Porten prioriteredes højest af alt, var de nødvendige forudsætninger for et dansk-russisk interessefællesskab med henblik på en tilbagetrængning af Sverige ikke til stede.

Sidst på året tog den danske regering konsekvensen heraf og beordrede Heins til – indtil nærmere ordre forelå – at indstille forhandlingerne om en alliance med Rusland rettet mod Sverige ³⁵. Mens man afventede en afklaring af situationen i Polen og i Ruslands bestræbelser på at opnå vesteuropæisk støtte til kampen mod de vantro, slog den danske regering ind på en anden taktik, hvorved den danske gesandts tilstedeværelse i Moskva muligvis alligevel kunne vise sig nyttig.

Den 15. december 1697 besluttedes det i consejlet at skrive til Heins om, »mit allen particularitåten Schweden angehenden annoch bis weitere ordre zurückzuhalten« ³⁶. I instruksen af 18. december indskærpedes det ham at være yderst forsigtig vedrørende »dem Haupt- und Secrets-absehen«, så længe zaren var fraværende. Der var nemlig intet konstruktivt at forvente, så længe Rusland var optaget af problemerne med Porten.

31. RA TKUA. Brandenburg-Preussen B. 64: Hagen til kongen 15. og 18. juni samt 13. juli 1697. RA TKUA. GR. 74: Kongen til Hagen 29. juni 1697.

32. RA TKUA. GR. 74: Kongen til Plessen 10. august 1697.

33. RA TKUA. Nederlandene B. 117–118: Bilag til Plessens indberetning af 7. september 1697; Plessen til kongen 2. og 19. oktober 1697; Sehested til Reventlow 2. oktober 1697.

34. Wittram, Peter I, 127 ff. Solov'ev VII, 525 og 542.

35. RA TKUA. GR. 74: Kongen til Heins 18. december 1697.

36. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins til kongen 26. november 1697, tilskrift i marginen.

Heins måtte dog på den anden side ikke stille sig afvisende over for den russiske regering, men lade sig forlyde med, at formålet med hans sendelse var at forny det fortrolige forhold mellem de to stater, oprette et forsvarsforbund og bilægge stridighederne vedrørende grænserne i Nordnorge. Det omtaltes også i ordren, at Jens Juel var blevet sendt til Sverige for at gratulere den nye svenske konge med dennes overtagelse af den fulde kongemagt³⁷. Der var hermed indledt en ny fase i politikken over for Rusland; Heins' opgave skulle foreløbig kun bestå i at holde forbindelsen til Rusland »varm«, mens regeringen trådte andre stier.

Den 4. december 1697 var der blevet udstedt instrukser for Jens Juel, der som Danmarks gesandt skulle til Stockholm, officielt for at lykønske Karl XII med dennes kroning. Gesandts hovedopgave var at arbejde på et dobbelt dansk-svensk ægteskab mellem de to kongehuse, at søge afsluttet et dansk-svensk-fransk forbund i samarbejde med den franske ambassadør D'Avaux samt at forhandle med den svenske regering om en løsning af det gottorpske spørgsmål³⁸. Dette danske udspil kan opfattes som et forsøg på at nå til klarhed over, om der var muligheder for at realisere de danske overvejelser om forståelse med Sverige som en alternativ mulighed for at få Gottorp-problemet løst, hvis tilnærmelsespolitikken over for Rusland glippede. At det netop var Danmarks forhold til Gottorp, der var kærneproblemet i de dansk-svenske forhandlinger under Juels ambassade, står uden for al tvivl. Hvor alvorligt den danske regering så på dette problem, fremgår bl. a. af den kendsgerning, at den i januar 1698 – ved udsigten til en kommende svensk-gottorpsk union efter enigheden om ægteskab mellem hertugen af Gottorp og en svensk prinsesse – besluttede »auff alle erdenckliche wege« at hindre noget sådant. Man var villig til at gå til det yderste i en sådan situation³⁹. Dette blev gjort ganske klart for den svenske regering: Hvis Sverige ikke ville gå med til en løsning på danske betingelser (det den danske regering kaldte »et naturligt og for begge parter gunstigt forhold«), så ville Danmark tage sine forholdsregler for at sikre sig⁴⁰. Påny i marts 1698 blev det understreget, at et oprigtigt forhold mellem Danmark og Sverige først kunne oprettes, når »denne sten (Gottorp) var ryddet af vejen«⁴¹.

Mens Juel forhandlede i Stockholm – og til støtte for hans forhandlinger må man formode – iværksatte den danske regering en rygte- og pressions-

37. Se note 36.

38. RA TKUA. GR. 74: Instruks for Heins af 4. december 1697.

39. Dagjournaler, 32 f.

40. RA TKUA. GR. 74: Instruks for Juel af 4. december 1697.

41. Danmark-Norges Traktater X, 536: Christian V til Jens Juel 13. marts 1698.

kampagne vendt mod Sverige. Det gennemgående tema i kampagnen var, at Rusland havde i sinde at fremsætte krav på dele af de svenske Østersøprovinser, og at Rusland var rede til at anvende væbnet magt for at nå sit mål, hvis Sverige ikke godvilligt samtykkede i de russiske krav ⁴². Også Juel selv lod den svenske regering forstå – både direkte og sandsynligvis også indirekte ved sine antydninger over for den franske gesandt D’Avaux – at Danmark overvejede i fællesskab med Rusland (og Polen) at anvende væbnet magt, hvis ikke Sverige ville gøre indrømmelser. D’Avaux betegnede ligefrem Juels tanker om at lade Rusland få Estland og Polen Livland som Juels »projekt«; han var også af den opfattelse, at projektet var nøje gennemtænkt ⁴³.

Det danske forsøg på at udnytte Heins’ tilstedeværelse i Moskva til at afpresse Sverige indrømmelser lykkedes imidlertid ikke, måske fordi en russisk-dansk (polsk) alliance med et sådant perspektiv som antydnet i kampagnen trods alt ikke har forekommet den svenske regering sandsynlig, mens russerne endnu førte krig med tyrkerne. I stedet valgte Danmark da påny at satse på Rusland-alternativet, så meget mere som der netop nu åbnede sig gode muligheder herfor. Hvis en dansk-russisk angrebsalliances overraskelseseffekt skulle kunne udnyttes (og man tilsigtede netop en sådan overraskelseseffekt), måtte forberedelserne til en sådan plan imidlertid foregå i dybeste hemmelighed. Man måtte derfor have rygterne om russiske angrebsplaner på de svenske Østersøprovinser til at høre op. Samtidig med at forhandlingerne i Moskva for alvor begyndte at tage form i slutningen af året 1698, henvendte Jens Juel sig til den svenske regering og erklærede, at det der for nylig havde stået i gazetterne om zarens præntioner på de svenske Østersøprovinser var fuldstændigt usandt ⁴⁴. Juel fik også ordre til at fjerne alle dårlige indtryk i Sverige, som den svenske faktor i Moskva, Thomas Kniper, havde bibragt regeringen i Stockholm ved sine rapporter om Heins’ anti-svenske virksomhed i Moskva ⁴⁵. Da Juel fik tilsendt denne ordre, var den danske regering allerede i færd med at ud-

42. Rosén, 55 f.; Olmer, 305 f.; Schirren 8°: Dahlberg til Mellin 8. december 1698; RA TKUA. Rusl. C. 95: Jessen til Heins 19. november 1698 med bilag i form af skrivelse fra Joh. Jensen til Heins af 18. november 1698 og uddrag af »Hamburgischer Relations Courier« No. 187. Uddraget var en dansk regeringsinspi-
reret nyhed om det fortrolige forhold mellem Danmark og Rusland og om russiske krav på de svenske Østersøprovinser. Det var ikke ualmindeligt, at regeringsinspirede nyheder, hvad enten de var autentiske eller ej, offentliggjordes i gazetterne, se f. ex. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins’ indberetning af 8. februar 1699.

43. Wijne, Bd. 35, 328 f og 338.

44. Olmer, 307 f.

45. RA Geh. Kons. GKP: Ordre til Juel af 3. december 1698.

arbejde et nyt projekt til en angrebsalliance mod Sverige. Samme dag, det nye projekt med tilhørende instrukser afsendtes til Moskva, besluttedes det at hjemkalde Jens Juel fra Stockholm ⁴⁶. Det svenske alternativs muligheder var udtømt; truslen om magtanvendelse havde ikke vist sig effektiv, forberedelserne til at gøre alvor af truslen tog sin begyndelse.

II

I det års tid, Juels forhandlinger i Stockholm stod på, var der indtruffet en stor forandring i Ruslands holdning til det danske forslag om dansk-russisk samvirke i Østersøområdet ^{46a}. Det store russiske gesandtskab, hvis formål havde været at søge støtte til Ruslands fortsatte kamp mod tyrkerne, var blevet en fiasko. Kejseren var i færd med at deengagere sig fra sine for-

46. RA Geh. Kons. GKP: Ordre til Juel af 10. december 1698.

46a. Tidligere behandlinger af Danmarks udenrigspolitiske historie i denne periode har ikke altid haft blik for det samspil i den danske regerings politik over for Rusland og Sverige, som efter min opfattelse er et helt afgørende tema i den danske regerings strategi i disse år. Dette hænger givetvis sammen med den særlige problemstilling, der har dannet udgangspunkt for disse skildringer. Carl S. Christiansen, der i *Danmark-Norges Traktater 1523–1750* Bd. X (1948) og XI (1949) har skildret Heins' og Juels forhandlinger i Moskva og Stockholm, synes at gå ud fra, at en regerings tilbud til en anden regering om at indlede forhandlinger eller om at afslutte en alliance (opnå »forståelse«) per definition er udtryk for en fredspolitik, mens omvendt anvendelse af væbnet magt er udtryk for en krigerisk politik. Brugen af militær magt er imidlertid kun én blandt mange former for magtanvendelse. Også tilbud om alliance kan være udtryk for noget sådant, hvis tilbuddet f. ex. fremsættes i ultimativ form, eventuelt ledsaget af antydninger om andre måder at opnå de formål, man har med alliancen. I forbindelse med Juels forhandlinger i Stockholm stiller Christiansen bl. a. spørgsmålet, om det og det forslag var »ærligt« eller »oprigtigt« ment fra dansk side. (Danmark-Norges Traktater X, 531) i stedet for at spørge om, hvilke konsekvenser forslagets accept ville få for henholdsvis forslagsstilleren og dennes modpart. Christiansen opererer også med begrebet »nærmere alliance« (ibid.) uden at gøre sig det klart, på hvilke vilkår en sådan forståelse skulle opnås. Han anvender kort sagt begreberne abstrakt og uden at give dem konkret indhold.

Der er for mig ingen tvivl om, at den danske regerings udspil over for Sverige i december 1697 var »oprigtigt« ment (se f. eks. Dagjournaler, 28 og 32, hvor den danske regerings syn på forholdet til Sverige i henholdsvis april og december 1697 kommer til udtryk). Men forståelse med Sverige betød for den danske regering forståelse på grundlag af en løsning af Gottorp-problemet på danske betingelser. Og dette ønskede den svenske regering ikke at gå med til på dette tidspunkt.

Det må opfattes som en konsekvens af denne problemstilling og denne manglende sans for helheden i Danmarks udenrigspolitik, at Christiansen helt undlader al omtale af det afsnit i de »Secreta argumenta«, som netop omhandler

pligtelser over for Den hellige Liga og dennes kamp mod de vantro, og uden habsburgsk støtte ønskede Rusland og Polen ikke at fortsætte kampen⁴⁷. Forudsætningen for en kursændring i den russiske politik til Danmarks fordel var dermed til stede. Som et udtryk for dette omsving i Ruslands udenrigspolitiske orientering kunne Heins nu meddele, at han fra pålidelig kilde vidste, at zaren var stærkt opsat på at få en havn ved Østersøen⁴⁸. Denne opfattelse blev bekræftet straks efter zarens hjemkomst i august 1698, idet zar Peters fortrolige, Lefort, over for Heins gav udtryk for Ruslands store interesse i at oprette et russisk-sachsisk (polsk)-dansk forbund⁴⁹. Den 22. oktober blev Heins midt om natten kaldt til forhandlinger med zaren om en dansk-russisk alliance. Zaren bad om at se det danske projekt omgående, men Heins ønskede først at spørge sin regering, om den ikke – i betragtning af tilnærmelsen mellem den polske konge og Rusland – ville finde det formålstjenligt at tilsende ham et nyt projekt, der tog dette forhold i betragtning. Heins antydede dog allerede ved denne lejlighed, hvad den kommende alliance skulle dreje sig om, idet han sagde, at hvis zaren senere ville besøge Danmark, ville kongen gerne stille skibe til rådighed for transporten. Der kunne så blive lejlighed til at krydse rundt i Østersøen og tage de havne i øjesyn, som zaren var så interesseret i⁵⁰.

Rapporten fra Heins om denne samtale bevirkede omgående en mar-

en evt. forståelse med Sverige på Ruslands og – må vi formode – Gottorps bekostning, idet den kompensation, som Danmark i givet fald ville have af Sverige »andetsteds« efter al sandsynlighed måtte komme til at dreje sig om indrømmelser i Gottorp-spørgsmålet. Også Carl Hallendorff og A. P. Tuxen opererer med problemstillingen oprigtig-uoprigtig, men har i øvrigt hver sin opfattelse af, om det danske tilbud over for Sverige var oprigtigt eller ej (se Hallendorff, *Bidrag*, 66 f. og *Generalstaben I*, 30). Spekulationer om oprigtighed – uoprigtighed er som oftest ørkesløse; Georg Landberg har gjort opmærksom på, at skandinaviske historikere ofte har benyttet denne ufrugtbare problemstilling ved behandlingen af forholdet mellem de nordiske stater i det 17. århundrede. Landberg anlægger i stedet et »totalsyn« på en stats udenrigspolitik. Se nærmere herom i *Omstridte spørgsmål i Nordens historie I* (1940), 99 og i *Den svenska utrikespolitikens historia I* : 3, 268–271.

Et helt andet problem i forbindelse med det danske forslag om en dansk-svensk alliance og mulighederne for Danmark for at få en sådan realiseret var, i hvilken grad det kunne lykkes den danske regering at gøre truslerne om en alliance med Rusland (og Sachsen/Polen) *troværdige*. Dette synes ikke at være lykkedes.

47. Nikiforov, 16 ff.; Solov'ev VII, 556 ff.; Slovar' II, 29 f. Den danske regering var tidligt vidende om gesandtskabets fiasko, se RA TKUA. *Nederlandene B.* 117–118: Bilag til Plessens indberetning af 12. oktober 1697.

48. RA TKUA. *Rusl. B.* 42: Heins til kongen 29. juli 1698.

49. *Ibid.*: Heins til kongen 9. og 23. september 1698.

50. *Ibid.*: Heins til kongen 28. oktober 1698.

kant reaktion i den danske politik. Det besluttedes straks at gøre udkast til et nyt projekt til en alliance med Rusland. Det nye allianceprojekt blev mere omfangsrigt end det gamle af 10. april 1697, men dets kerne var den samme, selv om den havde fået en ny sproglig udformning, der gjorde det mere explicit med hensyn til det for Danmark så afgørende Gottorp-problem. Selv om ordet Gottorp ikke direkte nævnes, er der ingen tvivl om, hvad meningen er, når det hedder: »...wann Einer (dvs. Danmark) über die Behauptung seiner gerechtsamen mit jemandt anders (dvs. Gottorp) verfielen, und ein dritter (dvs. Sverige) sich in solche sache . . . mischte . . .«, så skulle Rusland bryde med denne tredje og komme til assistance uden at spørge, »quis fuerit aggressor vel non«. Af nye artikler er de vigtigste punkt 8, der siger, at den polske konge skal indbefattes i alliancen, punkt 9 om gensidige handelsprivilegier og punkt 10, som tog sigte på, at alliancen ikke skulle miste sin kraft, hvis en af de kontraherende fyrster afgik ved døden; man har sikkert haft Christian Vs skrøbelige helbred i tankerne. Den hemmelige artikel skulle have samme indhold som tidligere. Heins måtte i øvrigt afpasse de forskellige artikler, som zaren måtte ønske ændret. Kun artikel 3 og den hemmelige artikel, der betegnedes som »das fundament des gantzen wercks«, og »worinnen der nutzen . . . bestehet«, måtte ikke ændres. I en kommentar til projektet hed det, at når Rusland engang – som Danmark ønskede det – igen havde adgang til Østersøen eller havde fået opbygget en flåde i Archangelsk, kunne hjælpen ske direkte og med mere succes for begge parter⁵¹. På grundlag af ovenstående ses det tydeligt, at det fra dansk side stadig var målet at skabe en klart offensiv alliance sammen med Rusland og mod Sverige – dog nu med den vigtige tilføjelse, at Danmark også ønskede den polske konge inddraget i alliancen.

Forholdet mellem Danmark og August af Sachsen/Polen havde i mellemtiden udviklet sig således, at de to konger den 29. august 1698 havde afsluttet en offensiv og defensiv alliance. Augusts motiver hertil havde været at konsolidere sin stilling i Polen, mens Danmarks interesser i alliancen knyttede sig til de muligheder, den indebar for at styrke sig over for Gottorp. Alliancen har i øvrigt interesse derved, at en artikel i trakten sagde, at man skulle forsøge at få zaren til at tiltræde alliancen⁵². Dette forhold var Christian V også kommet ind på i et brev til sin søster, Augusts moder, hvori han skrev, at han håbede på, at der med tiden

51. RA TKUA. Rusl. C. 95: Ordre af 10. december 1698. Kommentarerne findes her kun i delvis opløst kode. Koncept i klart sprog i RA TKUA. Rusl. A. II. 20.

52. Hallendorff, *Handlingar*, 24 ff. og 33 f.; Hallendorff, *Bidrag*, 104 f.

kunne skabes en frugtbringende triplealliance mellem Danmark, Rusland og Sachsen/Polen⁵³. Tankerne fra betænkningen forud for det danske Ruslandsinitiativ var så småt ved at tage form.

Også forholdet mellem August og zar Peter havde udviklet sig i gunstig retning, set fra et dansk synspunkt. På et møde i Rawa i eftersommeren 1698 synes zaren at have anmodet den polske konge om hjælp til at hævne sig på Sverige, og et sådant løfte skal kongen have afgivet⁵⁴. Af helt central betydning for allianceplanernes videre udvikling blev det, at den polske konge knyttede til sig rådgivere, der havde både vilje og evne til at realisere udenrigspolitiske mål, der bragte dem i kontakt med både den russiske og danske regering. Efter mødet i Rawa ledsagede den polske konges fortrolige, Georg Carl v. Carlowitz, zaren til Rusland for nærmere at forhandle om den påtænkte alliance. Til gengæld for militær støtte til August imod den polske opposition betingede zaren sig, at de to monarker skulle love hinanden »une assistance mutuelle, réelle et reciproque un jour au cas ou le Czar aurait quelque guerre avec ses voisins«. Zaren havde spurgt Carlowitz, om denne ikke kunne forestille sig, hvor smerteligt det måtte være for ham, zaren, at se sig berøvet – og det på uretfærdigste vis – alle sine havne ved Østersøen og herved se sine undersåtters handel indskrænket til stor skade for staten. Intet ville være mere naturligt end at tænke på med våbenmagt at hævne sig for denne uretfærdighed. Det var med henblik herpå, han gjorde alt for at konsolidere den polske konge, hvis venskab han ønskede efter at være blevet forsikret om en anden god nabos venskab. Indholdet af denne samtale betroede Carlowitz Heins⁵⁵, der kun kan have nikket genkendende til argumenterne fra zarens side; for hvad var de andet end en gentagelse af de »Secreta argumenta«, hans regering havde pålagt ham at bearbejde den russiske regering med.

En anden af Augusts fortrolige rådgivere var livlænderen Johan Reinhold v. Patkul, der fra årsskiftet 1698–1699 fik indflydelse på den polske konges udenrigspolitik, selv om han længe ikke beklædte noget egentligt embede⁵⁶. I januar og igen i marts 1699 indgav han til August to betænkninger, hvori han redegjorde for sine planer om at fratage Sverige Livland. Patkul anbefalede her den polske konge at søge alliancer oprettet med Rusland og Danmark, da begge disse magter selv var interesseret i at svække Sverige. Der burde straks sendes en betroet minister til København for at sondere den danske regerings holdning til et sådant projekt. Målet

53. Dagjournaler, 144.

54. Bacmeister I, 5.

55. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins til kongen 16. december 1698. Den »anden gode nabo« var naturligvis Christian V.

56. Wittram, Patkul; Wittram, Beurteilung; Schirren, 82 f.

var at få Danmark til at angribe i Skåne og samtidig støtte den polske konges operationer ved med den danske flåde at hindre Sverige i at føre troppeforstærkninger til de svenske Østersøprovinser. Brandenburg måtte i det mindste holde sig neutral; med hensyn til Rusland måtte man sikre sig mod, at det skød sine grænser længere frem end til Narva-floden. De to vigtigste faktorer, der for tiden hindrede realiseringen af planerne var, 1) at Rusland endnu ikke havde fået afsluttet fred med Porten, og 2) at den indre splittelse i Polen endnu ikke var blevet bilagt. Patkul mente i øvrigt, at man sagtens kunne afholde sømagterne fra indgriben ved at love dem, at deres handel kunne fortsætte uhindret. Frankrig ville hilse uroligheder i Østersøområdet velkommen, hvis striden om den spanske arv til den tid var brudt ud. Kærnepunktet i selve de militære operationer skulle bestå i et overrumplingsangreb på Riga, idet erobringen af denne vigtige by ville afgøre hele værkets udfald⁵⁷.

Midt i maj 1699 dukkede Patkul op i København under dæksnavnet Wallendorff medbringende en fortrolig skrivelse fra August. Forhandlingerne med den danske regering kom dog ikke til at forløbe så glat, som den optimistiske Patkul havde regnet med. Han forsøgte at bagatellisere vanskelighederne, der stod i vejen for udførelsen af hans plan, og hævdede, at blot foretagendet fik en god start, ville alt gå vel. Som påskud for angrebet på Sverige kunne situationen i Holsten anvendes, idet den danske regering til efteråret skulle fremsætte en kraftig erklæring over for den gottorpske hertug i anledning af, at denne nægtede at anerkende unionerne og kommunionen⁵⁸. Sverige ville da antage sig Gottorps sag, og Rusland og den polske konge ville som Danmarks allierede falde ind i de svenske Østersøprovinser. Den 22. maj forelå den danske regerings resolution på Patkuls forslag. Man gav principiel tilslutning til foretagendet, men knyttede en række betingelser til denne accept. Før der afsluttedes en formel, bindende aftale, måtte følgende fire punkter opfyldes: 1) der skulle slutes fred mellem Rusland og Porten, 2) der skulle afsluttes en alliance mellem Rusland og Danmark, som skulle udgøre fundamentet for et videre dansk engagement, 3) det foreslåede foretagende skulle aftales og koordineres med Rusland via den polske konge, og 4) forholdene i Polen måtte udvikle sig sådan, at Den polske Republik senere kunne tiltræde alliancen. Det havde foreløbig ingen hast med angrebet, og intet måtte foretages, som kunne røbe foretagendet, før disse fire betingelser var opfyldt⁵⁹.

57. Wulffius, 260 ff.; Patkuls Berichte II, 237 ff.

58. Om unionerne og kommunionen, se note 13.

59. Hallendorff, Hemliga förbindelser, 8.; Dagjournaler, 147 f.; Hallendorff, Handlinger 75 ff.

Den anden af de af den danske regering stillede betingelser, en dansk-russisk alliance, var da allerede ved at være en kendsgerning. Efter nogle indledende forhandlinger, ført direkte mellem Heins og zaren på grundlag af det nye danske allianceprojekt af 10. december 1698, fandt gesandten zarens reaktion så positiv, at han rykkede ud med den hemmelige artikels indhold⁶⁰. På et lidt senere tidspunkt inddrog yderligere zarens nye højre hånd, Fedor Alekseevič Golovin, og denne og zaren bearbejdede Heins til stadighed med de »secrete argumenter«. Især slog den danske gesandt på over for zaren, hvor fordelagtigt det ville være for Rusland at få egne havne ved Østersøen⁶¹. I april 1699 opnåedes de facto enighed om traktatens indhold, idet zaren godkendte hele det danske projekt uden at kræve nogen ændringer heri. Der knyttede sig dog ét vigtigt forbehold til accepten: alliancen skulle ikke træde i kraft, før Rusland havde fået sluttet virkelig fred med Porten. Dette forbehold kom med i traktaten i form af en separatartikel. I øvrigt ville zaren ratificere traktaten, så snart den var blevet underskrevet af den danske konge. Heins selv mente, at udvekslingen af de ratificerede traktater ville kunne finde sted i slutningen af juli eller i begyndelsen af august, når zaren kom tilbage til Moskva fra Azov⁶².

Den 9. juni 1699 nåede Heins' relation med nyheden om den russiske godkendelse af det danske allianceprojekt til København. Tyske Kancellis oversekretær, Thomas Balthasar v. Jessen, gratulerede Heins med resultatet og mente, at eftertiden ville få grund til at fryde sig over dette resultat⁶³. Den 16. juni udfærdigedes og et par dage senere afsendtes den danske ratifikation af traktaten i dybeste hemmelighed. I en instruks, dateret den 16. juni, hed det, at den ratificerede traktat ville blive sendt til Rusland pr. kurer; kureren skulle omgående sendes tilbage med den russiske ratifikation. Den danske regering havde intet at indvende imod den af russerne krævede separatartikel, idet man gik ud fra, at en fast fred mellem Rusland og Porten ville blive afsluttet snarest⁶⁴. Den gunstige nyhed fra Moskva satte sig straks spor i Danmarks forhold til den polske konge. Den 10. juni skrev v. Plessen til Patkul, at Danmark nu var rede til

60. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins til kongen 27. januar, 8. februar og 7. marts 1699.

61. Ibid.: Heins til kongen 28. marts 1699. (Om Golovin, se SIE IV, 499 f.)

62. Ibid.: Heins til kongen 24. april 1699.

63. RA TKUA. Konc. GR.: Jessen til Heins 10. juni 1699. (Om Th. B. v. Jessen, se DBL XI (1937), 626 ff.)

64. RA TKUA. Rusl. C. 95: Kongen til Heins 16. juni 1699. Koncept til ratifikationen findes i RA TKUA. Rusl. A. II. 20., dateret 16. juni 1699. Det fremgår af instruksen, at den danske regering unddrog kancelliet kendskab til alliancen med Rusland.

at opfylde den polske konges ønsker⁶⁵. På grund af formaliteterne i forbindelse med tronskiftet som følge af Christian Vs død den 25. august havde man dog først den 11. september instrukser m. m. rede til Christian Ditlev Reventlow, der skulle afslutte en ny alliance med den polske konge med henblik på det forestående angreb på Sverige. At man fra dansk side ønskede en hurtig afgørelse viser det forhold, at Reventlow blev udstyret med fuldmagt til også at ratificere den traktat, han skulle forhandle om⁶⁶. Sidst i oktober var Reventlow tilbage i København med den afsluttede traktat af 25. september 1699, hvis indhold er næsten sammenfaldende med det projekt, Patkul i maj samme år havde forelagt: I januar eller februar 1700 ville Augusts tropper erobre Riga; samtidig skulle russiske tropper forsøge at løbe de svenske styrker i Karelen og Ingermanland over ende; »næsten samtidig« skulle Danmark angribe hertugen af Gottorp og gøre indfald i Sverige fra Norge. Til foråret 1700 skulle den danske flåde desuden støtte de to andre allieredes foretagender ved den anden ende af Østersøen og især forhindre svenske troppeforstærkninger i at blive landsat. Danmark forpligtede sig til at få sømagterne til at holde sig i det mindste neutrale, mens August skulle få zaren til at tiltræde forbundet og ratificere det i løbet af 3–4 måneder. Før dette sidste var en fuldbyrdet kendsgerning, skulle alliancen ikke betragtes som bindende. Man ville forsøge at få Brandenburg med i alliancen, men af hensyn til angrebsplanens hemmeligholdelse skulle kurfyrsten ikke indvies i eller deltage i selve planens udførelse⁶⁷.

Den 30. juli 1699 var kurererne ankommet til Moskva med Christian Vs ratifikation af 16. juni samme år, men da zaren endnu ikke havde indfundet sig i Moskva, kunne Heins foreløbig ikke gøre andet end at afvente hans ankomst fra Azov⁶⁸. Mens Heins ventede, indtraf Christian Vs dødsfald den 25. august; da det danske konsejl den 7. september efter tronskiftet holdt møde, var eneste emne på dagsordenen forholdet til Rusland. Det besluttedes at sende Heins en notifikationskrivelse om tronskiftet, nye fuldmagter og en ny ratifikation af traktaten. Af sikkerhedshensyn ville denne nye ratifikation af 5. september blive affattet i generelle vendinger og uden omtale af de enkelte artiklers indhold. Man ønskede desuden Heins' vurdering af, hvorvidt der var udsigt til, at den to-årige våbenstilstand mellem Rusland og Porten ville blive afløst af en varig fred eller

65. Hallendorff, *Hemliga förhandlingar*, 11.

66. *Dagjournaler*, 149 f. (Om Reventlow, se DBL XIX (1940), 424 ff.)

67. *Danmark-Norges Traktater XI*, 61 ff.

68. RA TKUA. Rusl. B. 42: Heins til Jessen 2. august og 7. september 1699; Heins til kongen 16. august 1699.

forlænget. I en kommentar til de forskellige aktstykker gjorde Jessen opmærksom på, at det kun var pro forma, regeringen sendte Heins nye fuldmagter, idet man på ingen måde tvivlede på, at sagen allerede var afsluttet ⁶⁹.

Her havde oversekretæren dog forregnet sig. Zaren var endnu ikke vendt tilbage til den russiske hovedstad, hvor Heins stadig opholdt sig med Christian Vs ratifikation af alliancen af 16. juni, og da dødsfaldet var kendt i Rusland via gazetterne, kunne Heins indtil videre intet foretage sig, før han var blevet forsynet med fuldmagter og kreditiver fra det nye regime i København. Samtidig med at gesandten meddelte sin regering dette, fik den danske ledelse også delvis svar på spørgsmålet, om der var udsigt til fred mellem Rusland og Porten, for årsagen til at zaren endnu ikke var vendt tilbage til Moskva var just, at han var travlt optaget af at afsende en russisk ambassadør til Konstantinopel ad søvejen. Først i slutningen af august var zaren tilbage på fastlandet efter at have eskorteret ambassadøren forbi den tyrkiske fæstning Kerč ved Det azovske Havsmunding i Sortehavet. Heins mente, at der var gode udsigter til en snarlig fred med Porten ⁷⁰.

Inden den nye danske ratifikation var ankommet, indtraf Carlowitz og Patkul (den sidste inkognito) i Moskva for at forsøge at overtale zaren til at angribe Karelen og Ingermanland i december eller i begyndelsen af januar næste år ⁷¹. Der udviklede sig et intimt samarbejde mellem disse to og Paul Heins, der ud fra sit store kendskab til zaren gav råd med hensyn til den taktik, den polske konges udsendinge burde anvende for at få zaren sat i bevægelse. Omvendt henvendte zaren sig til Heins for at høre dennes vurdering, som f. eks. da Carlowitz den 5. oktober indgav et memoriale til zaren med opfordring til straks at skride til værket ⁷². Den 27. oktober fandt en afgørende konference sted mellem zaren, sekunderet af Golovin og Petr Pavlovič Šafirov, på den ene side og Heins og Carlowitz på den anden. Under denne konference opfordrede Heins på Patkuls foranledning stærkt zaren til at skride til handling; han sagde om sit eget land, at det nu så ud til, at Danmark i forholdet til Sverige ikke længere var herre

69. RA Geh. Kons. GKP.: 7. september 1699; RA TKUA. 78. GR.: Kongen til Heins 7. september 1699 og Frederik IV til zar Peter 7. september 1699; RA TKUA. Ureg. konc. Jessen til Heins 9. september 1699.

70. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til Jessen 27. september 1699.

71. Ibid.: Heins til kongen 27. september 1699; Hallendorff, *Handler*, 93 ff.; Ustrjalov III, 502 f.

72a. Heins hentyder til den spændte situation, der var opstået ved forlægningen af svenske tropper til Gottorp sommeren 1699.

over freden, men måtte forsvare sig, når det blev angrebet ⁷². Han gjorde videre opmærksom på, at den danske regering allerede havde en god alliance med den polske konge, og at den havde udsigt til én med Brandenburg. Også Carlowitz slog på, at det hastede med iværksættelsen af angrebet; hvis ikke Rusland ville være med til at angribe Sverige nu, måtte den polske konge trække sine i Kurland stationerede tropper tilbage, og chancen ville da være forspildt.

Det længste, de to udsendinge ved fælles anstrengelser kunne presse zaren til, var imidlertid et løfte om at afsende en kurer til Konstantinopel med ordre til den russiske ambassadør om at ofre noget af det, Rusland havde erobret fra tyrkerne, med det formål at få afsluttet en fredstraktat snarest. Desuden lovede zaren at sende nogle hjælpetropper til Augusts forehavende i februar næste år, hvis Rusland ikke på dette tidspunkt på grund af det uafklarede forhold ved dets sydgrænse så sig i stand til at optræde som egentlig krigsdeltager ⁷³.

Umiddelbart efter denne konference ankom Frederik IVs ratifikation af den dansk-russiske alliance; først en måned senere blev Heins i stand til at afsende sin næste rapport om begivenhedernes udvikling i Moskva, idet Patkuls hemmelige tilstedeværelse i Moskva var blevet observeret af nogle officerer, og zaren følgelig standsede al postgang, for at ingen rapporter herom skulle nå omverdenen, før angrebet på Riga var en kendsgerning. (Der befandt sig et stort svensk gesandtskab i Moskva ved denne tid; dets formål var at forny de eksisterende svensk-russiske aftaler efter tronskiftet i Sverige). Patkul forlod i øvrigt Moskva den 16. november medbringende en alliancetraktat, som zaren havde ratificeret den 11. november 1699. I følge denne traktat skulle den polske konges tropper endnu i december angribe Livland, mens russiske tropper skulle falde ind i Karelen og Ingermanland, så snart freden med Porten var en kendsgerning. Hvis den polske konge skulle ønske at slutte fred med Sverige, før Rusland havde engageret sig i krig med samme land (dvs. hvis overrumplingen af Riga mislykkedes, og det samtidig trak ud med den russisk-tyrkiske fredstraktat), lovede zaren at gøre alt for at skaffe August gunstige fredsbe-
tingelser ⁷⁴.

73. Ibid.: Heins til kongen 1. november 1699. Zaren holdt sit løfte. »Det er såre, såre nødvendigt, at vi opnår afslutning (af fred) i januar (1700)«, skrev han til sin gesandt i Konstantinopel, og i februar 1700 gav han ordre til at gøre yderligere indrømmelser over for tyrkerne, da freden nu var blevet »nødvendig for et andet formål«, se Ustrjalov III, 453 f. (Om Safirov, se Slovar' III, 476 f.)

74. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til Jessen 1. november 1699; Hallendorff, *Handlinger*, 97 ff.

Få dage efter ratificeringen af den russisk-sachsisk/polske angrebstraktat lykkedes det omsider Heins at få udvekslet de ratificerede dansk-russiske traktater; dette fandt sted den 23. november 1699. Zaren krævede i sidste øjeblik endnu en tilføjelse, som han motiverede med de ændrede konjunkturer efter den polske konges faktiske brud med Sverige. Da Heins ikke mente, at den af zaren ønskede tilføjelse sagde noget, der ikke allerede var indeholdt i traktaten, havde han indvilliget heri. Foreløbig underskrev gesandten på egen hånd denne tilføjelse, som han bad kongen om at ratificere⁷⁵. Den af zaren krævede tilføjelse synes motive-ret i hans ængstelse for, at Danmark og Sachsen/Polen – efter ved et par lynaktioner i henholdsvis Holsten og Livland at have opnået gunstige for-handlingspositioner – skulle vise sig utilbøjelige til at støtte Rusland i dets krav, når det på et senere tidspunkt – efter at have fået fred med Porten – ville have sin del af byttet. Tilføjelsen af 26. november 1699 sagde, at det offensive angreb, der i følge traktatens tredje artikel skulle finde sted, skulle forstås sådan, at angrebet skulle fortsætte, indtil den forestående krig var til ende og en fuldstændig fred til begge parters (i. e. Danmark og Rusland) tilfredshed var blevet afsluttet⁷⁶.

Den 27. november kunne Heins da gøre klar til at afsende resultatet af de mange måneders brydsomme arbejde. Den ene af de danske kurerer medbragte 1) zarens ratifikation af den dansk-russiske angrebsalliance (i følge hvis ordlyd Christian V repræsenterede Danmark), underskrevet af zaren den 23. november, men antedateret til den 24. august 1699; 2) zarens ratifikation af to til denne alliancetraktat hørende separatartikler, underskrevet den 23. november, men uden nogen datoangivelse, blot årstallet 1699; 3) en kopi af traktaten mellem zaren og August af Sachsen/Polen af 11. november 1699. Den anden kurer medførte zarens sidste tilføjelse af 26. november 1699, der samtidig var en ratifikation af og bekræftelse på Frederik IVs ratifikation af 5. september 1699⁷⁷. Heins gav i en

75. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 27. november 1699.

76. Danmark-Norges Traktater XI, 93 ff.

77. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 27. november 1699. Der hersker stor uklarhed med hensyn til tidspunktet for ratifikationen af alliancetraktaten mellem Rusland og Danmark. Den officielle dato på traktaten i Rigsarkivet er den 24. august 1699, og denne dato er da også ofte blevet accepteret som den dato, hvor zaren faktisk ratificerede den. (Se f. eks. Generalstaben I, 39, Hallendorff, Bidrag, 127 og Danmark-Norges Traktater XI, 44. De to sidstnævnte hævder yderligere, at underskrivelsen fandt sted i Azov. Hos Bantyš-Kamenskij finder man datoen den 16. juli 1699 for underskrivelsen, mens selve udvekslingen skal have fundet sted den 29. august 1699 i Moskva. Også Bacmeister anfører datoen den 16. juli. (Se hhv. Bantyš-Kamenskij, 237 og Bacmeister I, 11). Det er imidlertid givet, at datoen den 24. august 1699 som tidspunkt

følgeskrivelse udtryk for, at nyheden om kuppet mod Riga ville nå til Danmark i begyndelsen af januar 1700. Patkul og Carlowitz havde forsikret ham om, at alt var godt forberedt, men den danske gesandt synes at have haft sine tvivl: Hvis kuppet slog fejl, ville det få alvorlige følger for de fremtidige planer ⁷⁸.

Hermed var alt imidlertid endnu ikke afsluttet. Straks efter kurerernes

for ratificeringen er fiktiv; den første, der har gjort opmærksom herpå, er vistnok den russiske historiker M. M. Bogoslovskij, der byggede sine undersøgelser på Forstens uddrag af Heins' indberetninger. Den 24. august 1699 opholdt zaren sig på Det azovske Hav, beskæftiget med at afsende en russisk ambassadør til Konstantinopel (se RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til Jessen 27. september 1699). Først den 23. november 1699 underskrev zaren såvel den egentlige traktat som de to separatartikler, hvorom der var opnået de facto enighed allerede den 21. april 1699, og som Christian V og Frederik IV havde ratificeret hhv. den 16. juni og 5. september 1699. I sin indberetning af 27. november 1699 skriver Heins: »Le Czar a enfin ordonné á son Excellence Gollowin de régler tout avec moy, et . . . je fus appointé *jeudi passé* . . . dans la maison du premier Favorit du Czar. . . Le Czar . . . en ma présence, apres avoir lu le tout, il signa Lui mesme le traité aussi bien que les articles séparés et y fit apposer son cachet de cabinet . . .« (Min udhævelse. B. J.) Ifølge Bauers Calendar var »sidste torsdag« den 23. november. Imidlertid fandt zaren det fornødent – som omtalt – at indsætte endnu en tilføjelse. Denne blev hæftet på slutningen af zarens bekræftelse af modtagelsen af Frederik IVs ratifikation af 5. september 1699 og blev underskrevet af ham den 26. november. Som kvittering herfor måtte Heins – da hans regering jo ikke havde kunnet forudse dette – på stående fod opsætte og underskrive et instrument, der modsvarede den af zaren krævede tilføjelse (se RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 27. november 1699; Bogoslovskij, *Sojuz*, 147 f.). Bogoslovskij undrer sig over, hvorfor man fra dansk side har valgt datoen den 16. juli som den officielle ratifikationsdato, og hvorfor russerne har valgt den 24. august som deres officielle dato (Bogoslovskij, *Petr I. Bd. IV*, 163). Med hensyn til datoen den 16. juli er det nærliggende at antage, at der her er tale om en fejlskrivning; den første danske ratifikation har i alt fald fundet sted den 16. juni (se koncept i RA TKUA. Rusl. A. II. 20). Den 16. juli må kureren i øvrigt have befundet sig et sted mellem København og Moskva sammen med ratifikationen, idet han ankom til Moskva den 30. juli, og rejsen normalt ikke kunne gøres på under en måned. Tilbage står spørgsmålet, hvorfor den 24. august blev valgt som officiel dato, da zar Peter ratificerede traktaten. En sandsynlig forklaring er, at da Christian V døde den 25. august 1699, og da traktaten – sådan som den var udformet den 21. april og senere ratificeret af Christian V den 16. juni – jo ifølge sin ordlyd fremstod som en traktat mellem zar Peter og Christian V, måtte man vælge en dato før den 25. august, hvis man ville bevare fiktionen om en traktat mellem Peter I og Christian V. Og det ville man, for hvis man ikke gjorde det, måtte kureren sendes tilbage til Danmark efter en ny ratifikation af Frederik IV, eftersom dennes ratifikation af 5. september ikke havde form af en fuldstændig gentagelse af den oprindelige traktats ordlyd, men blot fremtrådte som en bekræftelse i almindelighed af traktaten mellem Peter I og Christian V.

78. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 28. november 1699.

ankomst til København den 11. januar 1700 godkendte kongen et udkast til en ratifikation af zarens tilføjelse af 26. november 1699, men det blev ikke herved; i samme ratifikation hed det, at da kongen havde erfaret, at der var blevet oprettet en offensiv alliance mellem Rusland og Sachsen/Polen, og da der i denne alliances traktat var forbeholdt den danske konge accessionsret, ville han herved tilkendegive sin tiltrædelse af den russisk-sachsiske alliance. Ydermere fik Heins pålæg om at betinge sig en »Contre-acte«, før han udleverede kongens ratifikation. I dette nye instrument skulle zaren love oprigtigt at holde alt det, han havde underskrevet ifølge alliancen med den polske konge. I betragtning af denne alliances oprettelse havde Danmark nemlig besluttet at indstille al videre forhandling med modparten og i stedet gøre sig rede til krig til foråret. Videre skulle Heins opfordre zaren til at fremskynde fredsforhandlingerne i Konstantinopel ⁷⁹. Den russiske regering var dog ikke indstillet på at afgive nye forsikringer, og Heins måtte stride hårdt, før zaren omsider gav sig den 30. april, dog blot for i al almindelighed at love at opfylde »alt« ⁸⁰.

Hvordan var da den danske stats stilling ved århundredskiftet 1699–1700, på et tidspunkt, hvor regeringen havde truffet principbeslutning om at angribe Sverige til foråret? Tilsyneladende stod man godt rustet; med den polske konge havde Danmark en offensiv- og defensivalliance af 25. september 1698, suppleret med en offensivalliance af 25. september 1699. Ifølge den første kunne Danmark i givet fald kræve hjælpetropper fra Sachsen/Polen, hvis det ikke lykkedes at få en ordning i stand med Gottorp på fredelig vis. Den anden alliance havde mere karakter af et aktionsprogram, som foreskrev de enkelte parter i angrebsforbundet tidspunkt og fremgangsmåde for iværksættelsen af det fælles angreb. Men denne alliance var ikke bindende, før August havde sikret sig zarens accession, og dette var endnu ikke sket. Med Rusland havde Danmark en offensiv- og defensivalliance af 24. august/23. november 1699 med tillæg af 26. november 1699. Ifølge denne skulle Rusland erklære Sverige krig senest tre måneder efter, at den danske regering fremsatte krav herom i forbindelse med et opgør med Gottorp. Men også denne alliance var behæftet med et forbehold: Først når Rusland havde fred med tyrkerne, skulle alliancen træde i funktion. Endelig havde zaren givet sit samtykke til Danmarks optagelse i alliancen mellem Rusland og Sachsen/Polen af 11. no-

79. RA TKUA. Ureg. konc.: Kongen til Heins 13. januar 1700. I delvis opløst kode i RA TKUA. Rusl. C. 95.

80. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 30. april og 3. maj 1700. Instrumentet af 30. april 1700 er aftrykt i Danmark-Norges Traktater XI, 203 f.

vember 1699, men også i dette tilfælde var Ruslands aktive militære medvirken betinget af fred med tyrkerne.

Nettoresultatet af dette alliancekompleks var da, at ingen af de tre alliancer, der direkte tog sigte på et koordineret angreb på Sverige, var bindende, og at dette forhold bundede i samme årsag. Når den danske regering ikke desto mindre alligevel havde besluttet sig til at gå i aktion, må man konstatere, at den havde slækket betydeligt på de krav, den selv i maj 1699 over for Patkul havde krævet opfyldt, før der kunne blive tale om at gå til angreb. Det vigtigste uopfyldte krav, det der greb ind på flest områder, var kravet om en varig fred mellem Rusland og Porten.

Danmarks forhold til Gottorp og dermed til Sverige havde undergået en forandring til det værre i løbet af året 1699. I juli 1699 traf Gottorp og Sverige aftale om at sende svenske tropper til de gottorpske besiddelser; selv om den danske regering havde lyst til omgående at foretage modforholdsregler, besluttede den at udsætte gengældelsesforanstaltningerne, så de kunne komme til at falde sammen med dens allieredes angreb på de svenske Østersøprovinser. En kraftig dansk rustning påbegyndtes, og en dansk hær på 20.000 mand blev trukket sammen i hertugdømmerne. En erklæring fra de magter, der garanterede det bestående forhold mellem Danmark og Gottorp, om, at man ikke ville tolerere dansk indskriden over for Gottorp, blev af den danske regering besvaret med, at den hellere ville lade det komme til yderligheder end bøje sig. Ved juletid 1699 forlod de danske forhandlere Pinneberg, hvor der i længere tid var blevet forhandlet om de omstridte spørgsmål⁸¹. Den danske regering ventede nu blot på nyheden om kuppet mod Riga for selv at slå til. Den synes at have troet, at russiske tropper allerede stod rede ved grænsen til de svenske Østersøprovinser for at støtte Augusts angreb på Livland⁸², en opfattelse, der sandsynligvis skyldes Heins, der i december rapporterede hjem om russiske troppekoncentrationer, bl. a. ved Novgorod. Heins var af den opfattelse, at zaren ikke ville undlade at angribe Ingermanland, så snart nyheden om angrebet på Riga var nået til Moskva⁸³.

Kuppet mod Riga i december 1699, selve kærnepunktet i hele strategien, slog imidlertid fejl, og de sachsiske tropper trak sig tilbage fra deres fremskudte position til Kurland. Heins var dog stadig af den opfattelse, at zaren var fast besluttet på et snarligt angreb på Sverige. Som ufejlbarlige tegn herpå så han de vidtgående russiske forholdsregler til en omlægning

81. Generalstaben I, 36 f. og 47 ff.

82. Danmark-Norges Traktater XI, 344. Det var Jessen, der gav udtryk for denne opfattelse.

83. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 6. december 1699.

af den russiske handel fra ruterne over de svenske Østersøhavne til Archangelsk og en omlægning af postruten, så den i stedet for at gå via Riga nu skulle gå over Litauen-Königsberg⁸⁴. Umiddelbart efter at nyheden om en ny aktion mod Riga i februar var nået til Moskva, henvendte Heins sig til den russiske regering for at få den til at støtte denne operation. Det blev nu helt klart, at Rusland ikke var til sinds at foretage sig noget, før freden med tyrkerne var en kendsgerning. Der blev ganske vist truffet store militære forberedelser i Rusland, men kun med henblik på at gøre Rusland rede til omgående at udnytte situationen, når dets sydgrænse var sikker⁸⁵.

Den danske regering havde derimod – som tidligere omtalt – forlængst besluttet at gribe til våben. Umiddelbart efter meddelelsen om angrebet på Riga gik danske tropper ind i de gottorpske amter⁸⁶. Samtidig indledte den danske regering en hektisk diplomatisk aktivitet til støtte for sit forehavende. Den søgte at påvirke sømagterne ved at tilbyde store handelsprivilegier, hvis de blot ville love at holde sig neutrale, mens Frankrig tilbød en alliance som modvægt mod den, sømagterne og Sverige havde afsluttet i januar 1700. Alliancen med Frankrig skulle også omfatte Danmarks allierede, Rusland og Sachsen/Polen⁸⁷. Også danske gesandter i andre lande, hvor sømagterne var repræsenteret, fik instruks om at bearbejde disses repræsentanter ved at slå på, at Sverige aldrig havde villet give så store indrømmelser i handelsspørgsmål, som de tre forbundne magter nu ville tilbyde. Det ville desuden være i alles interesse, at der blev oprettet en »retfærdig ligevægt« i Østersøen ved at Sveriges magt reduceredes⁸⁸. Alle anstrengelser viste sig forgæves; ingen af de regeringer, som Danmark havde søgt at påvirke, lod sig overbevise⁸⁹, og Danmark blev tvunget til at opgive forsøget på at tvinge en løsning på danske præmisser igennem. Ved Freden i Travendal, der fastslog status quo i forholdet mellem Danmark og Gottorp, måtte den danske regering desuden forpligte sig til ikke at foretage sig noget fjendtligt mod Sverige, hverken direkte eller indi-

84. Ibid.: Heins til kongen 24. januar og 7. februar 1700.

85. Ibid.: Heins til kongen 17. marts og 8. april 1700; Heins til Jensen 20. marts og 8. april 1700.

86. Generalstaben I, 274.

87. RA Geh. Kons. GKP.: 13. og 16. marts 1700.

88. RA TKUA. Ureg. konc.: Ordre til Trampe 20. januar 1700. Adam F. Trampe var gesandt i Polen, se DBL XXIV (1943), 221 f.

89. Generalstaben I, 50 f. og 53. Det, der afgjorde Frankrigs stillingtagen, var, at det netop i marts 1700 havde afsluttet den såkaldte Anden Delingstraktat vedrørende Spanien. Frankrig ønskede derfor ikke at ødelægge forholdet til sømagterne ved at modarbejde dem i en for Frankrig mindre betydelig sag som det gottorpske spørgsmål. Se Rosén, 71 f.

rekte⁹⁰. Sagt på en anden måde: Danmark blev tvunget til at opgive sine med megen møjle opbyggede alliancer med Rusland og Sachsen/Polen. Der var hermed foreløbig sat punktum for realiseringen af de planer om en nyordning af forholdene ved Østersøen ved hjælp af et østorienteret alliancesystem, som den danske regering i foråret 1697 havde ventet sig så meget af.

Inden det var kommet så vidt, havde den danske regering den 24. april notificeret den russiske regering om de påbegyndte militære operationer i Holsten. Det hed i samme skrivelse, at den danske flåde snart ville løbe ud for at støtte såvel den polske konges aktion mod Livland som »Was des Czaarischen Majestäts Ihrer seiten, wie Wir vermuthen, bereits vorgenommen haben werden«. Når man var skredet til krig, var det netop ud fra en forvisning om, at zarens erklærede hensigt om at angribe Sverige var oprigtig ment. For at give Rusland blod på tanden præsenterede man et stærkt fortegnet billede af situationen i Europa til gunst for foretagendet mod Sverige. Den danske regering opfordrede Rusland til at udøve pres på sømagterne ved at erklære, at det ville stå last og brast med Danmark og den polske konge. Hvis sømagterne ville holde sig i ro, burde zaren tilbyde dem store handelsfordele i Livland og andre steder⁹¹. Skønt Heins i sit referat til den russiske regering af den danske opfattelse af den europæiske situation smurte endnu mere på til Danmarks fordel, lod Rusland sig ikke lokke. Den russiske regering erklærede sig villig til at afgive en erklæring som ønsket af Danmark til sømagterne⁹², men den blev udformet langt mere forsigtigt, end Danmark havde ønsket det. Der blev kun tale om en henstilling om at afholde sig fra at indblande sig i stridighederne, men den blev ikke ledsaget af trusler om sanktioner mod deres handel på Rusland⁹³. I begyndelsen af juni var situationen blevet så alvorlig for Danmark, at regeringen besluttede officielt – via Heins – at kræve alliancen med Rusland opfyldt: Rusland skulle øjeblikkelig bryde med Sverige; hvis zaren holdt på sin ret til at udsætte hjælpen i tre måneder, kunne det nemt blive for sent. Man forventede et positivt svar, da det måtte være i Ruslands egen interesse at generobre de tabte provinser⁹⁴. I den næste ordre af 12. juli oprådte kravet om brud med Sverige ikke, men man lod dog forstå, at man snart håbede på nogen »effekt« fra russisk side. Den danske

90. Den videre militære og politiske udvikling frem til Travendal, se Generalstaben I, passim og Rosén, 71 ff. Travendal-freden af 18. august 1700, se Danmark-Norges Traktater XI, 378 ff.

91. RA TKUA. Rusl. C. 95: Kongen til Heins 24. april 1700.

92. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 1. juni 1700.

93. Bogoslovskij, Petr I. Bd. IV, 409.

94. RA TKUA. GR. 79: Kongen til Heins 7. juni 1700.

regering beroligede i øvrigt Rusland med, at de indledte fredsforhandlinger kun tog sigte på at få stridighederne med Gottorp bilagt, mens man ville holde Sverige uden for forhandlingerne. Danmark ville ikke binde sig til at afstå fra at gøre op med Sverige ⁹⁵.

Sidst i juli blev det imidlertid klart, at Rusland endnu intet militært havde foretaget sig, og den danske regering opfordrede derfor i en skrivelse af 26. juli zaren til at beslaglægge alle engelske og hollandske skibe og ejendele i russiske havne og byer, samt at afbryde al handel med disse magter. Regeringen gentog samtidig kravet om hjælp ifølge alliancens § 3 ⁹⁶. Den sidste instruks, den danske gesandt i Moskva modtog, før Travendal-Freden var en kendsgerning, var af 9. august. Svenskerne havde nu gjort landgang på Sjælland, så hvis der ikke snart kom undsætning fra russisk side, ville Danmark blive overmandet af de mange angribere, hed det. Foreløbig gjorde regeringen alt for at bevare frie hænder ⁹⁷. Da disse to sidstnævnte instrukser nåede til Moskva, var freden for længst blevet accepteret af Danmark. Få dage efter ratificeringen af Travendal-Freden kunne Heins i en rapport til v. Jessen oplyse, at freden mellem Rusland og Porten nu var afsluttet. Den 2. august 1700 offentliggjordes nyheden i alle Ruslands kirker, og der blev omgående givet ordre til de russiske tropper om at angribe de svenske Østersøprovinser. Den 30. august fulgte den russiske krigserklæring til Sverige, men det har sikkert ikke haft den virkning, Heins forestillede sig, da han triumferende berettede hjem, at første del af kongens ordre af 26. juli nu var opfyldt. For at berolige zaren, der havde givet udtryk for bekymring med hensyn til den danske regerings standhaftighed over for trykket fra sømagterne, havde den danske gesandt afgivet en højtidelig erklæring om, at hvad der end skete med »den holstenske affære«, ville kongen altid sørge for at bevare frie hænder over for Sverige for at kunne opfylde sine forpligtelser over for Rusland ⁹⁸.

95. RA Geh. Kons. GKP.: 12. juli 1700; RA TKUA. Rusl. C. 95: Jessen til Heins 12. juli 1700. Den danske ledelse synes ved denne tid at have været overbevist om, at zaren i egen person var på vej i felten i spidsen for en russisk hær.

96. RA. Geh. Kons. GKP.: 26. juli 1700; RA TKUA. Rusl. C. 95: Kongen til Heins 26. juli 1700. Bortset fra forsøgene på at få Rusland til at iværksætte handelssanktioner mod sømagterne, søgte Danmark og Sachsen/Polen også at provokere til splid mellem Rusland og sømagterne ved at udbrede kendskabet til den russiske deltagelse i angrebsforbundet, før Rusland havde erklæret Sverige krig. Se RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 6. juni 1700; Olmer, 313 ff. og Materialy IV, 34.

97. RA Geh. Kons. GKP.: 9. august 1700; RA TKUA. Ureg. konc.: Jessen til Heins 9. august 1700.

98. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 6. september 1700. Freden i Travendal blev underskrevet 18. august.

Den danske regering forhastede sig ikke med at give gesandten i Rusland meddelelse om fredsslutningen. Heins erfarede fra gazetter og købmænds private korrespondance om sagen, længe før han fik officiel besked herom. Først den 9. oktober besluttedes det i København at oplyse Heins om Freden i Travendal; i skrivelsen hed det, at den danske konge agtede at fortsætte alliancen med Rusland, men at han midlertidigt var blevet tvunget til at slutte fred. For øjeblikket kunne Danmark derfor ikke opfylde dets allianceforpligtelser, men kongen håbede snart påny at blive i stand hertil. I en kommentar til instruksen skrev den nye oversekretær i Tyske Kancelli, Christian Sehested, at Heins skulle forsikre zaren om, at kongen bestandigt ville opretholde den fortrolige alliance med Rusland ⁹⁹.

Det initiativ, den danske regering havde taget i foråret 1697 over for Rusland, og som gik ud på at hidføre en ændring i styrkeforholdene i det undersystem af det europæiske statssystem, som de nordiske stater plus Rusland og Sacsen/Polen udgjorde, var foreløbig resulteret i, at Danmarks to allierede befandt sig i krig med Sverige. Officielt havde den danske regering måttet forpligte sig til ikke at støtte disse to magter, og for tiden var muligheden for dansk deltagelse i opgøret med Sverige ikke til stede. Det var endnu en gang blevet demonstreret, at de vesteuropæiske stormagter ikke ønskede Danmark styrket på Sveriges bekostning. For så vidt var den danske østvendte politik endt med en fiasko; en række fejlregninger af forskellig art havde været spillet over ende: Rusland havde regnet med, at det ville være muligt at få fred med tyrkerne på et tidligere tidspunkt, end det blev tilfældet. Den polske konge havde undervurderet opgaven med at besætte Riga. Og Danmark forregnede sig både med hensyn til Ruslands villighed til at angribe Sverige, før dets forhold til tyrkerne var ordnet, og med hensyn til Frankrigs ønske om at afbalancere sømagternes støtte til Sverige. Da Danmark oprindeligt planlagde at alliere sig med Rusland, var der ikke blevet sat nogen tidsfrist for angrebets iværksættelse. Dette blev der imidlertid som følge af de dansk-russiske forhandlingers infiltration af de af Patkul inspirerede planer, hvorefter den polske konge skulle spille en væsentlig rolle i forsøget på at besejre Sverige. Det må dog understreges, at den danske regering bevidst valgte at løbe risikoen for, at Rusland ikke ville være rede til at deltage i angrebet til den forudsete tid. Tilsyneladende har regeringen ment, at Rusland kunne drages med ind i krigen, så snart Danmark og Sachsen/Polen havde taget de første skridt.

99. Ibid.: Heins til kongen 20. september 1700, Heins til Jensen 4. oktober 1700; RA Geh. Kons. GKP.: 9. oktober 1700; RA TKUA. GR. 79: Sehested til Heins 9. oktober 1700. Sehested blev oversekretær i Tyske Kancelli den 1. oktober 1700, se DBL XXI (1941), 541 f.

Kravene til den russiske regering om at opfylde alliancens paragraf 3 kan ikke være fremsat i god tro: Det var klart aftalt, at Rusland ikke var forpligtet af alliancen, før freden med Porten var underskrevet.

Selv om optakten til opgøret med Sverige ikke havde været alt for vellykket, tegnede situationen sig på lidt længere sigt dog ikke så værst: Det var lykkedes Danmark at få Sverige militært engageret i dets østlige provinser. Abningen af denne østfront betød en alvorlig svækkelse af Sveriges position i Vesteuropa og en tilsvarende relativ styrkelse af Danmarks stilling. Såvel Danmarks hær som dets flåde var intakt efter operationerne i foråret og sommeren 1700. Foreløbig kunne den danske regering indtage en uforpligtende holdning og afvente udfaldet af krigen i øst. Hvis Sverige skulle komme i vanskeligheder dér, kunne nye træk overvejes.

Det er værd at bemærke, at den danske regering på intet tidspunkt synes at have overvejet at hjemkalde sin gesandt i Moskva, uanset i øvrigt hvordan konstellationerne i Vesteuropa skiftede. Rusland var blevet en permanent faktor i Danmarks udenrigspolitik.

FRA TRAVENDAL TIL POLTAVA

»Holland og England holder Europas balance og har så stor myndighed hos Danmark . . . , at (det) intet foretager sig uden deres tilladelse«. (Patkul til Golovin 29. september 1704).

III

Den danske regerings politik i årene efter Travendal blev præget af en urokkelig konsekvens. Grundlaget herfor var de erfaringer, man mente at kunne drage af begivenhederne i sommeren 1700. Det helt afgørende vilkår for Danmarks stilling i den internationale politik var de forenede sømagters holdning til begivenhederne i Østersøområdet; det var på dette punkt, regeringen havde begået en af sine største fejltagelser under første fase af de forbundne magters anslag mod Sveriges position. I de følgende år demonstrerede den gang på gang, at hensynet til sømagterne vejede tungere end alle andre faktorer ved udformningen af den danske strategi. Først da den internationale politiske situation gradvis begyndte at ændre sig i efteråret 1708, tog den danske regering skridt til at frigøre sig fra

sømagternes indflydelse og begyndte at træffe beslutninger, der klart gik imod disse magters ønsker, og uden at rådspørge dem.

Det russiske nederlag ved Narva i november 1700 kunne kun bekræfte den danske regering i dens afventende holdning over for Rusland. Omvendt gjorde Ruslands desperate militære situation zaren endnu mere interesseret i at få aktiveret Danmark. Efter voldsomme udfald mod Heins for under falske forudsætninger at have lokket Rusland i krig, enedes man om at lade fortiden hvile for i stedet at koncentrere sig om den påtrængende nutid¹⁰⁰. I januar 1701 opsatte Heins og Golovin i fællesskab et traktatudkast, hvis hovedpunkter udgjordes af russiske krav om danske hjælpetropper og danske officerer. Udkastet forudså troppernes overførsel til Kurland på danske orlogsskibe, så snart Østersøen blev isfri. I slutningen af udkastet hed det, at Danmark ifølge alliancen med Rusland af 1699 skulle erklære Sverige krig, så snart der udbrød krig mellem Sveriges allierede, sømagterne, og Frankrig. Overenskomsten om hjælpetropper måtte i øvrigt på ingen måde opfattes som udtryk for, at Rusland havde givet afkald på kravet om dansk opfyldelse af alliancen af 1699¹⁰¹.

Den danske gesandt anbefalede stærkt sin regering at gå ind på de russiske krav, så meget mere som Rusland efter hans opfattelse ikke havde lidt noget alvorligt nederlag ved Narva. Ved at overlade Rusland hjælpetropper kunne Danmark bevare en værdifuld alliance uden selv aktivt at deltage i krigen mod Sverige, før konjunkturerne engang igen tillod det¹⁰². Dette udkast er ofte blevet opfattet som en faktisk indgået, bindende overenskomst mellem Rusland og Danmark¹⁰³; årsagen hertil er givetvis at søge i udkastets sproglige udformning, som er klart russisk inspireret. Der søges her hævdet en fiktion om, at Danmark stadig var aktivt kæmpende medlem af angrebsforbundet mod Sverige, og der ses bevidst bort fra den omstændighed, at Danmark forlængst var blevet tvun-

100. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 23. december 1700/3. januar 1701; Heins til Sehested 30. december 1700/10. januar 1701.

101. PiB I, No. 354. RA TKUA. Rusl. C. 96.

102. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 13/24. januar 1701.

103. Se f. eks. den sovjetiske historiker V. D. Koroljuk, som har hævdet, at Danmark og Rusland indgik en ny forbundstraktat. Også de to russiske historikere N. N. Bantyš-Kamenskij og N. Ustrjalov mener, at de opsatte artikler forpligtede Danmark, se hhv. Koroljuk, B–K I, 238 og Ustrjalov IV, 1. 76 f. Det fremgår imidlertid klart af teksten, at der er tale om en russisk henstilling til Danmark og ikke om en forpligtende traktat. Det endelige udkast på russisk og med tysk oversættelse er end ikke underskrevet af Heins, men kun af Golovin samt to andre russere. Udkastet er forsynet med segl, så det i det ydre minder stærkt om en traktat. Heins havde i øvrigt heller ingen fuldmagt til at afslutte en sådan traktat.

get til at opgive alliancen med Rusland. Udkastet har derfor udelukkende interesse som udtryk for det politiske princip, den russiske regering ønskede at hævde over for Danmark, nemlig at den danske regering stadig var fuldt forpligtet af alliancen af 1699, og at de militære aktioner, Danmark havde foretaget i foråret og sommeren 1700 over for Gottorp, intet havde at gøre med den dansk-russiske alliances formål: bekæmpelsen af Sverige. Forfægtelsen af dette synspunkt blev et permanent træk i Ruslands politik over for Danmark i de følgende år; fra russisk side anerkendte man aldrig, at Danmark som følge af Travendal-Freden kunne unddrage sig sine allianceforpligtelser over for Rusland; kun med Ruslands samtykke havde Danmark lov at slutte fred.

Heins kan næppe have været alt for optimistisk med hensyn til sin regerings accept af de russiske krav. Allerede i november 1700 havde han anmodet om at få en forholdsordre, så han tilfredsstillende kunne redegøre for Danmarks politik over for Rusland i den nye situation. En sådan omfattende instruks ønskede regeringen i København imidlertid på daværende tidspunkt ikke at give, og det blev gjort klart for Heins, at han en tid lang måtte indstille sig på blot at fungere som Danmarks iagttager i Moskva¹⁰⁴. I en senere ordre til gesandten fra januar 1701 redegjorde regeringen mere udførligt for sine principielle synspunkter på forholdet til Rusland: Danmark ville intet hellere end at bevare og befæste alliancen med Rusland ved at lade handling følge på ord, hed det. Dette bevistes af sidste års hændelser, hvor Danmark havde påbegyndt krig og givet Rusland meddelelse herom. Hvis Rusland havde opfyldt sine forpligtelser og angrebet Sverige samtidig med Danmark, ville det ønskede resultat sikkert være blevet nået. Ruslands krigserklæring var imidlertid kommet for sent, og da også den anden allierede, den polske konge, havde svigtet, havde den danske regering nødtvungent sluttet fred. Til trods herfor havde Danmark ikke ændret opfattelse med hensyn til de med Rusland og den polske konge aftalte planer¹⁰⁵.

Hermed havde de to parter trukket deres officielle synspunkter op; der kan være grund til at understrege, at den danske regering på trods af Travendal principielt stadig gav udtryk for, at den følte sig forpligtet af alliancen af 1699. Målet fra dengang: en kraftig reduktion af Sveriges position i Østersøen, var ingenlunde opgivet, kun tidspunktet fandt man ikke belejligt.

Den danske regering afslog at give et klart svar på det russiske krav om

104. RA Geh. Kons. GKP: 15. januar 1701; RA TKUA. GR. 80: Kongen til Heins 8. februar 1701.

105. RA TKUA. GR. 80: Kongen til Heins 29. januar 1701.

hjelpetropper under henvisning til, at den af zaren afsendte ambassadøren af de nærmeste dage skulle i konference om det pågældende spørgsmål¹⁰⁶. Den omtalte russiske diplomat, Andrej Petrovič Izmailov, ankom i begyndelsen af februar 1701 til København¹⁰⁷. Han krævede omgående dansk hjælp til Rusland under påberåbelse af alliancen af 1699, idet han officielt meddelte den danske regering, at Rusland befandt sig i krig med Sverige på grund af de mange svenske overgreb mod zarens undersåtter og zarens egen person. Han krævede, at Danmark skulle afbryde al forbindelse med Sverige og forelagde samtidig et projekt identisk med det, Heins havde sendt hjem¹⁰⁸. Det danske svar lød, at kongen gerne ville efterkomme zarens ønsker, men man måtte betænke, 1) at Sverige kunne forhindre trottetransport i Østersøen, 2) at årstiden var for vidt fremskreden til at udruste flåden, og 3) at omkostningerne ved en sådan trottetransport ikke ville stå i et rimeligt forhold til nytten deraf. Projektet burde derfor udsættes. I en samtidig længere redegørelse indrømmede regeringen, at Rusland faktisk ikke havde været forpligtet til at bryde med Sverige, da Danmark havde krævet dette i foråret 1700¹⁰⁹. Dette blev den eneste indrømmelse, Rusland fik.

Siden det i efteråret 1700 var blevet mere og mere klart, at det pånytrak op til krig i Vesteuropa, havde de modstående parter i konflikten været travlt optaget af at hverve forbundsfæller og hjelpetropper. Den danske statsledelse måtte derfor gøre sin stilling til den europæiske konflikt op; af en betænkning fra Gehejmerådet til kongen af 25. marts 1701 fremgår det, hvilke overvejelser de danske statsmænd har gjort sig i den anledning. Indledningsvis hedder det, at målet for Danmarks udenrigspolitik måtte være at sørge for rigets sikkerhed, at genskabe rigets sunde finanser og at svække Sveriges og Gottorps indflydelse. Disse tre mål ville bedst kunne nås ved en tilslutning til kejserens og sømagternes parti, Den store Koalition. Sikkerheden ville herved blive så betrygget, at de dyre lejetropper kunne udlejes. Også Sveriges position ville blive skadet herved, idet dansk tilslutning til sømagternes synspunkter ville betyde en fortræng-

106. RA Geh. Kons. GKP: 8. februar 1701. RA TKUA. GR. 80: Kongen til Heins 8. februar 1701.

107. PiB I, No. 293. B–K I, 237.

108. RA TKUA. Rusl. A. II. 20: Memoriale fra Izmailov, udateret.

109. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Kgl. resolution på Izmailovs memoriale, dateret den 4. marts 1701. Regeringen påstår her, at den havde fået underretning om, at der var blevet sluttet fred mellem Rusland og Tyrkiet, og at det var i tillid hertil, Danmark havde påbegyndt krigsoperationer. Senere var man blevet klar over, at efterretningen var forkert. Det er muligvis Rosenbusch, der har vildledt den danske regering, se RA TKUA. Rusl. B. 45: Rosenbusch' relation af 20/31. marts 1700.

ning af Sverige som sømagternes favorit i Norden. Så længe de nævnte magter var på Sveriges og Gottorps side, kunne Danmark intet stille op; dette havde begivenhederne i 1700 tydeligt demonstreret. Det fremgår videre af betænkningen, at Frankrig havde tilbudt subsidier, for at den danske flåde skulle spærre Frankrigs fjender adgangen til Østersøen. Både af politiske, kommercielle og statsfinansielle grunde afvistes dette tilbud, og betænkningen former sig i det hele taget som et opgør med den franskorienterede udenrigspolitik, som den nu afskedigede Jessen havde stået som repræsentant for¹¹⁰. Betænkningens tankegang blev retningsgivende for Danmarks udenrigspolitik i årene der fulgte. I juni 1701 afsluttede regeringen alliancer med såvel kejseren som sømagterne, hvorved Danmark sikrede sig betydelige subsidier ved at udlåne ca. 20.000 soldater. Der var imidlertid også knyttet politiske betingelser til alliancerne: Danmark måtte forpligte sig til ikke at forstyrre freden i Norden og ikke at støtte et tredje parti¹¹¹. I den øjeblikkelige situation – og uden kendskab til de overvejelser, den danske regering havde gjort sig herom – kunne disse alliancer ses som en bekræftelse på og forlængelse af den politik, der var blevet Danmark påtvunget ved Travendal-Freden; set i et større perspektiv var dispositionerne i juni 1701 imidlertid udtryk for et bevidst dansk forsøg på at svække Sveriges og Gottorps internationale position.

Mere held havde Rusland med at aktivisere den tredje partner i angrebsforbundet, den polske konge. En ny traktat blev indgået den 9. marts 1701, ifølge hvilken Rusland skulle støtte August såvel militært som økonomisk. Det lykkedes derimod ikke at opnå enighed mellem Rusland og Den polske Republik¹¹². Da de to forbundsfæller hermed havde bekræf-

110. RA Geh. Kons. 39: Betænkninger.

111. Generalstaben II, 6 f. Disse alliancer er blevet vurderet meget forskelligt af forskellige forskere. Den fremherskende opfattelse har været, at Danmark hermed berøvede sig selv muligheden for indgriben på et senere tidspunkt, se f. eks. Stille I, 10 og Generalstaben II, 7 f. Mens Stille også hævder, at Preussen ved sine alliancer med Den store Koalitions magter handlede mod egne interesser, mener Hassinger, at de preussiske alliancer var politisk motiveret, mens Danmarks alliancer med sømagterne var »ein Musterbeispiel eines reinen Subsidienvertrags«, se Hassinger, 60 ff. Hans ræsonnementer virker efter min opfattelse ikke overbevisende: Der er tale om alliancer af nøjagtig samme karakter, og også de danske alliancer var i højeste grad politisk motiveret.

112. Wittram, Peter I, 244 f. Ifølge sin egen opfattelse spillede Heins en stor rolle ved formidlingen af kontakten mellem zaren og August. Da den polske gesandt i Rusland var blevet taget til fange af svenskerne i slaget ved Narva, anmodede August den danske gesandt om at varetage sine interesser i Moskva, hvilket Heins indvilligede i, se RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 27. januar/7. februar 1701; Heins til Sehested 27. januar/7. februar 1701 med bilag: Golovin til Heins 25. januar/5. februar 1701.

tet deres vilje til at fortsætte kampen mod den fælles fjende, lagde Rusland fornyet pres på Danmark ¹¹³, men stadig med negativt resultat. I en instruks til Heins hed det, at denne nu måtte gøre det begribeligt for russerne, at Danmark – hvor gerne det end ville – ingen anledning så til for øjeblikket at opfylde de russiske krav ¹¹⁴. Zaren havde tilsyneladende frygtet, at Danmark stod over for at forpligte sig til anden side. I alle fald krævede han, umiddelbart før nyheden om Danmarks alliancer af juni 1701 var nået til Moskva, en officiel dansk erklæring om, at den danske regering ikke ville binde sig over for andre magter til skade for alliancen med Rusland ¹¹⁵. Så snart regeringen i Moskva erfarede om alliancerne fik Izmailov ordre til at protestere så kraftigt som muligt ¹¹⁶. Det danske svar lød, at Danmark både sidste år og nu igen i år af andre magter var blevet forhindret i at opfylde sine forpligtelser over for Rusland. I samme svar afslog regeringen en af Izmailov den 30. maj fremsat anmodning om dansk flådebeskyttelse af Archangelsk, som russerne frygtede ville blive angrebet af Sverige ¹¹⁷.

Efter denne serie afslag synes Rusland at være kommet til den overbevisning, at der foreløbig intet var at udrette med Danmark. Zaren meddelte Frederik IV, at Izmailov en tid ville forlade Danmark for at tage til Preussen, officielt for at gratulere kurfyrsten med kongeværdigheden ¹¹⁸. Også drøftelserne i Moskva med Heins blev en tid helt indstillet, og den danske gesandt fik den opfattelse, at Rusland nu alvorligt overvejede en afslutning på krigen, og at det var herom, der forhandlede såvel med Preussen som med Holland. Golovin havde imidlertid forsikret gesandten om, at hvis Danmark på en eller anden måde ville markere sine gode intentioner over for Rusland, ville zaren afvise alle fredsforslag.

Som et minimum forlangte Golovin, at der skulle foretages troppebevægelser i Norge for derved at binde svenske soldater, som ellers ville blive overført til Livland ¹¹⁹. De russiske trusler om at slutte fred forblev dog virkningsløse, da de på grund af Sveriges holdning ikke virkede troværdige. Et preussisk mæglingsforslag blev således returneret af svenskerne

113. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 17/28. marts 1701. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Memoriale fra Izmailov af 14. marts 1701.

114. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Svar til Izmailov af 9. april 1701. RA TKUA. GR. 80: Kongen til Heins 29. marts og 12. april 1701.

115. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 6. maj 1701.

116. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Memoriale fra Izmailov af 24. juli 1700.

117. RA TKUA. GR. 80: Svar til Izmailov af 1. august 1701. Den russiske frygt viste sig at være velbegrundet, se Rosén, 82.

118. PiB I, 464 f. og 467 f. B–K I, 237. RA TKUA. Ureg. konc.: 14. oktober 1701.

119. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 5/16. august 1701.

med den bemærkning, at man ventede sig så store fordele af det kommende felttog, at man først senere ville overveje mæglingsforslaget ¹²⁰. Den danske regering henviste i sit svar til Rusland til de usikre europæiske konjunkturer, som umuliggjorde beslutninger af vidtrækkende karakter. Man udtrykte dog håb om senere at kunne være Rusland til nytte ¹²¹. Denne danske erklæring danner en foreløbig afslutning på de dansk-russiske relationer efter den ændrede situation, som var opstået efter Danmarks og Ruslands nederlag i sommeren og efteråret 1700, en situation, der var blevet forværret ved svenskerne fremrykning og sejr over Augusts sachsiske tropper ved Dvina i sommeren 1701 ¹²².

Den russiske passivitet i forholdet til Danmark varede ikke længe; i februar 1702 forlod Heins Moskva med Danmark som mål og med en mundtlig og skriftlig kommission for zaren ^{122a}. På dette tidspunkt afregnede både den militære og politiske situation sig lidt lysere for Rusland. For det første havde det vist sig, at Karl XII ikke ønskede at gå direkte mod Moskva, og for det andet var der tegn til, at Preussen ville nærme sig Rusland på grund af den svenske indrykning i Kurland, som Preussen opfattede som en trussel. Zaren forventede af samme årsag også en tilnærmelse fra Den polske Republik ¹²³. Den russiske regering var endvidere af den opfattelse, at Danmarks holdning ville ændre sig, når der nu snart – som man var sikker på i Moskva – udbrød en generel krig i Vesteuropa ¹²⁴. Når den russiske regering overhovedet kunne komme på den tanke at anvende en dansk gesandt som fortaler for sine synspunkter ved det danske hof, må forklaringen nok for en væsentlig del søges i den kendsgerning, at Heins mere og mere havde identificeret sig med de russiske synspunkter ¹²⁵.

120. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til Sehested 24. juni/5. juli 1701 med bilag: Heins til sine korrespondenter af samme dato. (Heins korresponderede med en række danske gesandter i Europa, se RA TKUA. Rusl. C. 98–102.

121. RA TKUA. GR. 80: Kongen til Heins 22. august og 20. september 1701.

122. Russiske anmodninger om dansk salg af overskudsvåben til den russiske hær og tilladelse for en russisk agent til at tage ophold i København med det formål at opkøbe våben synes overhovedet ikke at være blevet besvaret, se RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til Sehested 23. september/4. oktober 1701, gentaget 8/19. december 1701.

122a. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 2/13. februar og 8/19. april 1702.

123. Wittram I, 247 ff. Hassinger, 53. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til Sehested 11/22. november 1701 og 23. december 1700/3. januar 1701.

124. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 27. oktober/7. november 1701.

125. Se f. eks. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 23. december 1701/3. januar 1702; Heins til Sehested 30. december 1701/10. januar 1702 og Heins til kongen 13/24. januar 1702. Heins omtalte den svenske stilling som »fatal« og de svenske sejrsmeldinger som »pral« i sine korrespondancer til Sehested af

I Heins' skriftlige kommission hed det, at zaren ønskede at bekræfte alliancen af 1699 og samtidig afslutte et nyt og snævrere forbund med Danmark til bekæmpelse af Sverige, såfremt Danmark ville opfylde sine forpligtelser og angribe Sverige. Zaren ønskede et hurtigt svar uden forbehold af nogen art¹²⁶. Hvad den mundtlige kommission er gået ud på, nævner Heins intet om; man kan dog utvivlsomt danne sig et indtryk heraf ved at analysere et aktstykke, som er forfattet af Heins under hans ophold i Danmark i 1702. Skriftets angivelige formål var at vise, hvordan Danmark bedst under de daværende konjunkturer kunne bevare Ruslands venskab. I størstedelen af dette skrift giver Heins nemlig udtryk for den russiske regerings synspunkter; indledningsvis hedder det, at fundamentet for forholdet mellem Danmark og Rusland var alliancen af 1699, der forpligtede de to stater til at bekribe Sverige og ikke slutte fred, før begge parter havde opnået fuld tilfredshed. På dette grundlag ønskede den russiske regering at vide, hvornår Danmark agtede at erklære Sverige krig. Foreløbig ville Rusland ikke slutte fred, men hvis Danmark enten ikke kunne eller ville indtræde i krigen, ville Rusland se sig nødsaget til at slutte fred. På zarens udtrykkelige ordre gjorde Heins opmærksom på, at hvis Rusland først trak sig ud af krigen mod Sverige, ville man ikke foreløbig kunne bevæge det til påny at indlade sig i krig, hvis Danmark senere måtte ønske dette. Videre tilrådede Heins – og stadig er det formentlig zarens røst, man hører – at Danmark gjorde sit militær rede for at kunne slå til næste år, da selve Sverige var helt blottet, både hvad angik soldater og penge. For at sikre sig Preussens og Lüneburgs velvilje anbefalede Heins at tilbyde disse stater henholdsvis Pommern og Bremen. Over for mulige indvendinger fra den danske regering om det umulige i at optræde aktivt bl. a. af finansielle grunde replicerede Heins, at Sverige blev mæg-

27. januar/7. februar 1701 og 3/14. marts 1701. Den danske gesandt blev heller aldrig træt af at advare den danske regering om, at Rusland havde et alternativ til samarbejde med Danmark i Østersøen, nemlig i zarens »enorme planer« vedr. Det kaspiske Hav og Orienten, se f. eks. Heins til kongen 6/17. maj, 31. marts/11. april, 10/21. juni 1701. I en skrivelse til Sehested af 26. august/6. september 1701 identificerede gesandten sig helt med de russiske synspunkter vedr. konflikten med Sverige, og han bebrejdede i voldsomme vendinger de stater, som ikke ville støtte Rusland.

126. PiB II, 324 f. RA TKUA. Rusl. C. 96. Zarens kommission er dateret den 10/21. februar 1702. Heins medbragte også et brev fra zaren til kongen, hvori førstnævnte påtog sig det fulde ansvar for det usædvanlige skridt at afsende en dansk gesandt i et russisk hverv, se PiB II, 5 f. og RA TKUA. Rusl. A. II. 22. Dette brev er dateret den 7/18. februar 1702. Golovin havde samtidig forsynet Heins med en mere beskeden ønskeseddel, hvori bl. a. indgik en russisk anmodning om, at russiske handelsskibe med hjemsted i Archangelsk måtte få lov at sejle med dansk pas, se PiB II, 324.

tigere og mægtigere som tiden gik, og at Danmarks tilstand var meget bedre nu, end den havde været i 1670'erne, da Danmark også havde været i krig med Sverige. Selv om stormagterne i Vesteuropa ikke ville støtte foretagendet, burde Danmark alligevel i fællesskab med Rusland og den polske konge tvinge Sverige til fred. Som alternativer til åbent brud foreslog Heins følgende forholdsregler for at bevare Ruslands venskab: troppebevægelser i Norge for at hindre yderligere svenske troppeoverflytninger til Østersøprovinserne, danske flådemanoøvrer langs de svenske kyster og troppemanoøvrer i Holsten under påskud af at ville hjælpe Sachsen i henhold til alliancen af 1698 med August. Rusland ville til gengæld yde Danmark støtte i form af tropper og materialer til flåden; hvis Danmark foretog nogle »virkelige« operationer, kunne der muligvis også blive tale om pengesubsidier. Heins sluttede sin betænkning med endnu en advarsel om, at dansk passivitet ville få Rusland til at slutte fred med Sverige, en udvikling som ikke kunne være i Danmarks interesse ¹²⁷.

Den 18. september 1702 forelå Danmarks svar på de russiske krav og tilbud i form af en instruks, som Heins medbragte, da han igen rejste til Rusland. I mellemtiden havde Patkul, som nu var trådt i russisk tjeneste, forhandlet i Wien om kejserlig støtte til Rusland. Via den danske gesandt i Wien, Johan Urbich, havde Patkul ladet den danske regering forstå, at Rusland ville yde Danmark store subsidier og indrømme det betydelige handelsprivilegier. Den danske regering reagerede herpå ved dels at instruere Urbich om at støtte Patkuls forhandlinger under hånden, dels ved at lade undersøge via Heins, om Patkul var autoriseret af zaren til at fremsætte sine tilbud. Hvis dette sidste var tilfældet, skulle Heins af al magt forsøge at overbevise Patkul om Danmarks villighed til at opfylde alliancen med Rusland. Hvis Heins ikke traf Patkul, før han var vendt tilbage til Moskva, skulle han dér undersøge, om man fra russisk side var villig til at forsyne Danmark med de subsidier, man var nødt til at kræve for aktivt at deltage i krigen. Blev udfaldet af disse sonderinger positivt, skulle gesandten forsikre den russiske regering om, at Danmark var villig til at bryde med Sverige, forudsat opfyldelsen af følgende betingelser: Danske købmænd skulle have privilegier på Ruslandshandelen frem for alle andre nationer; ingen af parterne måtte slutte fred, før man var kommet i besiddelse af alt det, Sverige i tidens løb havde erobret, eller før Rusland havde fået en havn ved Østersøen; Rusland måtte yde Danmark subsidier

127. RA TKUA. Rusl. C. 96. Skriftet bærer titlen »Alleruntherthanigste unmassgebliche gedanken über den ietzigen zustande und des Czaaren Freundschaft bey ietzigen conjuncturen zu unterhalten«, dateret »Friederichsburg d. . . . Junij 1702«.

på mindst en million rdl. årligt; den polske konge måtte forpligte sig til at fortsætte krigen; Danmark skulle få sømagterne til at sende en eskadre til Østersøen næste år mod Sverige; Preussen skulle også vindes for sagen, dog uden at indvies i dens egentlige formål; Rusland skulle stille 8–10.000 soldater til Danmarks disposition; hvis den svenske hær skulle vende sig fra Polen mod Danmark, skulle Rusland og den polske konge foretage kraftige indfald i Livland, Finland og i selve Sverige ¹²⁸.

Ud over denne skriftlige instruks fik Heins også en hemmelig, mundtlig ¹²⁹; hvad denne sidste instruks' indhold var, oplyses ikke direkte, men måske har den været indeholdt i to aktstykker, som er blevet til i tiden omkring Heins' afrejse. Det ene bærer titlen »Rationes welche dem Czaarn zu insinuiren«, og det hedder heri, at Danmark desværre ikke for tiden kunne foretage en diversion, sådan som zaren ønskede det, idet det endnu ikke – trods store anstrengelser – var lykkedes at få Preussen og Lüneburg til at bistå Danmark med at sikre sydgrænsen. Helt afgørende er de punkter, der siger, at Ruslands magt var så stor og dets grænser så sikre, at det sagtens endnu længe kunne udmatte Sverige, mens man afventede bedre konjunkturer for Danmark. Hele værket, hedder det videre i dette fortrolige aktstykke, hvis indhold er i overensstemmelse med den politik, gehejmeråderne i marts 1701 havde anbefalet og gennemtruffet, kunne således blive holdt hen, indtil Danmark havde fået sluttet faste forbund med magter i Vesteuropa og derpå med mindre risiko og større eftertryk kunne tiltræde alliancen med Rusland. Også det andet aktstykke, »Resolution und instruction für . . . Heins«, giver udtryk for denne holdning. Det hedder heri, at Heins skal besvare zarens krav om opfyldelse af allianceforpligtelserne med at henvise til den påtvungne Travendal-fred, de manglende påskud til at bryde freden, manglende tropper og manglende forbundsfæller samt den alvorlige tilstand i Polen ^{129a}. Tilbage var kun at håbe på, at Ruslands sejrige våben ville kunne ændre situationen såvel i Polen som i Europa ¹³⁰. Det siges altså ganske utvetydigt i disse fortrolige aktstykker, at den danske statsledelse ikke var til sinds at forlade den politik, den var slået ind på efter Travendal. Kun afgørende ændringer i den militære og politiske situation kunne få regeringen til at ændre holdning. Det er sandsynligt, at instruksens af 18. september 1702 (den officielle, skriftlige) har været tænkt som forhandlingsgrundlag, hvis Patkuls løfter om

128. RA TKUA. Rusl. C. 95: Originalinstruks af 18. september 1702. Koncept i RA TKUA. Rusl. A. II. 22.

129. Omtalt i RA Geh. Kons. GKP: 18. september 1702.

129a. Svenskerne havde netop erobret Warszawa.

130. De to aktstykker (uden dato og underskrift) findes i RA TKUA. Rusl. A. II. 22.

subsidier var autentiske, mens de andre, hemmelige argumenter har været beregnet på at imødegå russiske krav, hvis der ikke var hold i Patkuls forlydender.

Siden maj 1702 havde den danske regering sonderet sømagternes indstilling til Sveriges indtrængen i Polen, og man var begyndt at antyde muligheden af, at Danmark kunne blive tvunget til at trække sine tropper hjem fra Den store Koalitions tjeneste netop med henblik på at sikre sydgrænsen mod svenskerne. I sommeren 1702 lod regeringen også foretage nogle flåderustninger og troppebevægelser i Norge, ligesom der sendtes tropper til den holstenske grænse, efter at Hertugen af Gottorp var faldet i Polen. Umiddelbart efter Heins' afrejse fik Plessen, der opholdt sig i England, tilsendt kopi af Heins' instruks af 18. september 1702 med ordre om at rådspørge Prins Georg, om ikke Danmark på Ruslands opfordring skulle benytte sig af de øjeblikkelige konjunkturer til at søge etableret en varig, stabil fred i Norden. Plessen skulle videre undersøge muligheden for, at sømagterne næste år ville sende en eskadre til Østersøen for at lægge en dæmper på Sverige¹³¹. Dette danske skridt er en klar tilkendegivelse af regeringens afhængighed af sømagterne; disse ønskede på daværende tidspunkt absolut ikke at bryde med Sverige, men tværtimod at binde Danmark endnu stærkere til sig ved om muligt at få Danmark til at træde ind i Den store Koalition¹³². En afgørende forudsætning for, at Danmark på ny kunne optræde aktivt sammen med Rusland, var hermed ikke til stede. Det viste sig desuden snart, at Patkul ingen fuldmagter havde haft til at tilbyde de store russiske subsidier, men at han blot havde sagt, hvad han forestillede sig, at zaren ville gå med til¹³³. Først i september 1703 var Heins igen tilbage i Moskva; det blev gjort helt klart fra russisk side, at det var udelukket med subsidier af den størrelsesorden, Danmark forlangte. Zaren synes efter det negative forløb af Heins' sendelse at være kommet til den opfattelse, at Rusland foreløbig måtte renoncere på dansk militær støtte. Derimod viste han stor interesse for at få handelen mellem de to lande sat på en anden fod end hidtil, efter at Rusland havde fået direkte adgang til Østersøen. Den danske gesandt blev derfor opfordret til at opstille et projekt indeholdende de danske ønsker med hensyn til en handelstraktat. Zaren opfordrede samtidig gesandten til at undersøge, om det ikke ville være muligt straks at lade nogle skibe afgå fra Danmark

131. Schirren 8°: Morau til Ritter 9. maj 1702. Stille I, 8. RA Geh. Kons. GKP: 22. september 1702. RA TKUA. Ureg. Conc. Rosén, 103.

132. Rosén, 103. Marlborough til Heinsius 4. juli 1702, Hoff, 16. Instructions, 22 f.

133. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 15. november 1702.

til det nygrundlagte St. Petersburg medførende varer, som ikke kunne henregnes til kontrabande. Zaren ville personlig garantere for, at der ville være en god returladning¹³⁴. Senere foreslog russerne endvidere etableret en fast ruteforbindelse mellem St. Petersburg og København; ønsket begrundedes med, at korrespondancen mellem de to regeringer ville kunne foregå hurtigere, og at Rusland ad denne rute ville kunne få forsyninger af alle slags »småting«, som man havde brug for i den russiske hær. Rusland ville betale omkostningerne ved udrustningen af de fregatter, der skulle besejle denne rute. Endelig vendte russerne tilbage til et allerede tidligere fremsat ønske om at have en russisk regeringsagent i København, hvor denne skulle opkøbe og forsende våben til Rusland under den danske konges protektion¹³⁵.

Formålet med alle disse forskellige russiske ønsker har sikkert ikke så meget været at få nogle småforsyninger fra Danmark som at søge at få Danmark involveret i stridigheder med Sverige. Det var utænkeligt, at Sverige skulle tolerere, at Danmark begyndte at forsyne den russiske hær med våben m. m., oven i købet via områder, som Sverige betragtede som svenske, og som blot midlertidigt var under russisk administration. Samme indtryk får man af de instrukser, den russiske ambassadør i Danmark, Izmailov, fik tilsendt ved årsskiftet 1703–1704. Ismailov fik instruks om at bestikke den mest indflydelsesrige minister for at få kongen til at erklære Sverige krig; hvis dette ikke var muligt, skulle han få kongen til at erklære sig som »stærk mægler« og tvinge Sverige til at acceptere mæglereskabet; var dette heller ikke muligt, skulle Izmailov anmode den danske regering om at støtte den polske konge med 8000 soldater, evt. 4000, som Rusland ville betale. Endelig skulle han indlede forhandlinger om dansk handel på St. Petersburg¹³⁶. For Rusland drejede det sig åbenbart ikke så meget

134. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 2/13. december 1703. Af en russisk protokol indeholdende zarens resolution på de danske otte punkter af 18. september 1702 fremgår det, at Rusland ud over spørgsmålet om subsidier heller ikke var enig med Danmark om, at man burde søge sømagternes støtte til opgøret med Sverige, for »sømagterne har altid haft mere sympati for Sverige end for Danmark«. Ifølge samme protokol krævede zaren, at Danmark skulle tvinge Sverige til at acceptere Frederik IV som mægler i striden mellem Rusland og Sverige. Ved mæglingen skulle Danmark sikre Rusland fodfæste ved Østersøen, hvilket også ville være i Danmarks egen interesse, se PiB III, 565 ff.

135. RA TKUA. Rusl. B. 43: Heins til kongen 23. december (ny stil?) 1703. Efter rejsen til Danmark daterede Heins sine skrivelser både efter ny og gammel stil. Senere ophørte han med denne praksis, og det er derfor ikke altid klart, om hans stadig benyttede gl. stil som før rejsen til Danmark.

136. PiB III, 565 ff. Golovin til Patkul med bilag, januar 1704. Patkul skulle støtte Izmailovs forhandlinger ved at korrespondere med den danske regering.

om det konkrete indhold af en eller anden aftale med den danske regering som om dette at få Danmark forpligtet til en demonstration af, at dets sympati lå hos Rusland og herved forhåbentlig få landet trukket ind i krigen mod Sverige.

Sidst på året 1703 forhørte den danske regering sig atter hos sømagterne om disses holdning til en aktion mod Sverige. Anledningen var den svenske besættelse af Elbing og Ermeland, som forårsagede en stærk spænding mellem Preussen og Sverige og samtidig foruroligede sømagterne på grund af områdernes store handelsmæssige betydning¹³⁷. I december 1703 afsendtes Jessen til Polen med instruks om at opretholde snæver kontakt med zarens repræsentant hos den polske konge, Patkul. Jessen skulle modvirke alle polske forsøg på at slutte fred med Sverige, arbejde på forståelse mellem kongen og republikken og søge at få August til at bearbejde sømagterne med det formål at udvirke en garanti for, at de ikke ville modsætte sig dansk indgriben til fordel for den polske konge. Til gengæld for en sådan garanti skulle August love sømagterne sine tropper, når krigen med Sverige var slut¹³⁸. Samtidig hermed fik den danske diplomatiske repræsentant i Berlin ordre om at udnytte det svensk-preussiske modsætningsforhold til at skabe preussisk forståelse for nødvendigheden af fælles optræden mod Sverige fra Preussens, Danmarks og sømagternes side¹³⁹. Over for sømagterne tilbød den danske regering at lade sin flåde gå i søen for at beskytte Danzig mod den svenske trussel, og senere tilbød Danmark at forsyne Den store Koalition med endnu flere danske tropper.

Alle anstrengelser for at vinde forståelse hos sømagterne viste sig atter at være forgæves¹⁴⁰; sømagterne ønskede ikke at få de to europæiske krige viklet ind i hinanden, men i stedet at isolere krigen i øst fra krigen i vest. Dette skyldtes især frygt for, at en kraftig optræden mod Sverige ville få denne magt til at tilslutte sig det franske parti. Endnu en gang havde det vist sig, at hovedforudsætningen for dansk deltagelse i krigen mod Sverige ikke var til stede. Gang på gang havde storkansler Reventlow over for Patkul understreget, at man ikke skulle gøre sig forhåbninger om nogen dansk militæraktivitet, så længe sømagterne ikke ville støtte foretagendet. Patkul på sin side forsøgte at gøre det klart for den russiske ledelse, hvor vigtigt det var for Rusland at få et godt forhold til sømagterne. »Sømagterne holder Europas balance«, skrev han til Golovin, »og Danmark gør så stor refleksion på dem (sømagterne) og kan ikke røre sig,

137. Hassinger, 110 f.

138. Stille I, 31 f. Patkuls instrukser, se PiB II, 263 f. og 687.

139. RA TKUA. GR. 82: 29. december 1703.

140. Stille I, 34 f.

hvis det ikke er forsikret om, at de to sømagter i det mindste ser igennem fingre dermed«¹⁴¹. Fornyeede danske forsøg i sommeren og efteråret 1704 på at animere Preussen til handling mod Sverige mislykkedes også hovedsagelig på grund af sømagternes negative indstilling¹⁴². Den danske regering viste sig derfor ikke interesseret i at opfylde de forskellige russiske ønsker bortset fra forslaget om oprettelse af en handelstraktat. Over for gesandten i Moskva understregede man, at den danske politik i princippet stadig var den samme som ved tidspunktet for Heins' afrejse i september 1702¹⁴³. Kongen ville gerne optræde som mægler, men Danmark kunne ikke tvinge Sverige til at antage dansk mægling. En imødekommende gestus var det dog, at regeringen tillod hvervning af matroser i Norge til den planlagte russiske Østersøflåde¹⁴⁴. Den danske tilbageholdenhed kom også til udtryk i forhandlingerne med Izmailov i København; man henviste stadig til de betingelser, der var opstillet i Heins' instruks af 18. september 1702 og understregede, at det, hele sagen drejede sig om, var at opnå sømagternes forsikring om ikke at ville lægge hindringer i vejen for Danmarks planer. Herpå arbejdede den danske regering da også, om end hidtil forgæves¹⁴⁵.

De dansk-russiske relationer nåede ved denne tid et sådant lavpunkt, at zaren besluttede at hjemkalde den russiske ambassadør i København. Dette ønskede regeringen i København på ingen måde, bl. a. fordi man var vidende om, at Izmailov havde fået instrukser om at forhandle om en dansk-russisk handelstraktat; over for de danske ønsker om ambassadørens forbliven bøjede zaren sig¹⁴⁶. Heins' rolle blev ved denne tid indskrænket til at iagttage og rapportere om udviklingen i de baltiske provinser og andre steder, hvor de russiske tropper opererede, samt så vidt muligt modarbejde russiske tanker om en russisk-svensk fredsslutning¹⁴⁷. Især nærrede Danmark bekymring for, at Preussen skulle opkaste sig til mægler mellem Rusland og Sverige, således at August kom til at stå alene i kampen mod Karl XII. Heins skulle derfor overbevise den russiske ledelse om, at en forhastet fred ikke alene ville være ensbetydende med at svigte den allierede polske konge, men at det også ville komme til at svie

141. *Berichte I*, 192 ff. og 318 ff.

142. *Stille I*, 40 ff. Hassinger, 151 f. *Berichte I*, 354 ff.

143. RA TKUA. GR. 82: Kongen til Heins 29. december 1703.

144. RA TKUA. GR. 83: Kongen til Heins 16. februar og 18. marts 1704.

145. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Izmailovs konference med danske ministre 4. august 1704.

146. RA TKUA. GR. 84: Kongen til Heins 14. februar 1705. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Izmailovs memoriale af 9. maj 1705.

147. RA TKUA. GR. 84: Kongen til Heins 3. januar 1705.

til Rusland selv på længere sigt ¹⁴⁸. Heins' stilling var ingenlunde let; i en rapport fra januar 1705 skrev han, at han så vidt muligt undgik zaren og dennes ministre, da han ikke vidste, hvad han skulle svare på disses bestandige spørgsmål om Danmarks hensigter ¹⁴⁹.

IV

Den 10. juli 1705 døde Paul Heins i Moskva ¹⁵⁰; der var nu lejlighed til for den danske regering på ny at overveje Danmarks forhold til Rusland, bl. a. om det ville være umagen værd at sende en afløser for Heins, så den danske regering også i fremtiden kunne være repræsenteret i Moskva. Herom herskede der tilsyneladende ingen tvivl i den danske ledelse; Heins' sekretær, Christian Schouboe, fik ordre om foreløbig at varetage den afdøde gesandts pligter og flittigt referere alt, hvad der kom til hans kundskab af interesse for Danmark ¹⁵¹. Valget af Heins' afløser faldt på den handelskyndige Georg Grund, som omgående skulle begive sig til Moskva, da »kongens affærer ikke tillader, at Heins' plads står vakant« ¹⁵². Den danske regering må altså have ment stadig at have en væsentlig interesse i at bevare en snæver kontakt med Rusland. Den omstændighed, at Grund var handelskyndig, peger i retning af, at Danmark nu lagde hovedvægten på de kommercielle interesser. Grunds instruks blev udstedt den 28. september 1705, og dens indhold bestyrker formodningen om handelsinteressernes overvægt i motiverne til netop hans udvælgelse. Der er tre hovedtemaer i instruksens: 1) spørgsmålet om afslutningen af krigen i Norden, 2) de danske allianceforpligtelser over for Rusland og 3) spørgsmål vedrørende handelen mellem Danmark og Rusland. Om Danmarks holdning til en evt. afslutning på krigen mellem Sverige og Rusland/Sachsen-Polen var der ingen tvivl: Zaren burde fortsætte krigen, indtil der for Rusland og dets allierede kunne opnås »en rimelig fred«. Videre skulle Grund informere sig om zarens og dennes ministres indstilling til spørgsmålet om krig-fred, og han skulle undersøge, om Ruslands økonomiske og militære situation tillod en fortsættelse af krigen. Endelig skulle han få klarhed over andre staters Moskvarepræsentanters syn på disse

148. Ibid.: Sehested til Heins 22. juni 1705.

149. RA TKUA. Rusl. B. 45: Heins til Sehested 10. januar 1705.

150. Ibid.: Schouboe til Sehested 11/22. juli 1705. Christian Schouboe havde fået bestalling som legationssekretær i december 1704, se Marquard, 333.

151. RA TKUA. GR. 84: Sehested til Schouboe 21. august 1705.

152. Ibid.: Kongen til Grund 4. september 1705; Kgl. resolution på Grunds memoriale af samme dato.

spørgsmål. I en hemmelig instruks af 22. september 1705 kom den danske ledelses synspunkter endnu tydeligere frem. Grund fik her ordre til at fortælle de fremmede gesandter i Moskva, at Danmark ønskede fred mellem Sverige og dets fjender. I virkeligheden skulle Grund søge at overbevise den russiske ledelse om det skadelige i en utidig fred med Sverige. Først når Sverige var blevet bragt i en sådan situation, at det tilbød rimelige betingelser, burde der sluttes fred. Han skulle argumentere med, at både zaren og den polske konges sikkerhed afhang af, at de handlede i fællesskab. Hvis det lykkedes Sverige at splitte de allierede fra angrebsforbundet, ville Karl XII gøre det samme i Rusland, som han havde gjort i Polen, dvs. afsætte zaren og indsætte en svensk lydzar. Den danske regering forudså, at zaren ville bruge muligheden for at slutte fred som pressionsmiddel til at få Danmark til at støtte sig militært. Et sådant russisk udspil skulle Grund afbøde ved at foreslå forhandlinger på grundlag af de artikler af 18. september 1702, som Heins havde præsenteret for zaren i november 1703. Gesandten måtte dog intet formelt afslutte, men skulle informere den danske regering om russernes nuværende reaktion på disse danske krav. Regeringen har dog ikke anset det for sandsynligt, at russerne var til sinds at opfylde de danske krav, for Grund fik ingen fuldmagter med til Moskva til at afslutte noget bindende.

Med hensyn til allianceforpligtelserne fra 1699, hvorom man havde været uenige siden 1700, skulle Grund anføre, at russerne egentlig ikke kunne påberåbe sig traktaten fra 1699, eftersom den tredje artikel (efter bogstaven) kun skulle anvendes i det tilfælde, at en af parterne blev »feindlich angefallen etc.«; og dette havde næppe været tilfældet med den nuværende krig mellem Sverige og Rusland ifølge Danmarks opfattelse¹⁵³. Samtidig skulle Grund dog forklare, at Danmark stadig ønskede at opfylde alliansens forpligtelser, så snart det blev muligt. Den danske ledelse søger her at markere det skel mellem en moralsk forpligtelse, som man anerkendte, og en formel, som man ikke kunne anerkende. Når Danmark alligevel ikke ville bryde med Sverige, skyldtes det ifølge den danske regering, at der fandtes visse stater, »... der ugerne ser en udvidelse af krigen i Norden på grund af den fælles interesse i Europa«, og som »ville bebrejde os, at vi til deres største præjudice« støttede Rusland mere, end Danmark var traktatlig forpligtet til. De magter, der hentydes til, er Den store Koalitions magter, først og fremmest sømagterne; »den fælles interesse« var den samtidige kliché for kampen mod Frankrigs påståede

153. Som bekendt skulle der ydes støtte, hvis en af parterne så sig nødsaget til at indlede krig med naboerne.

planer om europæisk overherredømme. Det fremgår videre af de danske ræsonnementer, at mens Danmark ikke kunne anerkende, at den svensk-russiske krig formelt forpligtede Danmark (underforstået: fordi det var en russisk angrebskrig, og fordi Ruslands rettigheder ikke var blevet krænket), var stridighederne i Holsten og Øresund i 1700 virkelig *casus belli*, idet den danske aktion mod Den gottorpske Hertug var en strid om »Unseren kundbahren jurium«. Sluttelig skulle Grund dog forsikre om, at det var af »lutter umulighed«, at man ikke hidtil havde opfyldt zarens ønsker ¹⁵⁴.

Kun på det handelsmæssige område var Danmark villig til at gøre en indsats; det var et gammelt dansk ønske at drage så meget som muligt af den russiske handel med Vesteuropa over Østersøhavnene i stedet for at se den gå via Archangelsk. Allerede i Heins' instruks af 10. april 1697 var det blevet pålagt gesandten at arbejde på at fremme den dansk-russiske handel, og i alliancen af 1699 berørtes emnet ligeledes; foreløbig var der dog ikke sket noget konkret i sagen. Efter at russerne i efteråret 1703 var trængt frem til Østersøen, var der imidlertid skabt en helt ny situation. Af mange grunde var Rusland interesseret i at knytte handelsforbindelser med Vesteuropa; dels havde Ruslands hær brug for store krigsforsyninger, dels kunne handel på de af russerne erobrede områder betragtes som en *de facto* anerkendelse af besiddelserne ved Østersøen. Endelig kunne man håbe på, at der ved handelen ville opstå gnidninger mellem Sverige og de handelsførende magter med alt, hvad dette kunne indebære. Også den danske regering viste stor interesse for at udvide handelen på Rusland, og Kommercekollegiet fik til opgave at udarbejde en betænkning herom ¹⁵⁵. I en meget omfattende redegørelse fra Kommercekollegiet af 22. marts 1704 ridsedes de historiske forudsætninger op for den dansk-russiske handel, og der gaves anvisninger på, hvorledes handelen kunne indrettes for fremtiden til størst fordel for Danmark. I det udkast til en handelstraktat, Kollegiet udarbejdede, gik de vigtigste punkter ud på, at danske skibe, som førte varer til eller fra Rusland, ikke skulle belægges med større told end russiske købmænd eller andre, der havde eller måtte få privilegier af en eller anden art. Til gengæld skulle russiske købmænd nyde samme vilkår vedrørende fragt til Danmark, dog ikke med hensyn til svenskernes

154. RA TKUA. GR. 84: Instruks for Grund af 28. september 1705; Hemmelig instruks af 22. september 1705. Dette danske synspunkt på allianceforpligtelserne er ikke formelt korrekt. Traktatens artikel 3 var udformet så tilpas elastisk, at selv et bevidst angreb fra en af parterne automatisk forpligtede den anden part til at støtte angriberen. Det havde simpelthen været meningen med hele alliancen.

155. RA TKUA. GR. 83: Kongen til Heins 16. februar 1704.

toldfrihed i Øresund. Danske købmænd skulle have stapelplads i russiske byer, ligesom russiske købmænd skulle have det i danske, især for varer som hamp, hør og læder fragtet på danske skibe ¹⁵⁶.

I løbet af 1704 erobrede russerne bl. a. den vigtige havneby Narva ¹⁵⁷; sidst på året fik Heins meddelelse om, at Vilhelm Edinger, meddirektør for Det ostindiske Kompagni, havde besluttet at påbegynde handel på de russiske Østersøbyer. Man anmodede derfor om, at hans skib måtte blive fritaget for alle afgifter ¹⁵⁸. Heins fik ordre til at overbevise zaren om, at den gensidige interesse efter erobringen af Narva tilsagde oprettelse af en permanent dansk-russisk handelsoverenskomst ¹⁵⁹. Den 22. november 1704 ankom Edingers skib til Narva, og da det var det første skib fra Vesteuropa efter den russiske erobring, blev det fritaget for alle afgifter. Zaren lovede nu at oprette en formel handelstraktat med Danmark ¹⁶⁰. I året 1705 drev den danske regering kraftigt på med oprettelsen af den lovede handelstraktat; man fandt tidspunktet gunstigt netop nu, hvor de stater, der ellers handlede på Rusland, hindredes deri af franske kaperere ¹⁶¹. Formålet med handelsfremstødet skulle være af få den varestrøm, der tidligere var flydt fra Østersøprovinserne til Stockholm dirigeret til København. Ifølge den danske regering ville resultatet af en sådan omlægning af handelsruten blive, at den samlede russiske handel ville vokse stærkt, mens den svenske tilsvarende ville lide skade. Sverige ville desuden blive berøvet den vigtige russiske hamp, som spillede så stor en rolle for den svenske søkrigsførelse. Alt i alt ville omlægningen betrygge de af russerne erobrede havnebyer og provinser ¹⁶².

Den russiske regering ønskede imidlertid ikke at gå med til toldnedsættelser for danske skibe; den lod derimod skinne igennem, at en dansk opfyldelse af allianceforpligtelserne af 1699 ville få Rusland til at se anderledes på sagen ¹⁶³. Også Heins gjorde i en skrivelse til sin regering opmærksom på, at et væsentligt motiv for Rusland til at foreslå oprettet en handelstraktat med Danmark bestod i håbet om herigennem at drage Dan-

156. Betænkningen findes i RA TKUA. Rusl. A. II. 22.

157. Se den russiske meddelelse herom i RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Izmailovs memoriale af 13. oktober 1704.

158. RA TKUA. GR. 83: Kongen til Heins 8. november 1704.

159. Ibid.: Kongen til Heins 18. november 1704.

160. RA TKUA. Rusl. B. 45: Heins til ? 20. november/1. december 1704 og 26. december 1704/6. januar 1705. RA TKUA. Rusl. C. 96: Betænkning fra Heins af 22. november/3. december 1704.

161. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Ahlefeldt og Bernstorff til kongen 26. januar 1705.

162. RA TKUA. GR. 84: Kongen til Heins 14. februar 1705.

163. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Zarens resolution af 13/24. marts 1705.

mark ind i krigen mod Sverige ¹⁶⁴. Det kan ikke forbløffe, at svenskerne gjorde alt for at hindre en dansk-russisk handel via Østersøprovinserne. Den svenske regering gjorde gældende, at de af russerne erobrede havne var svenske, og at man derfor ikke ville tolerere handel på dem, så længe de var besat af russerne. De få danske skibe, der alligevel forsøgte at åbne en dansk handel med russerne, blev opbragt af svenske orlogsskibe. Danske forslag om at lade skibene underkaste svensk visitering blev også forkastet ¹⁶⁵; forbuddet var totalt. Det arbejde, Heins havde nået at udføre før sin død, fik Grund ordre til at videreføre, men på grund af den svenske holdning blev hans virke i så henseende resultatløs ¹⁶⁶. Grunds sendelse blev også på andre områder en ret stillestående affære; i sin slutrelation fra 1710 har gesandten selv karakteriseret forløbet af sendelsen: Straks ved ankomsten til Rusland gjorde Golovin det klart for Grund, at zaren stærkt ønskede Danmarks indtræden i krigen, men dette var – som gesandten korrekt skriver – overhovedet ikke i overensstemmelse med hans instruks, ifølge hvilken han skulle afvise enhver form for engagement indtil videre ordre. »Indtil videre« kom til at gælde for hele Grunds tid i Rusland, og hans hovedopgave kom derfor til at bestå i det negative hele tiden at afvise russiske krav samt advare mod en forhastet fred. Dette bevirkede, at den russiske regering på sin side negligerede gesandten og åbent viste ham sin misfornøjelse ¹⁶⁷. De opgaver, han herudover fik, bestod i småtærier som inddrivelse af tilgodehavender til danske officerer, som havde gjort tjeneste i Rusland ¹⁶⁸. Når der, som ved årsskiftet 1705–1706, var tilløb til en ændring i den danske politik, var det ikke Grund i Rusland, men Jessen i Polen, der var hovedformidleren, og da Danmark i efteråret 1708 indledte en klar tilnærmelse til Rusland, skete dette heller ikke via Grund, men gennem den russiske ambassadør i København.

I februar 1706 lod den danske regering sig forlyde med, at Danmark i anledning af sin strid med Gottorp om bispedømmet Lybæk nu var rede til at forny alliancen med Rusland og den polske konge. En række betingelser skulle dog først opfyldes, hvoraf de vigtigste gjaldt omfattende russiske subsidier og tilsagn fra sømagterne om ikke at blande sig i sagen ¹⁶⁹. Allerede i slutningen af oktober 1705 havde regeringen indledt forhandlinger med Rusland og August ¹⁷⁰, men hele aktionen strandede på russisk

164. »... for at give den forrige alliance virkekraft«, se RA TKUA. Rusl. A. II. 22.

165. Stille I, 59 ff. og 86 f. Stille II, 17 f.

166. RA TKUA. GR. 84: Grunds instrukser af 22. og 28. september 1705.

167. Grunds slutrelation, passim.

168. RA TKUA. GR. 84, 85 og 86: Grunds instrukser for årene 1705–1709.

169. Stille I, 75 f.

170. Ibid., 67 ff. Den russiske regering søgte omgående at udnytte Lybæk-affæren til

vægning ved at yde de krævede subsidier¹⁷¹ og på sømagternes holdning. Sømagterne lod Danmark forstå, at de delte den svenske opfattelse af, at Lybæk-spørgsmålet faldt ind under Travendal-fredens bestemmelser, og at de var til sinds at håndhæve disse bestemmelser¹⁷². Også den svenske sejr ved Fraustadt i foråret 1706 spillede en rolle¹⁷³. De danske aktioner i forbindelse med Lybæk-affæren – bl. a. besættelsen af Eutin i december 1705 og truslen om hjemkaldelse af danske lejetropper – kan opfattes som en sondering, hvis formål var at afprøve, om sømagterne stadig efter flere års dansk tilnærmelsespolitik var villig til at gå i brechen for Sveriges interesser. En anden funktion, som aktionerne kan tænkes at have haft, var at virke som afværgeforanstaltninger over for frygtede russiske ønsker om separatfred¹⁷⁴.

Efter at have fordrevet August fra Polen, indsat en svensk lydkegne, afsluttet en fredstraktat med Den polske Republik og i foråret 1706 foreløbig sikret sig mod russerne i Østpolen vendte Karl XII sig i sommeren 1706 mod vest og standsede først, da han i september stod i Sachsen. Ved den August påtvungne fred af 14. september 1706 føjede Sverige endnu en triumf til de mange, det havde fejret over medlemmerne af det oprindelige angrebsforbund. Tilbage stod nu kun at gøre endeligt op med Rusland. Den stærke svenske militærmagt tilslørede dog en ikke nær så stærk politisk position: Det lykkedes aldrig at få sømagterne til at garantere Alt-Ranstädt-freden. Som begrundelse for vægningen anførte England bl. a., at man nærrede ængstelse for, at Rusland i så fald skulle anvende repressalier over for den engelske handel på Rusland¹⁷⁵. Under den svenske hærs ophold i Sachsen førte Danmark om muligt en endnu mere forsigtig politik for ikke at provokere Sverige. Man støttede dog under hånden russiske forsøg på at opnå en alliance med sømagterne i efteråret 1706. Vi mener og har altid ment, at zaren og den polske konge burde indgå koncert

at få aktiveret Danmark, se RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Izmailovs memoriale af 10. oktober 1705. Russerne slog på, at Danmark som følge af Gottorps fremgangsmåde nu var løst fra Travendal-forpligtelserne.

171. Grunds slutrelation. Grunds memoriale af 7/18. februar 1706 og zarens resolution herpå af 21. februar/4. marts 1706, se PiB IV, 87–88.

172. Stille I, 77.

173. Den danske ledelse synes at have forventet et afgørende nederlag for svenskerne sidst på året 1705, se RA TKUA. GR. 84: Kongen til Grund 17. november 1705. Disse forventninger blev ikke opfyldt, se RA TKUA. GR. 85: Kongen til Grund 20. marts 1706 og kongen til Grund og Jessen 27. marts 1706.

174. RA TKUA. GR. 85: Kongen til Grund 5. januar 1706.

175. Rosén, 95 ff. og 106 ff.

med sømagterne og Preussen, hed det i en instruks til Grund i oktober 1706. Når dette er sket, vil vi også gå med ¹⁷⁶.

I Rusland voksede ængstelsen for at komme til at stå alene over for den frygtede svenske militærmagt. Umiddelbart før fredsslutningen i Alt-Ranstädt havde Rusland antydnet, at det ville være rede til at dele sine erobringer med Danmark, hvis Danmark indtrådte i krigen ¹⁷⁷. Dette tilbud blev aldrig besvaret fra dansk side, og et andet af Grund formidlet forslag om dansk deltagelse i krigen udløste en alvorlig irrettesættelse af gesandten: Grund burde dog selv kunne forstå, hvor lidet tilrådeligt det ville være for Danmark at foretage sig noget mod Sverige for tiden; der var ingen grund til ængstelse i Rusland, da de russiske tropper sagtens kunne holde ud længe endnu ¹⁷⁸. Den svenske hær opbrud fra Sachsen i efteråret 1707 udløste en kraftig russisk diplomatisk aktivitet. I forholdet til Danmark gav det sig udtryk i udskiftningen af Izmailov med den mere kapable Vasilij Lukič Dolgorukij ¹⁷⁹. Den instruks, Dolgorukij i begyndelsen arbejdede efter, var af samme indhold som Izmailovs, måske dog med en tydeligere understregning af trusselsaspektet: Hvis ikke Danmark ville hjælpe Rusland nu, hvor det havde hjælp behov, skulle Danmark heller ikke påregne russisk hjælp, hvis dette en dag som følge af en svensk-russisk fredsslutning skulle blive aktuelt ¹⁸⁰. Lidt senere afsendte den russiske regering yderligere en repræsentant til Danmark, generalmajor F. H. Nostitz, som tidligere havde gjort tjeneste i den danske hær. Generalmajorens særlige mission bestod deri, at han i detaljer skulle redegøre for den russiske strategi, i fald Danmark forpligtede sig til at bryde med Sverige ¹⁸¹.

Med Dolgorukij's sendelse måtte man endnu engang igennem de to parter argumenter vedrørende alliancen af 1699 og dens forpligtelser. Ved

176. RA TKUA. GR. 85: Kongen til Grund 9. oktober 1706. Russerne hævdede over for Danmark, at den svenske besættelse af Sachsen havde bevirket, at Den store Koalition ikke ville modsætte sig dansk indgriben. En sådan indgriben kunne ske ved, at Danmark tvang Sverige til at antage dansk mægling i den russisk-svenske konflikt, se Stille I, 80 og PiB IV, 1087: Šafirov til Grund 11. september 1706.

177. RA TKUA. Rusl. B. 45: Grund til kongen 4. december 1706. Heri refereres en samtale mellem Grund og Šafirov fra oktober 1706.

178. Stille II, 9. PiB VI, 326 f. RA TKUA. GR. 85: Kongen til Grund 1. august 1707. Se også *ibid.*: Kongen til Grund 19. august 1707.

179. Om Dolgorukij, se SIE V, 267 f. At Izmailov ikke blev anset for at være tilstrækkelig kvalificeret til de nye, vigtige forhandlinger, tyder nogle udtalelser af Šafirov på, se Almquist, 98. Izmailov synes ikke at have været i stand til at forhandle direkte med den danske regering uden anvendelse af tolk, se PiB IV, 328 f.

180. PiB VI, 330 ff.

181. *Ibid.*, 402. PiB V, 267 f. Generalstaben II, 24.

denne lejlighed indrømmede den danske ledelse for første gang helt uden forbehold, at Danmark ikke havde opfyldt sine forpligtelser, men man påberåbte sig at have handlet »under nødvendighedens lov«. Den danske regering gav også den russiske gesandt en omfattende redegørelse for den førte politik i tidsrummet 1700–1707. Det hed her, at Danmark var fast besluttet på at bryde Travendal-Freden, så snart det rette tidspunkt indtraf. Tre forhold stod i vejen herfor: Den store Koalitions modstand; at Polen ikke kunne påregnes at ville støtte foretagendet; og eksistensen af en hemmelig traktat mellem Sverige og bl. a. Preussen. Den danske politiks hovedformål havde været at sikre sig sømagternes forståelse, og netop med dette formål for øje havde Danmark afsluttet alliancer med disse magter. Hvis man kunne skabe en blok bestående af sømagterne, Danmark og Rusland, ville ingen anden magt kunne true den, og et virkeligt grundlag for Danmarks og Ruslands sikkerhed ville være skabt. Foreløbig måtte Rusland alene modstå det svenske pres, indtil de »delikate konjunkturer« i Europa ændrede sig¹⁸².

I løbet af sommeren og efteråret 1708 ændredes gradvis vilkårene for udformningen af den danske ledelses politik. Det stod nu for det første klart, at den svenske indrykning i Rusland mødte langt kraftigere og mere velorganiseret modstand end ventet; samtidig modtog regeringen rapporter om stigende misnøje i Sverige på grund af den langvarige krig¹⁸³; endelig forpligtede den polske konge sig over for zaren til at rykke ind i Polen, og i begyndelsen af august indledte August drøftelser med sømagterne om vilkårene for hans tilbagevenden som polsk konge. I takt med den svenske hærs march østpå fandt en tilnærmelse sted mellem sømagterne og medlemmerne af angrebsforbundet mod Sverige. Sømagterne var begyndt at frygte en russisk-svensk fredsslutning, som kunne indebære svensk tilslutning til det franske parti. Over for den danske gesandt i Haag gav den hollandske rådspensionær udtryk for, at en sådan fred absolut måtte forhindres, da den ville ændre hele den vesteuropæiske situation. Denne henvendelse opfattede Danmark som en tilskyndelse til et vist mål af dansk-russisk samvirke med det formål at opmuntre Rusland til fortsat at engagere Sverige¹⁸⁴. Omsider syntes den langsigtede danske politik, som gik ud på at fortrænge Sverige som sømagternes favorit, så småt at bære frugt. Virkningerne heraf afspejlede sig omgående i det dansk-russiske forhold. Den 22. oktober 1708 forpligtede Danmark sig til om-

182. RA Geh. Kons. 26: Prot. conf. 16. februar 1708. Ibid. 37: Konf. prot. 1. marts 1708. (konc.)

183. Stille II, 20 ff.

184. Ibid., 23 f.

gående at afsende en ekstraordinær gesandt til Rusland med omfattende instrukser og fuldmagter til at forhandle om en genoplivelse af den dansk-russiske alliance, foreslået af Dolgorukij i en memoriale af 9. oktober¹⁸⁵. Medvirkende til denne beslutning har givetvis været en henvendelse fra den russiske, tidligere danske diplomat i Wien, Urbich, som meddelte, at zaren havde bemyndiget ham til at tilbyde Danmark 300.000 rdl. i subsidier det første år og 100.000 årligt, så længe krigen varede; desuden forskellige skibsmaterialer og 10.000 soldater¹⁸⁶. Kort tid efter indtraf i Danmark nyheden om et alvorligt svensk nederlag, som havde fundet sted den 9. oktober ved Ljesna¹⁸⁷, en begivenhed, som yderligere kunne anspore til dansk aktivitet.

De følgende måneders forhandlinger, som sluttede med genoprettelsen af den dansk-russiske alliance, blev i usædvanlig høj grad præget af manglende koordination fra begge parter side. De russiske forhandlinger var karakteriseret derved, at man ikke alene forhandlede via Dolgorukij i København, men også benyttede den ovenfor omtalte ambassadør i Wien, Urbich. Disse to herrer havde hver sin opfattelse af, hvordan sagerne taktisk skulle gribes an. På den danske side var forhandlingssituationen præget af, at kongen og flere af dennes nærmeste rådgivere befandt sig på rejse i Europa, mens den daglige styrelse i København varetoges af Chr. Sehested og Otto Krabbe¹⁸⁸. Disse sidste skulle referere til kongen, hver gang de havde forhandlet med Dolgorukij og derpå afvente kongens resolution, før forhandlingerne kunne gå videre. Resultatet blev derfor, at forhandlingerne trak i langdrag, og at den militære og politiske situation ofte havde ændret sig, når et svar på et tilbud med en helt anden situation som baggrund omsider nåede frem.

Den 2. december blev der givet ordre til oberst Frans Henrik Sprengel om at afrejse til Moskva som dansk gesandt¹⁸⁹. Valget af en militærkyn-

185. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Dolgorukij's memoriale af 28. september/9. oktober 1708. RA TKUA. GR. 86: Kongens resolution af 22. oktober 1708. Se også RA Geh. Kons. 51: Konseilets relationer.

186. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Bilag til Urbich's brev til Frederik IV af 3. februar 1709. Om Urbich's forskellige diplomatiske charger, se Marquard, 70 f. og Bittner, 435.

187. Stille II, 30. PiB VIII (2), 751 ff.: Dolgorukij til Golovkin 30. oktober og 30. november 1708. (Golovkin, se SIE IV, 501)

188. Generalstaben II, 25 f. I året 1708 fandt forskellige ændringer sted i den danske statsledelse. C. Reventlow døde 31. juli, mens Chr. Sehested og Ditlev Vibe blev medlemmer af Konseilet. Stille mener, at Sehested nu blev den førende inden for ledelsen af dansk udenrigspolitik, se Stille II, 20. (Krabbe, se DBL XIII (1938), Vibe, se do. XXV (1943), 474 ff.)

189. RA Geh. Kons. 51: Konseilets relationer, Sehested og Krabbe til kongen 15. december 1708. RA TKUA. GR. 86: Kongen til Grund 18. december 1708;

dig som afløser for den handelskyndige Grund markerer givetvis en ændring i den danske Ruslandspolitik. Sehested og Krabbe stillede sig dog langtfra tilfreds hermed; i skrivelse på skrivelse til kongen opfordrede de to gehejmeråder til en langt mere energisk og aktiv dansk politik og til, at Danmark forhøjede sit militære beredskab¹⁹⁰. Også Dolgorukij pressede på; han erklærede at være blevet befuldmægtiget til at indlede realitetsdrøftelser med henblik på at afslutte en alliance med Danmark på følgende grundlag¹⁹¹: Danmark skulle til foråret 1709 angribe Sverige; Rusland ville tilbyde 10.000 soldater, betale årlige subsidier og et stort engangsbetøb til flådens udrustning foruden de nødvendige skibsmaterialer; i tilfælde af svensk angreb på Danmark ville russiske styrker trænge ind i selve Sverige og ikke slutte fred uden Danmarks samtykke¹⁹². Hermed havde Dolgorukij netop slået ned på de tre punkter, man fra dansk side ifølge den russiske gesandt anførte som årsag til ikke at kunne gå ind i krigen: frygt for sømagterne (ved hjemkaldelse af tropper), pengemangel og frygt for svensk angreb¹⁹³. De to danske forhandlere gik stærkt ind for, at Danmark skulle acceptere det russiske tilbud, og de opfordrede indtrængende kongen til at komme hjem. Som støtte for deres synspunkter forsynede de skrivelserne til kongen med uddrag af rapporter fra danske gesandter, der understregede de stigende vanskeligheder for den svenske hær i Rusland¹⁹⁴. Man antydede også over for sømagterne, at der på ingen måde kunne være tale om yderligere danske tropper til Den store Koalition, men at Danmark tværtimod tænkte på at øge sine væbnede styrker¹⁹⁵.

Kongen til Sprengel samme dato. Sehested og Krabbe havde presset hårdt på over for kongen for at få principafgørelsen af 22. oktober realiseret, se RA Geh. Kons. 51: Konseilets relationer, Sehested og Krabbe til kongen 17. november og 8. december 1708.

190. RA. Geh. Kons. 51: Konseilets relationer, Sehested og Krabbe til kongen 15. og 22. december 1708.

191. Ibid.: PS til Sehested og Krabbe til kongen 22. december 1708.

192. RA Geh. Kons. 26: Prot. conf. 22. december 1708. Den 17/28. september 1708 var der blevet tilsendt Dolgorukij ordre om at tilbyde 300.000 rdl. det første år og 100.000 rdl. de næste år samt flådematerialer af en ikke nærmere defineret mængde, se PiB IX (2), 649 ff.: Golovkin til Dolgorukij 18. februar/1. marts 1709.

193. Solov'ev VIII, 257. Ambassadøren anså pengespørgsmålet for den vigtigste årsag.

194. RA Geh. Kons. 51: Konseilets relationer, Sehested og Krabbe til kongen 22. december 1708 med bilag.

195. Ibid.: 19. og 26. januar 1709. Da Hertuginde af Gottorp døde, slog de to gehejmeråder til lyd for, at Danmark skulle benytte denne gunstige lejlighed til at løse det gottorpske spørgsmål, dvs. skride til magtanvendelse, se *ibid.*: 12. januar 1709.

Sehesteds og Krabbes indstilling deltes ikke af alle i den danske ledelse. Under sit ophold i Venedig opfordrede kongen en af sine rådgivere til at afgive en betænkning om de forholdsregler, Danmark burde træffe, hvis det blev muligt at nå til enighed med Rusland om betingelserne for en ny alliance. Hovedtendensen i betænkningen af 23. januar 1709 er en ret pessimistisk og forsigtig vurdering af Danmarks situation. Tre hovedforudsætninger måtte kræves opfyldt: sikkerhed for at ingen udenforstående blandede sig i opgøret; Danmark måtte have frie hænder; og der måtte gennemføres de nødvendige militære og andre foranstaltninger til krigens førelse. Betænkningens forfatter anså Nederlandene for at være den stat, Danmark først og fremmest måtte søge forståelse hos på grund af de store hollandske handelsinteresser i Østersøområdet. For at opnå nederlandsk forståelse skulle Danmark slå på, at den nordiske balance var blevet forrykket, fordi man havde ladet Sverige fratage Danmark Sundprovinserne. Hvis ikke Sveriges magt blev reduceret, ville denne stat trække hele Østersøhandelen til sig og derved skade Nederlandene frem for nogen. I det hele taget ville Sverige udgøre en permanent trussel mod freden i Europa, indtil det blev »in seine Schrancken gesetzt«. Danmarks alternativ hertil ville være dansk tilslutning til Sverige under en eller anden form, et perspektiv sømagterne ikke gerne så realiseret. En dansk-russisk alliance ville desuden ikke skade Hollands interesser. Hvis alle disse argumenter ikke gjorde indtryk, skulle Danmark tilbyde Nederlandene toldfrihed i Øresund mod hollandsk hjælp til generobring af de tabte Sundprovinser. Betænkningen sluttede med at anføre en række betæneligheder ved en forhastet dansk indtræden i krigen ¹⁹⁶.

Omtrent samtidig dukkede den russiske gesandt, Urbich, op i Venedig, hvor han forgæves forsøgte at komme i audiens hos kongen. I en række skrivelser til kongen og dennes rådgivere argumenterede gesandten energisk for, at Danmark omgående burde bryde med Sverige, da Karl XII havde udtalt, at en ny krig mellem Sverige og Danmark var uundgåelig, når felttoget i øst var overstået. Den internationale situation var desuden gunstig, og ved hjælp af en alliance med Rusland kunne Danmark genskabe dronning Margretes nordiske union, og Frederik IV ville kunne antage

196. RA Geh. Kons. 39: Betænkninger. Betænkning af 23. januar 1709, usigneret, forfattet i Venedig. Forfatteren er sandsynligvis Lente; i et brev til broderen den 13. august 1709 anfører Lente to gange, at han allerede i januar skriftligt havde henledt kongens opmærksomhed på manglerne i det danske beredskab og slået til lyd for, at Danmark indledte forhandlinger med de interesserede magter, se Gaspari, 3 f. Se også Solov'ev VIII, 257, hvor Dolgorukij's opfattelse af Lentes holdning er refereret (Lente, se DBL XIV (1938), 244 ff.).

titlen »Monark af Skandinavien«¹⁹⁷: Under henvisning til, at der allerede forhandlede om en dansk-russisk alliance i København, afvistes Urbich temmelig brysk til dennes store fortørnelse¹⁹⁸.

Kærnepunktet i de dansk-russiske forhandlinger blev subsidiernes størrelse. Den danske forhandlingstaktik var bestemt af kravet om at kende subsidiernes størrelse, før man ville afgive bindende løfte om at bryde med Sverige¹⁹⁹; omvendt krævede russerne en dansk principbeslutning, før man ville røbe noget tal²⁰⁰. Da det omsider lykkedes de danske forhandlere at få gesandten til at røbe subsidiernes størrelse, påviste de, hvor stor afstand der var mellem parterne, idet kongen havde givet ordre om at kræve 1.500.000 rdl. det første år og 400.000 de næste, mens Rusland kun ville yde henholdsvis 300.000 og 100.000 rdl.²⁰¹. Den stærkeste russiske trumf under forhandlingerne var Danmarks frygt for en russisk-svensk fred, en frygt Dolgorukij dygtigt forstod at udnytte. Sehested og Krabbe, som direkte førte forhandlingerne med den russiske ambassadør, synes i høj grad at have ladet sig påvirke af russerens argumenter, som ofte genfindes i deres stadige opfordringer til kongen om hurtigt at beslutte sig: Intet ville tjene Danmarks interesser bedre end en alliance med Rusland vendt mod Sverige, som kun havde onde hensigter over for Danmark²⁰².

Omvendt var Sverige stærkt bekymret over udsigterne til en ny dansk-russisk alliance; den svenske ambassadør i København erklærede over for den danske regering, at det ville være lige så farligt for Danmark som for Sverige, hvis Rusland fik permanent fodfæste ved Østersøen og dermed blev en flådemagt. Når Rusland havde konsolideret sig, ville det udgøre en trussel mod de to nordiske lande, som derfor i tide burde tænke på at afbalancere den voksende russiske magt. Sverige håbede på forståelse mellem de to nordiske stater, da andre magter i så fald ville respektere dem mere. Den danske reaktion på denne henvendelse viser klart, i hvor høj grad magtforholdene havde ændret sig til Sveriges ugunst inden for det

197. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Urbich til Frederik IV 28. januar 1709; Urbich til Reventlow, udateret og 11. februar 1709.

198. Ibid.: Kgl. resolution af 1. februar 1709. Stille kritiserer den danske regerings afvisning af Urbichs forhandlingstilbud, idet han mener årsagen hertil var personlig uvilje mod gesandten, se Stille II, 38 ff. Afslaget kan dog have mange andre årsager, f. eks. de mange uklarheder, påpeget i den ovenfor omtalte betænkning af 23. januar 1709, som Stille ikke kender.

199. RA Geh. Kons. 51: Konseilets relationer, Sehested og Krabbe til kongen 19. februar 1709. Her omtales kongens ordre af 18. januar 1709.

200. Samme som note 192.

201. RA Geh. Kons. 51: Konseilets relationer, Sehested og Krabbe til kongen 19. februar 1709.

202. Ibid.: 5. marts samt 29. januar og 14. februar 1709.

sidste halve årstid: Sveriges indblanding i indre danske anliggender havde ødelagt forholdet mellem Sverige og Danmark, hed det i det danske svar. Sverige havde desuden kun sig selv at takke for den voksende russiske magt, idet det var den svenske modvilje mod at slutte fred med Rusland, der havde lært russerne at føre krig. I referatet til kongen frarådede de to hjemmeværende gehejmeråder på det kraftigste at lytte til de smigrende svenske tilbud, som netop var et tegn på svensk svaghed ²⁰³.

Den del af den danske statsledelse, der opholdt sig uden for Danmarks grænser, ønskede først at sikre sig i Det tyske Rige, før man endeligt besluttede sig for alliancen med Rusland. Mens man i København stadig stredes om subsidiernes størrelse, fik Reventlow ordre til at rejse til Wien for dér at arbejde for danske og sachsiske interesser samt forestå tilbage-sendingen af danske tropper, der havde gjort tjeneste hos kejseren. I juni afsluttedes en alliance med August II, som dog først skulle have gyldighed i det øjeblik, man opnåede enighed med Rusland om en fælles aktion. I juli afsluttedes en traktat mellem Danmark, Sachsen og Preussen, som skulle sikre de to førstnævnte mod svensk angreb via preussisk territorium ²⁰⁴.

Tiden var nu inde til at føre forhandlingerne med Rusland til ende. Da den designerede danske gesandt til Rusland, oberst Sprengel, stillede sig såre uvillig an, besluttede regeringen at afsende en anden militærkyn-dig, viceadmiral Just Juel. Selv om forudsætningerne for Juels mission faldt bort med slaget ved Poltava, kan det alligevel have interesse at studere hans instruks, som var affattet på et tidspunkt, hvor man ikke havde forudset en så afgørende forandring i den militære situation. Juels instruks af 11. juni 1709 er næsten på alle punkter identisk med Grunds af 28. september 1705 (som igen på væsentlige punkter sluttede sig til Heins af 18. september 1702). Dette indicerer altså, at de toneangivende inden for regeringen endnu ikke har anset den internationale situation for så afgørende ændret, at der var grundlag for radikalt at afvige fra den hidtidige forbeholdne politik over for Rusland. En sandsynlig forklaring er, at det slet ikke var meningen, at Juels sendelse skulle resultere i afsluttelsen af en alliance, men at Juel hen over hovedet på Dolgorukij skulle søge oplyst den endelige størrelse på de subsidier, Rusland ville yde. Det hed nemlig i instruksen, at Dolgorukij ikke havde villet røbe subsidiernes størrelse, mens forholdet dog var det, at den russiske ambassadør for længst havde gjort dette ²⁰⁵.

203. Ibid.: 20. april 1709.

204. Stille II, 52 ff. og 56 ff.

205. RA TKUA. GR. 86: Juels instruks af 11. juni 1709. (Juel, se DBL XII (1937), 117 ff.)

I løbet af foråret 1709 blev zaren så betænkelig ved den danske tilbageholdenhed, at Dolgorukij instrueredes om at forhøje de russiske tilbud til 500.000 rdl. det første år, hvis forhandlingerne truede med helt at gå i stå²⁰⁶. Omtrent samtidig havde Danmark slækket på sine oprindelige krav²⁰⁷, så muligheden for et kompromis syntes at være til stede. Slaget ved Poltava den 8. juli 1709 kuldkastede imidlertid helt de forudsætninger, Danmark og Rusland hidtil havde forhandlet ud fra²⁰⁸. Med ét blev Ruslands forhandlingsposition umådeligt forbedret. Den danske regering fik informationer om Poltava før Dolgorukij, men omfanget af det svenske nederlag synes ikke at have stået den danske ledelse klart. Ellers er det uforståeligt, at den ikke omgående slog til og accepterede de russiske tilbud²⁰⁹. Medvirkende til den danske tøven har utvivlsomt også været Urbichs løfte om at udvirke større subsidier, end Dolgorukij havde tilbudt. Selv efter Poltava mente Urbich, at de russiske tilbud stod ved magt²¹⁰. Da omfanget af den russiske sejr efterhånden gik op for den danske regering, blev det den, der var forhippet på at få sagen afsluttet, mens Dolgorukij nu omvendt ønskede at se tiden an og afvente ordrer fra tiden efter Poltava²¹¹. Sådanne ankom den 23. august; den russiske gesandt fik ordre til at trække alle tilbud om subsidier tilbage; det hed ligeud, at det nu var i Danmarks egen interesse at afslutte en alliance med Rusland²¹², mens Ruslands behov for Danmark ikke længere var presserende. Frederik IV blev bestyrtet, da han erfarede, at de russiske tilbud var trukket tilbage, men de danske forhandlere gav sig ikke uden videre. De søgte at bagatellisere den russiske sejr; Sverige kunne ingenlunde anses for besejret, og det ville givetvis få støtte fra sømagterne. Hvis Sverige kunne få Danmarks tilsagn om at holde sig uden for den svensk-russiske konflikt, ville det før eller senere gøre op med Rusland. Zaren måtte på ingen måde tro, at Poltava havde sikret Rusland fodfæste ved Østersøen²¹³. Man slog endvidere på, at Urbichs instrukser afveg stærkt fra Dolgorukijs tilbud, og at denne følgelig handlede imod sine

206. PiB IX (1), 162 f. PiB IX (2), 836 ff.

207. RA TKUA. GR. 86: Lente og Vibe til Sehested og Krabbe 6. juli 1709.

208. Wittram, Peter I, 310 ff.

209. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Konference med Dolgorukij 31. juli 1709.

210. Stille II, 55. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Urbich til Lente udateret; Urbich til Reventlow 7. august 1709. Brevet til Lente er sandsynligvis af samme dato, se PiB IX (2), 1032.

211. PiB IX (2), 1030 ff.: Dolgorukij til Golovkin 9/20. august 1709.

212. PiB IX (1), 239 f. PiB IX (2), 1036 f.

213. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Konference med Dolgorukij 27. august 1709. PiB IX (2), 1032 ff.: Dolgorukij til Golovkin 16/27. august 1709.

instrukser ²¹⁴. Et sidste dansk forsøg på at omgå Dolgorukij endte med total fiasko; den 6. september udstedtes en diffus instruks for Chr. Rantzau, som skulle opsøge zaren og gøre denne opmærksom på, at Danmark i tillid til Urbichs løfter havde påbegyndt kostbare rustninger, og at en fredsslutning med Sverige ikke ville sikre Rusland på længere sigt. Videre skulle Rantzau opfordre Rusland til kraftige sanktioner mod sømagterne, hvis disse ville hindre Danmarks deltagelse i krigen ²¹⁵. Rantzau opnåede aldrig at tale med zaren, idet denne pure afviste at modtage ham.

Efter at Danmark havde resigneret med hensyn til russiske subsidier, forlagdes tyngdepunktet for de danske betingelser til spørgsmålet om sømagternes holdning. Sømagterne frygtede, at dansk deltagelse i krigen ville bringe mange af Den store Koalitions hjælpetropper i fare, og lagde derfor pres på Danmark for at få det til at holde sig i ro ²¹⁶. Umiddelbart militært tryk som i 1700 var imidlertid ikke muligt, og truslen om fremtidige sanktioner havde ikke den fornødne virkning ²¹⁷. Allerede den 11. september gav den danske regering under en konference med sømagternes repræsentanter i Danmark klart udtryk for, at man havde til hensigt at angribe Sverige. Man beroligede dog sømagterne med, at ingen danske hjælpetropper ville blive hjemkaldt, at Sveriges tyske provinser ikke ville blive angrebet, og at Gottorp ville blive ladet i fred. Hensigten var ikke at udlette Sverige, men kun at genoprette den nordiske balance ²¹⁸. Sømagternes pres på Danmark forsøgte den danske ledelse at udnytte til egen fordel ved over for Rusland at kræve, at denne stat skulle bære omkostningerne ved at holde sømagterne tilbage fra indgreb, f. eks. ved at tilbyde sømagterne handelsfordele i Rusland eller ved i givet fald på forhånd at true med sanktioner ²¹⁹. Dette var Dolgorukij ikke meget for at gå med til. Andre stridspunkter var omfanget af den garantitraktat, Rusland ønskede afsluttet samtidig med angrebstraktaten, en definition af de to parterets krigsmål og russiske krav om fritagelse for Øresundstold ²²⁰.

214. PiB IX (2), 1032 ff.

215. Stille II, 72 f. PiB IX (2), 1047 ff. og 1392 ff.: Golovkin til Dolgorukij 4/15. oktober 1709. PiB IX (1), 450 f.: Peter til Frederik IV 2. november 1709.

216. Hoff, 451, 463 og 468: Marlborough til Heinsius 5. august, 4. og 30. september 1709. Se også instruks for den engelske gesandt i Danmark i Instructions, 26.

217. Matveev til Golovkin 23. september 1709, se Petr Velikij, 130 f. Hoff, 469: Heinsius til Marlborough 12. oktober 1709. Instructions, 27 f.

218. RA Geh. Kons. 26: Prot. conf. 11. september 1709. og 9. oktober 1709. Se også Stille II, 73.

219. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Protokol fra Konseilet af 26. september 1709. Se videre instruks for Juel og Rantzau af 23. september 1709 i RA TKUA. GR. 86.

220. PiB IX (2), 1044 f.: Dolgorukij til Golovkin 17/28. september 1709. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Optegnelser fra konferencer med Dolgorukij 26. og 27. sep-

Den 22. oktober undertegnedes omsider en offensiv alliance mellem Danmark og Rusland. De vigtigste artikler lød på, at Danmark allerede i løbet af 1709 skulle angribe Sverige, og at de to kontrahenter offentligt skulle erklære, at krigen mod Sverige ikke ville skade Den store Koalitions krig mod Frankrig, hvorfor man heller ikke ville tolerere nogen form for indblanding udefra. Noget sådant ville blive betragtet som en krigshandling, og en indgribende magt ville følgelig blive bekæmpet som en fælles fjende. I en separatartikel lovede man hinanden en gensidig garanti for de »provinser, øer, havne og byer, som var eller ville blive erobret i løbet af krigen eller afstået ved traktat . . .«²²¹. Først efter undertegnelsen af traktaten lovede Dolgorukij at søge udvirket russiske subsidier²²². Allerede den 3. november udsendte zaren en erklæring, som utvetydigt krævede, at det nordiske opgør fik lov til at finde sted uden indblanding udefra²²³. Få uger senere kunne Dolgorukij meddele sin regering, at »sagen her ved hoffet nu er fuldbragt efter zarens ønske. Den danske konge har påbegyndt krig mod Sverige.²²⁴«

V

Formålet med denne afhandling har i første række været at belyse de specielle dansk-russiske relationers vilkår og indhold på baggrund af en almen europæisk situation, karakteriseret ved to store europæiske krige, Den spanske Arvefølgekrig og Den store nordiske Krig. De spørgsmål, jeg har ønsket besvaret, har bl. a. været: Hvilken rolle spillede Rusland i den danske statsledelses bevidsthed ved udformningen af Danmarks udenrigspolitik? Hvorfor søgte den danske regering netop på dette tidspunkt tilnærmelse til en stat, der normalt ikke inddrog i vesteuropæiske staters kalkulationer? Var det kommercielle, politiske, strategiske eller andre interesser, der var den drivende kraft bag det danske initiativ over for Rusland? Det har også været mit håb, at en belysning af det dansk-russiske forhold ville kunne bidrage til at kaste lys over spørgsmålet, i hvor høj grad Europa ved overgangen til det 18. århundrede af de agerende

tember 1709 samt Dolgorukij's svar på de danske krav af 28. september 1709. PiB IX (2). 1384 ff.: Dolgorukij til Golovkin 1/12. oktober 1709 og 4/15. oktober 1709.

221. Traktatens tekst er trykt på russisk i PiB IX (1), 496 ff. Originalen findes på tysk i RA Pergamentsamlingens udenrigske afdeling.

222. RA TKUA. Rusl. A. II. 22: Udateret aktstykke fra efter 22. oktober 1709.

223. PiB IX (2), 1308 f.: Ruslands erklæring til sømagterne og kejseren af 3. november 1709. Se også zarens brev til Frederik IV af samme dato, PiB IX (1), 440 f.

224. PiB IX (2), 1397 ff.: Dolgorukij til zaren 5/16. november 1709.

statsmænd opfattedes som bestående af forskellige, i sig selv hvilende statsgrupperinger, eller om det snarere blev opfattet som et integreret hele. Mere konkret udtrykt: I hvor høj grad var det muligt for staterne i Nord- og Nordøsteuropa at foretage ændringer i de eksisterende styrkeforhold i deres del af Europa uden at risikere indgriben fra stater uden for området? Og hvordan så de implicerede parter selv på en sådan indgriben, havde man en principiel indstilling hertil, eller skiftede opfattelsen? Det siger sig selv, at konklusioner på grundlag af et forholdsvis begrænset materiale som det foreliggende kun kan blive af foreløbig og betinget natur; men også foreløbige konklusioner har interesse.

Det grundlæggende vilkår for realiseringen af danske udenrigspolitiske mål i den her behandlede periode var de vesteuropæiske stormagters vitale interesser i Østersøområdet på grund af dette områdes store betydning for leverancer af skibsmaterialer til de europæiske flådemagter. Disse interesser blev yderligere markeret i en periode som denne, hvor man enten rustede sig til krig eller udkæmpede en sådan. Den væsentligste umiddelbare drivkraft i Danmarks udenrigspolitik var Gottorpproblemet; det ligger i realiteten til grund for alle betydelige udenrigspolitiske initiativer, den danske statsledelse foretog, ikke mindst initiativet over for Rusland. Det danske allianceprojekt, som i sidste instans blev accepteret af Rusland, var klart komponeret med henblik på Danmarks specielle forhold til Gottorp, og Danmarks mening med alliancen var netop, at allianceforpligtelserne skulle træde i funktion, når det ville være opportunt for Danmark at fremprovokere en løsning på danske betingelser. Løsningen af Gottorpproblemet var dog kun én station på vejen; på lidt længere sigt gjaldt det generobringen af de tabte Sundprovinser, mens det endelige mål var en kraftig reduktion af svensk magt og indflydelse.

Det oprindelige formål med det danske Ruslandsinitiativ var at udnytte formodede russiske aspirationer til egen fordel; ikke blot med henblik på en enkelt manøvre, men med det formål på længere sigt at udnytte russiske ressourcer og potentiel til at etablere en ny magtfordeling i Østersøområdet, hvor Danmark-Norge skulle indtage førstepladsen. Dansk teknisk og militær ekspertise skulle sætte Rusland i stand til at bryde ud til Østersøen, således at Sverige med ét befandt sig indesluttet af to magter, som det ikke samtidig kunne hamle op med. Herved ville Danmark løse sit sikkerhedsproblem, fremme dansk handel og forbedre den statsfinansielle stilling ved den forventede fremgang i Øresundstolden. De kommercielle motiver kom dog klart i anden række, og kun i perioder, hvor Danmark ikke havde mulighed for aktivt at bekrige Sverige, rykkede handelsmæssige overvejelser frem på førstepladsen.

Et karakteristisk træk i den danske statsledelses tænkning var alternative overvejelser om at få en for Danmark tilfredsstillende løsning af i det mindste Gottorpproblemet ved hjælp af en dansk-svensk forståelse. Det er naturligvis et vanskeligt spørgsmål at afgøre, hvornår udtalelser i denne retning reelt har været udtryk for et egentligt alternativ, og hvornår der evt. kan have været tale om en diplomatisk manøvre. Men alene den omstændighed, at den danske ledelse har anset trusler om en alliance med Sverige under en eller anden form for brugbare argumenter i en forhandlingssituation, gør, at man må tillægge dette aspekt af den danske politik betydning. Truslen om forståelse med Sverige, hvis ikke danske interesser kunne blive tilgodeset på anden vis, kommer frem igen og igen, lige fra overvejelserne forud for Heins' sendelse i 1697 og helt op til slutfasen af forhandlingerne med Dolgorukij i 1709.

Lige siden de af Danmark ikke accepterede fredsordninger fra det 17. århundredes midte havde den danske regering med mellemrum, men energisk og vedholdende, søgt at vinde Rusland for sit synspunkt: Sveriges dominans var skæbnesvanger for både Danmark og Rusland. Heins' sendelse i foråret 1697 var altså ikke en kuriøs grille, som tilfældigt førte til resultater. Hvorvidt der til grund for Ruslandsinitiativet i 1697 har ligget en analyse af hele den internationale politik, som forudså mulighederne af netop på dette tidspunkt at vende Ruslands opmærksomhed fra Sortehavet til Østersøen, kan ikke definitivt afgøres. Selv om Ruslands politik i årene umiddelbart før Heins' sendelse ikke tydede på nogen stor interesse for den danske regerings planer om at nedbryde det svenske Østersøimperium, forekommer Ruslandsinitiativet på den anden side så velgennemtænkt og velforberedt, at det ingeniørligt er usandsynligt, at regeringen havde forudset en udvikling i lighed med den, der faktisk fulgte. Under alle omstændigheder faldt det danske forsøg på at opnå alliance med Rusland sammen med indledningen til en hidtil ukendt russisk kraftudladning. En væsentlig forudsætning for den danske udenrigspolitikskraftigt østvendte accentuering ved denne tid skal givetvis også søges i de negative erfaringer, den danske statsledelse havde med hensyn til de vesteuropæiske magters holdning. Regeringen har ment, at det problem, som i så mange år havde befundet sig i hårdknude, ved et overrumplende diplomatisk og militært kup kunne blive løftet ud af dets vesteuropæiske spændetrøje og løst i samarbejde med nye østeuropæiske allierede. De generelle europæiske forhold i forbindelse med den spændte situation om den spanske arv må have fået vesteuropæisk indblanding i Nordøsteuropa til at forekomme mindre sandsynlig.

At dette dristige træk mislykkedes i første omgang, skyldtes både van-

skeligheder med at samordne det komplicerede spils enkelte komponenter (især at få tidsfølgen til at stemme) og en for optimistisk vurdering af netop den europæiske situation. Udførelsen af kuppet faldt sammen med en midlertidig fransk forståelse med sømagterne, hvorved disses indgreb muliggjordes. Den slutning, den danske ledelse drog af erfaringerne i Travendal, hvor stormagterne tvang Danmark til at opgive sin østeuropæiske alliancepolitik, var da, at det ikke var tilstrækkeligt at være i stand til at ændre den regionale magtbalance, hvis man ikke samtidig effektivt havde sikret sig ud over sin egen region. Da Travendal ikke efter dansk opfattelse havde løst det gottorpske spørgsmål, men blot fastlåst det yderligere, måtte der arbejdes hen imod en position, hvor Danmark kunne tvinge en løsning igennem enten med eller uden sømagternes billigelse. I 1698 mente Frankrig, at der var noget flimrende og ustadigt over dansk udenrigspolitik, fordi den forfulgte så mange forskellige mål på en gang²²⁵. Denne karakteristik er kun rigtig for en overfladisk betragtning: Målene stod fast, det var midlerne, der skiftede. For perioden 1700–1709, der som oftest behandles som en parentes i Danmarks udenrigspolitiske historie, var ikke alene mål, men også de anvendte midler præget af en enestående konsekvens. Som en rød tråd gennem disse år går det hensyn til sømagterne, som den danske statsledelse valgte at satse på efter Travendal, og som så utvetydigt blev knæsat som udenrigspolitisk princip i marts 1701^{225a}.

Det må samtidig kraftigt understreges, at regeringen ikke anså denne politik som et mål i sig selv, men kun som et middel til at løse de problemer, den anså for fundamentale. Med lige så stor konsekvens opretholdt Danmark forbindelsen østover, og hvor stor forskel der end til tider kunne være mellem den danske og den russiske regerings opfattelse af allianceforpligtelsernes konkrete indhold, frasagde Danmark sig på intet tidspunkt alliancen med Rusland eller denne alliances grundlæggende mål. Det lykkedes i årene efter 1700 i nogen grad at fortrænge Sverige fra sømagternes gunst, og i efteråret 1708 ønskede disse magter ligefrem, at Danmark skulle gøre sin indflydelse gældende for at hindre en russisk-svensk fred. Den afgørende ændring i den danske linie, som indtraf i efteråret 1708, var dog ikke betinget af sømagternes taknemmelighed. Tilnærmelsespolitikken til sømagterne havde nok løst Danmarks akutte sikkerhedsproblem i denne periode, men ikke skabt forudsætninger for den varige revision af status quo i forholdet til Sverige, som var den danske

225. Hallendorff, Bidrag, 31.

225a. Ludvig XIV blev så utilfreds med den danske tilnærmelse til sømagterne, at han i 1702 hjemkaldte sin ambassadør i Danmark, se Recueil XIII, 101 ff.

regerings efterstræbte mål. Den afgørende forudsætning for, at Danmark i 1709 igen kunne gribe aktivt ind i bekæmpelsen af Sverige, var ændringer i den militære og politiske situation, ikke alene i Østeuropa, men også i Vesteuropa. Ruslands militære magt var vokset stærkt, og sømagterne var nu engageret af Frankrig. De kunne derfor ikke mere »sætte balancen i Nord, sådan som de var vant til«²²⁶.

Den stærke selvpålagte binding til sømagterne i årene efter 1700 formede sig ingeniunde som en passiv afventen af bedre tider. Den danske politik er karakteriseret ved stadige sonderinger hos sømagterne med det formål at prøve, hvor langt i retning af åben optræden over for Sverige, det ville være tilrådeligt at gå. I perioden 1697–1700, hvor Danmark tilstræbte et østeuropæisk alliancesystem stærkt nok til at nedkæmpe Sverige, var man stærkt kritisk over for udenforstående magters ønsker om at have hånd i hanke med forholdene i Østersøområdet. I tiden 1700–1708, hvor Danmark befandt sig i en afmægtighedstilstand, forsøgte det derimod flere gange at få engageret bl. a. sømagterne i områdets problemer; og alene den omstændighed, at den danske regering gjorde sine skridt afhængig af sømagternes accept, var en indrømmelse af disse magters ret til at intervenere i området. I tiden 1708–1709, hvor Danmark på ny i fællesskab med Rusland og andre Østersømagter følte sig stærk nok til at hamle op med Sverige, skiftede man endnu en gang opfattelse: Enhver tale om, at udenforstående magter havde ret til at blande sig i Østersøområdets anliggender, afvistes på det bestemteste. Markant fandt denne politik sit udtryk i den danske og russiske regerings erklæring til sømagterne og andre om, at man ikke ville tolerere nogen form for indblanding.

Med Den store nordiske Krig trådte Rusland for alvor ind i det europæiske statssystem som en betydelig faktor. Det afløste ikke alene Sverige som den stærkeste Østersømagt, men dets indflydelse kom til at række ind over centraleuropæiske spørgsmål. På den godt halve snes år, der her er behandlet, skete der en veritabel revolution i forholdet Rusland-Vesteuropa. Hvad blev da resultaterne af den danske Ruslandspolitik? Den vision, regeringen havde i 1697 om, at Danmark skulle yde Rusland teknisk hjælp for at skabe et militært instrument, den danske statsledelse kunne spille på til fremme af egne interesser, blev ikke realiseret. Det var ikke i kraft af danske ingeniører, officerer og håndværkere, at Rusland blev en militærmagt af format. Selv uden danske opfordringer er det svært at forestille sig, at Rusland ikke før eller siden ville være brudt ud til Østersøen. Når imidlertid dette afgørende gennembrud skete netop på

226. Vibes udtryk, se Vibe.

denne tid, må man i det mindste tilkende Danmark fødselshjælperens rolle. Ved at tilbyde sin assistance blev Danmark medansvarlig for en udvikling, som i løbet af få år kom til at vende op og ned på magtforholdene i Østersøområdet. Ved den første aktion i 1700 fik Danmark intet udbytte, men trods den ubehjælpssomme start havde man dog fået Rusland trukket ind i krig med Sverige. Og takket være den russiske indsats fik Sverige sit første, fatale knæk. Dette var igen forudsætningen for fornyet dansk indgriben i 1709 med bl. a. det resultat, at Danmark fik løst det gottorpske problem, fik udryddet »slangen« midt i Danmarks hjerte²²⁷ og den svenske trussel sydfra.

Fra og med Heins' sendelse kom Rusland til at indgå som en permanent faktor i den danske statsledelses politik. Alliancen kan betragtes som en bekræftelse på og genoplivelse af alliancen af 1699. Det kan synes nærliggende at spørge, om det egentlig var i overensstemmelse med Danmarks interesser at se Sverige udskiftet med Rusland som den dominerende Østersømagt. Hertil er at sige, at den danske regering givetvis ikke havde forestillet sig, at den russiske udladning ville blive så voldsom, som den blev. Det fremgår af de danske planer fra 1690'erne, at Danmark håbede på selv at rykke op på førstepladsen, mens Rusland skulle have spillet rollen som dansk støttemagt over for Sverige. Set fra et dansk synspunkt var resultatet af tilnærmelsen til Rusland ikke så ringe endda: Mens situationen i 1697 (bekræftet i 1700) havde været den, at sømagterne med flere garanterede en ordening af Gottorps forhold til Danmark i Sveriges favør, blev situationen som følge af den dansk-russiske nedbrydning af det svenske Østersø- og Tysklandsimperium, at de samme magter kom til at garantere en ordening af det samme problem til Danmarks fordel. Hermed er vi dog allerede ude over det her behandlede tidsafsnits historie.

KILDER OG LITTERATUR

(De anvendte forkortelser i parentes).

UTRYKTE KILDER

Det danske Rigsarkiv (RA)

Gehejmekonseilet 1670–1770 (Geh. Kons.)

5–9. Gehejmekonseilsprotokol over udenlandske sager 1697–1708. (GKP)

26. *Protocollum conferentiarum secretioris consilii regis.* (Prot. conf.)

227. do.

37. Konferenceprotokoller 1705–1744. (Konf. prot.)
39. Betænkninger, relationer og skrivelser . . . fra Gehejmekonseilets medlemmer og andre. (Betænkninger)
51. Konseilets relationer til Kong Frederik IV under hans fraværelse på en rejse til Italien, med bilag 1708–1709. (Konseilets relationer)
62. Ordre til Konseilet fra Kong Frederik IV under hans fraværelse, til dels med bilag. 1704. 1708–1709. (Ordre til Konseilet)
64. Breve . . . fra medlemmer af Konseilet til hinanden etc. 1708–1709. (Breve fra Konseilsmedlemmer)

Tyske Kancellis udenrigske afdeling. 2. 1676–1770. (TKUA)

Almindelig del.

- 73–86. Gehejmeregistratur 1697–1709. (GR)
 - Koncepter og indlæg til Gehejmeregistraturen 1697–1709. (Konc. GR)
 - Uregistrerede koncepter med enkelte indlæg 1697–1709. (Ureg. konc.)

Speciel del. Rusland.

- A I. Brevveksling mellem fyrstehusene. (Rusl. A I)
 9. Breve fra zarerne (Feodor Alexeivitsch og) Ivan og Peter Alexeivitsch til Christian V. 1682–1697.
 10. Breve fra zar Peter til Frederik IV. 1706–1709.
- A II. Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold til Rusland. (Rusl. A II)
 20. Akter og dokumenter . . . 1699.
 22. Akter og dokumenter . . . 1700–1710.
- B. Gesandtskabsrelationer. (Rusl. B)
 40. Indberetninger . . . fra . . . v. Rosenbusch. 1695–1698.
 42. Gesandtskabsrelationer . . . fra Poul Heins. 1697–1699.
- 43–46. Gesandtskabsrelationer . . . 1699–1709.
- C. Gesandtskabsarkiver. (Rusl. C)
 - 95–102. Poul Heins' gesandtskabsarkiv 1697–1705.

Speciel del. Nederlandene.

- B. Gesandtskabsrelationer. (Nederl. B)
 - 117–118. Gesandtskabsrelationer . . . fra Plessen . . . Breve fra Sehested . . . 1697.

Speciel del. Brandenburg-Preussen.

- B. Gesandtskabsrelationer. (Brandenb.-Pr. B)
 64. Gesandtskabsrelationer . . . fra . . . v. Hagen. 1697.

Pergamentsamlingens udenrigske afdeling.

- Breve, herunder traktater indtil 1700.
 Rusland. 1699(3), 1700.
 Traktater 1700–1770.
 Rusland. 1709(4).

Det svenske Riksarkiv.

- De Schirrenske samlinger, folio- og oktavggruppen. (Schirren folio, Schirren 8°)

TRYKTE KILDER

- Bantyš-Kamenskij, N. N.: *Obzor vnešnich snošnij Rossii (po 1800)*. I–IV. Moskva 1894–1902. (B-K)
- Beyträge zur Geschichte Peters des Grossen*. I–III. Udg. v. H. C. L. Bacmeister. Riga 1774–1784. (Bacmeister)
- Bittner, L. und Gross, L.: *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westphalischen Freiden*. I. Berlin 1936. (Bittner)
- British diplomatic Instructions. III. Denmark*. Ed. by J. F. Chance. London 1926. (Instructions)
- »Af Kong Christian Vs Dagjournaler 1695–1699«. Udg. af E. Marquard i *Danske Magasin* 6. rk. 2. bd. Kbhvn. 1916. (Dagjournaler)
- Kong Christian den Vs Testamenter som Tillæg til Kongeloven*. Udg. af J. J. A. Worsaae. Kbhvn. 1860. (Testamenter)
- van't Hoff, B. (ed.): *The Correspondence 1701–11 of John Churchill, First Duke of Marlborough and Anthonie Heinsius Grand Pensinoary of Holland*. Haag 1950. (Hoff)
- Danmark-Norges Traktater 1523–1750*. Udg. af L. Laursen og Carl S. Christiansen. Bd. VII (1676–1682) og XI (1699–1700). Kbhvn. 1926 og 1949. (Danmark-Norges Traktater)
- Dansk biografisk Leksikon*. Udg. af C. F. Bricka. Kbhvn. 1887–1905. (DBL samt årstal)
- Dansk biografisk Leksikon*. Red. Povl Engelstoft. Kbhvn. 1933–1944. (DBL samt årstal)
- Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914*. Udg. af E. Marquard. (Marquard)
- »En samtidig Skildring af Den store nordiske Krig«. Meddelt af E. Holm, *Danske Magasin*, 5. rk. III. Kbhvn. 1896. (Vibe)
- Diplomatičeskij slovar'*. I–III. Moskva 1960–1964. (Slovar')
- Forsten, G. V.: »Datskie diplomaty pri moskovskom dvore vo vtoroj polovine XVII veka«. *Žurnal ministerstva narodnago prosvješčenija* no. 9, 11 og 12. Moskva 1904. (Forsten)
- Des Königlich dänischen Envoyé Georg Grunds Bericht über Russland in den Jahren 1705–1710*. Mitgetheilt von G. L. Grove. St. Petersburg 1900. (Grunds slutrelation)
- »Utdrag och afskrifter från danska sändebud i Stockholm till regeringen i Köpenhamn ...«. Udg. af A. Fryxell. *Handlingar rörande Sveriges historia ur Utrikesarkiver*. IV. Stockholm 1843. (Fryxell)
- Gasparis Urkunden 1789*. Bd. I. (Gaspari)
- Materialy dlja istorii ruskogo flota*. Udg. af S. I. Elagin, St. Petersburg 1866. (Materialy)
- »Handlingar angående Konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704«. Udg. af C. Hallendorff. *Historiska handlingar* XIX, nr. 2. Stockholm 1908. (Hallendorff. Handlingar)
- »Négociations de M. le Comte d'Avaux«. Udg. af J. A. Wijne. *Werken van het Historisch Genootschap Utrecht*. N. Ser. 33–35. Utrecht 1882. (Wijne)
- Johan Reinhold von Patkuls Berichte an das zaarische Cabinet in Moskau*. Berlin 1792–97. (Patkuls Berichte)
- Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*. I–IX. St. Petersburg/Moskva 1887–1952. (PiB)
- Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France ... XIII. Danemark*. Paris 1895. (Recueil)
- Sovetskaja istoričeskaja Enciklopedija*. I–X. Moskva 1961–1967. (SIE)

- Stille, A.: »De Schirrenska samlingarna till det store nordiska krigets historia«. *Karolinska Förbundets Årsbok* 1910. Stockholm 1910.
- Ustrjalov, N.: *Istorija carstvovanija Petra Velikogo*. I–VI. St. Petersburg 1858–1963. (Ustrjalov)

FREMSTILLINGER

- Almquist, H.: »Scener från Ryssland år 1699. Den svenska ambassadens krönika«. *Karolinska Förbundets Årsbok* 1937. Stockholm 1937. (Almquist)
- Bidrag til Den store nordiske krigs historie*. I–II. Udg. af den danske generalstab. Kbhvn. 1899. (Generalstaben)
- Bogoslovskij, M. M.: *Petr I. Materialy dlja biografii*. I–V. Moskva 1940–1948. (Bogoslovskij, Petr I)
- do: »Russko-datskij sojuz 1699–1700 gg.« *Učenyje zapiski Instituta storii RANION*, T. 4. Moskva 1929. (Bogoslovskij, Sojuz)
- Hallendorff, C.: *Bidrag till Det store nordiska krigets förhistoria*. Upsala 1897. (Hallendorff, Bidrag)
- do: »De hemliga förbindelserna mellan Danmark och konung August maj–september 1699«. *Festskrift tillägnad C. G. Malmström*. Stockholm 1897. (Hallendorff, Hemliga förbindelser)
- Hassinger, E.: *Brandenburg-Preussen, Russland und Schweden 1700 bis 1713*. München 1953. (Hassinger)
- Koroljuk, V. D.: »Svidanie v Biržach i pervye peregovory o Pol'skom-russkom sojuze«. *Voprosy istorii* no. 4. Moskva 1948. (Koroljuk)
- Nikiforov, L. A.: *Russko-anglijskie otnošenija pri Petre I*. Moskva 1950. (Nikiforov)
- Olmer, E.: »Om ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan«. *Historisk Tidskrift* 1903. Stockholm 1903. (Olmer)
- Petr Velikij. Sbornik statej*. T. I. Udg. af A. I. Andreev. Moskva 1947. (Petr Velikij)
- Rasmussen, K.: »Danske i den azovske flåde 1696–98«. *Historisk tidsskrift*, 12. rk. 1. bd. 4. hæfte. Kbhvn. 1965. (Rasmussen)
- Rosén, Jerker: *Den svenska utrikespolitikens historia*. II: 1. (1697–1721) Stockholm 1952. (Rosén)
- Solov'ev, S. M.: *Istorija Rossii s drevnejšich vremen*. VIII. Moskva 1962. (Solov'ev)
- Stille, A.: »Danmarks politik gent emot Sverige 1707–1709«. *Lunds Universitets årskrift* 1898. (Stille II)
- do: *Studier öfver Danmarks politik under Karl XII:s polska krig 1700–1707*. Malmö 1889. (Stille I)
- Wittram, R.: »Patkul und der Ausbruch des Nordischen Krieges«. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Kl. nr. 9*. Göttingen 1952.
- do: *Peter I. Czar und Kaiser*. I–II. Göttingen 1964. (Wittram, Peter)
- do: »Zur Beurteilung J. R. v. Patkuls«. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Kl. nr. 4*. Göttingen 1954. (Wittram, Beurteilung)
- Wulffius, W.: »Studien zur Geschichte Patkuls und des Nordischen Krieges«. *Mitteilungen aus der livländische Geschichte*, 23. Riga 1924–1926. (Wulffius)
- Zernach, K.: *Studien zu den schwedisch-russischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Giessen 1958. (Zernach)
- Schirren, C.: *Zur Geschichte des Nordischen Krieges. Rezensionen*. Kiel 1913. (Schirren)

EBELTOFTKREDSSENS ADRESSER TIL RIGSDAGEN I „SMØRKRIGEN“

Behandlingen af provisorieårenes politiske lokalhistorie har hidtil i høj grad været biografisk præget, og mag. art. Thomas Riis, der er kandidatstipendiat ved Københavns Universitet, søger derfor at anskue emnet anderledes, idet han ved hjælp af de til Rigsdagen indbragte adresser i »Smørkrigen« analyserer opinionsdannelsen i Ebeltoftkredsen og dens erhvervsmæssige baggrund.

I.

I den som provisorieårene kendte periode af Danmarks historie kulminerede forfatningskampen eller måske snarere kampen om folketingsparlamentarismen. Venstre, der siden 1872 havde haft flertal i Folketinget, havde i årene 1881–85 søgt at udmatte højreregeringen Estrup ved den såkaldte visnepolitik, der gik ud på at nedskære finanslovsbevillingerne mest muligt og i øvrigt standse al lovgivning. Da regeringen siden 1885 viste sig rede til at styre på basis af foreløbige – provisoriske – finanslove, var visnepolitikken blevet ubrugelig som våben mod regeringen. Venstres taktik måtte derfor lægges om, og dele af Venstre slog nu ind på en konstruktiv reformpolitik, der blandt andre fordele indebar muligheden for i rent saglige spørgsmål at splitte Højre og således bringe grunden til at skride under regeringen.

Et sådant forsøg på forlig på tværs af partigrænserne fandt sted i 1888 i forbindelse med revisionen af lovgivningen om margarine. Der var her tale om et brobyggerarbejde mellem Venstres radikale fløj og dele af Højre med Politiken's redaktør Viggo Hørup som ingeniør, og et medvirkende motiv hos ham kan have været ønsket om på denne måde at sætte ud af spillet det af Frede Bojsen ledede moderate Venstre, der sammen med dele af Højre var arvtagere til den af Hørup så forhadte national-liberale ideologi¹. Forligsforsøget 1888 byggede på et samarbejde mellem store og små bønder, der formodedes at have fælles interesser i at beskytte den danske smørproduktion og smøreksporten til England mod konkurrence fra margarinen. Løsenet i kampen mod denne var det danske smørs »renommé« på det engelske marked. Revisionen af den fra 1885 stammende margarinelov medførte en meget heftig polemik og agitation,

1. Jvfr. V. Hørup i Skrift og Tale III (1904), ss. 353–56 (1. januar 1901); her behandles også problemet om samarbejde mellem de store og små bønder.

der blandt andet gav sig udslag i indsendelsen til Rigsdagen af en lang række adresser for og imod en skærpelse af loven. Inden agitationen behandles nærmere vil det dog være rimeligt først at se på loven af 1885 og regeringens forslag til revision deraf.

II.

I den hensigt at skaffe den franske marine og den mindrebemidlede befolkning et billigt og holdbart fedtstof til erstatning for smør overdrog Napoleon 3.s regering til kemikeren Mége-Mouriès at fremstille et sådant næringsmiddel. I slutningen af 1860'erne lykkedes dette for ham, og de af ham opfundne metoder anses for at være begyndelsen til den egentlige margarineproduktion¹. Smørsurrogatets vigtigste råstof var det såkaldte oleomargarin, der udvandt ved smeltning, rensning og presning af oksetalg. Oleomargarinet blandedes med mælk og vand tilsat opløselige dele af koyver og kærnedes, hvorefter det fremkomne produkt behandledes ligesom smør med farvning, æltning og saltning. For at få en brugelig smørerstatning mente man dog, at man måtte blande »kunstsmørret« med vekslende mængder natursmør².

Den første danske lov om kunstsmør vedtoges i foråret 1885 og skulle gælde i 3 år. Loven tog kun sigte på at forhindre, at kunstsmør blev udgivet for smør. Selve handelen med og fabrikationen af kunstsmør ville man ikke ramme³. Man var dog klar over, at det senere kunne blive nødvendigt at tage mere vidtgående forholdsregler for at beskytte natursmørret; men da hele spørgsmålet endnu ikke var blevet undersøgt, ville man nøjes med at ramme bedragerier⁴. Det i 1885 fremsatte lovforslag blev i løbet af 3 uger behandlet og vedtaget af Rigsdagens to kamre. Lovforslaget synes ikke at have fremkaldt vælgertilkendegivelser, hvilket vel delvis kan forklares med lovens korte tilblivelsestid.

Den i marts 1885 vedtagne lov havde som nævnt kun gyldighed i 3 år, og kunstsmørsspørgsmålet måtte derfor tages op til overvejelse senest i rigsdagssamlingen 1887–88. Fra første færd synes regeringen at have tillagt kunstsmørsagen stor betydning, idet man allerede i april 1886 nedsatte en

1. Einar Cohn & H. N. Skade: Margarineindustrien i Danmark 1883–1933 (1933), s. 9.

2. Smst., s. 11.

3. Rigsdagstidende (herefter Rdt.) 1884–85, tillæg C, sp. 535 f.

4. Finansudvalgets betænkning over lovforslaget om kunstsmør, Rdt. 1884–85, tillæg B, sp. 1495.

kommission til »Undersøgelse af den danske Smørproduktions og Smørhandels Stilling«. Betænkning blev afgivet den 21. september 1886; selv om man egentlig ikke var færdig med hele den af regeringen stillede opgave, udtalte man sig i kommissionen om den del af opgaven, man havde behandlet, og på hvilken der var blevet lagt stor vægt i kommissoriet: Hvad kan der gøres mod kunstsmørrets fremtrængen på smørmarkedet? ⁵. Herom skrev kommissionen, at den »sikrest virkende forholdsregel, som kunde træffes, vilde være et, af en effektiv kontrol støttet, *almindeligt og ubetinget forbud* imod at fabrikere, sælge eller indføre kunstsmør« ⁶. – Regeringen synes altså at have haft hastværk med at få et lovforslag frem, og et sådant fremsattes i Folketinget den 8. oktober 1886. Der må have ligget ganske særlige interesser (f. eks. tilvejebringelsen af et godt oplæg til det valg, der skulle være i 1887) til grund for dette regeringsinitiativ, der udmærket kunne have ventet til rigsdagssamlingen 1887–88, interesser, som ikke engang tillod, at kommissionen gjorde sit arbejde færdigt. På grund af folketingsvalget i januar 1887 og den bratte afslutning på rigsdagssamlingen den 1. april 1887 blev forslaget ikke færdigbehandlet og fremsattes uændret i Folketinget den 5. oktober 1887.

Det nye lovforslags grundtanke var, at natur- og kunstsmør skulle adskilles så meget som muligt. Det skulle således forbydes at forhandle natur- og kunstsmør fra samme lokale (§ 2), at fabrikere eller handle med dels smør blandet med kunstsmør, oleomargarin eller svinefedt, dels kunstsmør tilvirket med smør eller fløde (§ 6), og at fabrikere eller handle med kunstsmør af natursmørs farve (§ 7). Endvidere indeholdt lovforslaget en række bestemmelser om kontrol med kunstsmørproduktion og -handel ⁷.

Som man ser, er det i 1886 fremsatte lovforslag langt mere vidtgående end loven af 1885, og det forekommer ikke urimeligt til dels at sætte dette i forbindelse med, at indenrigsminister Finsen i august var blevet afløst af H. P. Ingerslev ⁸. Den nye indenrigsminister havde under kunstsmørlovens 1. behandling i Landstinget den 26. marts 1885 fremhævet, at der var meget at gøre i denne sag; men da der ikke var megen tid tilbage af rigsdagssamlingen, og man derfor ikke kunne få bestemmelser, som kunne være ønskelige, måtte man foreløbig nøjes med at vedtage det af Folketinget vedtagne lovforslag, der trods alt var et skridt i den rigtige retning ⁹.

5. Trykt Rdt. 1886–87, tillæg B, sp. 1287–1314.

6. Smst., sp. 1295 f.; retskrivningen moderniseret.

7. Lovforslaget er trykt i Rdt. 1886–87, tillæg A, sp. 1627–32.

8. Dansk Biografisk Leksikon XI (1937), s. 207.

9. Rdt. 1884–85, Landstinget, sp. 1078 ff.

(Ingerslev var i øvrigt den eneste, der udtalte sig under alle tre landstingsbehandlinger af lovforslaget) ¹⁰.

III.

Medens den 1885 vedtagne lovs behandling ikke synes at have medført vælgertilkendegivelser til Rigsdagen i form af adresser, er dette ikke tilfældet ved rigsdagsforhandlingerne om lovens revision 1886–87 og 1887–88 ¹. Karakteristisk for adresserne fra den ufuldendte behandling af lovforslaget 1886–87 er, at de var landboforeningernes værk, og i reglen kom de til verden på den måde, at bestyrelsen udtalte sig på foreningens vegne uden nødvendigvis at orientere sig om de menige medlemmers stilling til spørgsmålet. Bemærkelsesværdigt for henvendelserne er endvidere, at de synes at afspejle næsten udelt tilfredshed med regeringens lovforslag.

Medens adresserne i rigsdagssamlingen 1886–87 stort set er enige om at bifalde det af regeringen forelagte lovforslag, kan der i henvendelserne 1887–88 ses klart afvigende standpunkter ²: »Det rene land« og bevarelsen af kunstmørret. En tredje gruppe adresser indtager forskellige mellemstandpunkter med større eller mindre tilslutning til regeringsforslaget.

Venskabelige følelser over for kunstmørret udtryktes i en række henvendelser, hvoraf hovedparten stammede fra Socialdemokratiet. Disse adresser opnåede et imponerende antal underskrifter, hvilket til dels skyldes, at alle over 20 år – både kvinder og mænd – kunne være med. Alene herved indtager de socialdemokratiske henvendelser en særstilling, idet de øvrige adressers underskrivere i reglen skulle være folketingsvælgere.

Det rene land var det synspunkt, der fremkaldte de fleste, men langt fra de største henvendelser til Rigsdagen. Et mindretal hovedsagelig fra Præstø amt ville begrænse det rene land til en treårig periode ³; men de fleste af adresserne fra det rene lands tilhængere gik ind for det uden tidsbegrænsning. En del af denne gruppe adresser stammer fra landboforeninger, der i samtlige tilfælde har vedtaget udtalelserne på en generalforsamling eller på et af foreninge afholdt møde ⁴.

10. Smst., sp. 1078 ff., 1098 (2. behandling) og 1106 f. (3. behandling).

1. Adresserne findes i Rigsdagens arkiv, dels i gruppen »Landbrugsforhold Nr. 4. Bilag 1.« 1. Bind 1884–1888 og 2. Bind 1889–1897, dels i henved 30 pakker indeholdende selve adresserne og de dertil hørende lister med underskrifter.

2. Refereret (undertiden med fejl) i Rdt. 1887–88, tillæg B, sp. 621–30 (nr. 1–22) og sp. 2055–66 (nr. 23–49). I det følgende citeres de her gengivne adresser kun ved nummer.

3. Nr. 10, 20, 24, 35 og 39.

4. Nr. 2, 3, 12, 14, 16, 21 og 32; til denne gruppe må også regnes nr. 23, 36, 40

Karakteristisk for henvendelserne fra de betingelsesløse tilhængere af det rene land, hvortil underskriverne af Ebeltoftkredsens adresser hører, er imidlertid det store antal »uorganiserede« adresser, der ikke skylder f. eks. en landboforening deres oprindelse. Af disse »uorganiserede« henvendelser til fordel for det rene land ubegrænset har ca. halvdelen deres oprindelse i et afholdt møde. I visse tilfælde har man først på et møde vedtaget en resolution, som man derefter har ladet cirkulere til underskrift i omegnen (eventuelt i hele valgkredsen) ⁵.

Foruden de to yderstandpunkter var der naturligvis en række mellemstandpunkter. Allerede en del af adresserne med krav om rent land kunne – hvis dette ikke kunne gennemføres – acceptere regeringsforslaget, eventuelt suppleret med udførselsforbud. Men der foreligger også en gruppe henvendelser, der helt tilslutter sig det fremsatte lovforslag, medens en gruppe adresser, der ikke generelt tilslutter sig regeringsforslaget (med eller uden udførselsforbud) udtrykker forskellige ønsker mere eller mindre klart formuleret.

Gennemgangen af adresserne fra rigsdagssamlingen 1887–88 har vist, at det faktiske monopol, som landboforeningerne i rigsdagssamlingen 1886–87 havde haft på meningsdannelse i kunstsmørsagen, året efter var blevet brudt; en anden forskel er, at medens man stort set havde støttet regeringens forslag 1886–87, var synspunkterne anderledes delte i 1887–88. I det følgende skal agitationens art behandles, idet kun agitationen til fordel for det rene land medtages, da Ebeltoftkredsens henvendelser udtrykker dette synspunkt.

IV.

Ebeltoftkredsens adresser stammer fra fire sogne i Mols herred (Tved, Helgenæs, Vistoft og Knebel) og går alle fire ind for kravet om det rene land ¹. Helgenæsadressen adskiller sig ved sin ordlyd fra de tre andre henvendelser, der lyder: »For at kunne hæve vort smørs renommé på det engelske marked må vi kunne sige Danmark er et rent land, der er ikke kunstsmør i Danmark, derfor: Al handel, indførsel og udførsel samt fabrikation af kunstsmør bør forbydes i Danmark« ². Ordvalget afslører utvety-

og 48. Endnu en henvendelse er udgået fra en organisation: Adressen fra 105 andelshavere i Skovgårde mejeri i Hårslev sogn (Bogensekredsen), indlagt i adressen fra Harndrup sogn i Odense amts 4. kreds (Rigsdagens arkiv. Adresser ang. Kunstsmør (Margarine) 1887/88 III, nr. 44).

5. Se f. eks. nr. 37, 42 og 45.

1. Rigsdagens arkiv. Adresser ang. Kunstsmør (Margarine) 1887/88 I nr. 15 (Tved), 22 (Helgenæs), 26 (Vistoft) og 28 (Knebel).

2. Her gengivet med moderne retskrivning.

digt, hvorfra adressernes ophavsmænd har hentet inspiration: Konklusionen på én af O. Lawaetz' pjecer om kunstsmørret³. Herved er også tråden knyttet til formanden for det mest slagkraftige organ for kampagnen mod kunstsmør: »Forretningsudvalget til Oplysning om Faren ved Kunstsmør«.

Bag denne drabelige titel skjuler sig en komité med 12 medlemmer dannet »efter opfordring af en forsamling, bestående af indflydelsesrige mænd af begge politiske partier«⁴. Forretningsudvalget ønskede at oplyse rundt om i landet ved møder, uddeling af pjecer og lignende. Det besørgede således udgivelsen af Hørups og Jens Busks taler i Folketinget den 19. januar 1888⁵. Endvidere skrev forretningsudvalgets formand O. Lawaetz en pjece »Hvad man ser og ikke ser«, som blev udgivet af dette. Forretningsudvalgets sammensætning (hovedsagelig ledende personer på det lokale plan⁶) muliggjorde en effektiv kampagne ude i landet. Den mest energiske agitation førtes på Fyn, idet forretningsudvalget stræbte efter at afholde møde i hver eneste fynsk folketingskreds⁷, hvilket stort set lykkedes; kun i én af de i alt 14 kredse synes intet møde at være holdt. De tre enslydende adresser fra Tved, Vistoft og Knebel er resultatet af en langt mindre energisk agitation end den fynske, men kan dog rimeligvis sættes i forbindelse med det den 8. februar 1888 i Thorup Pakhus (på grænsen mellem Tved og Knebel sogne) afholdte møde.

Ifølge Aarhus Amtstidendes referat var der ca. 100 mennesker til stede ved mødet, som indledtes af kunstsmørmodstanderen P. Madsen. I den efterfølgende diskussion deltog lærer Petersen, Strands, og gårdejer Nordby, Helgenæs, der begge tilsluttede sig P. Madsen angående rent forbud, medens lærer Bønsdorff, Tillerup, fandt totalforbud for radikalt og ville lade sig nøje med effektive kontrolforanstaltninger. Han var imidlertid i mindretal på mødet, hvis deltagere alle undtagen fem stemte for det rene land⁸.

3. O. Lawaetz: Kunstsmørret og Danmark (1888), side 16. Pjecen udkom i midten af januar (Aarhus Amtstidende 18. januar 1888).

4. Se bilaget. Jørgen Holst-Jensen (i Jyske Samlinger 5 VII (1946–47), side 23 f.) bygger her på de forkert underrettede Klaus Berntsen og Niels Neergaard.

5. Taget fra Rigsdagstidende. Hørups tale forelå 10 dage senere i 40.000 eksemplarer (Politiken 29. januar 1888).

6. Se bilaget; andetsteds (f. eks. Ebeltoft Avis 23. og 30. januar 1888) gengives samme annonce, men uden gårdejer H. Hansen, Stoltenborg pr. Mørkøv. Ifølge redaktør Vilhelm Lassen var syv medlemmer af Forretningsudvalget venstremænd (P. Andersen, Jens Rasmussen, L. Johansen, Jens Lomholt, P. K. Pedersen, S. P. Loft og Niels Mouritsen), medens de øvrige fire tilhørte Højre (Aarhus Amtstidende 29. februar 1888).

7. Politiken 5. februar 1888.

8. Aarhus Amtstidende 11. februar 1888.

Henvendelsen fra Helgenæs har som nævnt en anden ordlyd end de tre andre henvendelser fra Ebeltoftkredsen. Helgenæsadressen er skrevet med sognepræstens – Hans Madsen Ruhveders – hånd og er dateret 3. februar 1888⁹. Denne datering gør det muligt at utvetydigt forbinde henvendelsen med mødet den 2. februar 1888 i Stødou skole. Indleder var pastor Ruhveder, efterfulgt af Nordby, Fejrupgård, og Erhardi, Rougsøgård, der oplyste om sammenæltning af kunstmør. Udover disse tre indledere deltog i diskussionen gårdejerne Andreas Holst og Rasmus P. Møller, skolelærer Rasmussen og sognerådsformanden, gartner Jacobsen. Alle andre end Jacobsen var modstandere af kunstmør, og næsten enstemmigt udtalte forsamlingen ønsket om at »al indførsel, udførsel og fabrikation« (af kunstmør) måtte blive forbudt, og man overdrog det til pastor Ruhveder af affatte en adresse i overensstemmelse hermed. Denne blev ifølge Jyllandsposten underskrevet af 125 gårdmænd, husmænd og arbejdere på Helgenæs¹⁰.

Imidlertid var disse møder ikke de eneste, der gav sig udslag i adresser, selv om kun fire af disse er blevet indbragt i Folketinget. Man kunne jo i stedet for at søge at påvirke hele Folketinget indskrænke sig til at søge at påvirke kredsens repræsentant ved at sende adresserne til ham personlig. En sådan fremgangsmåde blev benyttet af det af Ebeltoft, Tirstrup og Rønne Landboforening arrangerede møde den 22. februar i Ebeltoft. På mødet drøftedes som 2. punkt kunstmørsagen. Formanden baron Rosenkrantz, Balskov, sekretæren, P. H. la Cour, Hovmøllen, og pastor Ruhveder, Helgenæs, talte for det rene land, medens forpagter Erhardi, Kongsgaard, var imod totalforbud, men dog gerne kunne acceptere farvebestemmelser samt et 1- eller 2-årigt forbud mod im- og eksport af kunstmør. Det vedtoges enstemmigt at indgive til kredsens folketingsmand en resolution med ønsket om det rene land. Adressen fik ifølge Aarhus Amtstidende 80 underskrifter, og denne fremgangsmåde – at indlevere adressen til kredsens repræsentant (uden at den skulle videre til Rigsdagen) – syntes ikke at have været anvendt tidligere¹¹.

9. Ligesom Ebeltoftkredsens tre andre henvendelser er denne indbragt i Folketinget i tiden 20. februar–3. marts af kredsens repræsentant Th. Christensen.

10. Jyllandsposten 22. februar 1888 aftenudgave; retskrivningen moderniseret.

11. Aarhus Amtstidende 29. februar 1888; Ebeltoft Avis 22. og 24. februar 1888. Ebeltoft Avis hævder 24. februar, at adressen skulle indsendes til Folketinget; men jeg har på dette punkt foretrukket Aarhus Amtstidende, da 1) adressen ikke findes i Rigsdagens arkiv, hvilket er tilfældet med de øvrige af Th. Christensen indbragte adresser, 2) Aarhus Amtstidendes bemærkning om den ikke tidligere brugte fremgangsmåde næppe kan gælde den normale indgivelse af adresser til Rigsdagen, og et blad, hvis redaktør Vilh. Lassen var så knyttet til

En tilsvarende fremgangsmåde synes anvendt af det af Kaløvig Landboforening arrangerede smørmøde den 28. februar i Rønde. Der var i alt 150 personer tilstede, og imod 9 stemmer vedtoges en resolution med kravet om det rene land; kunne dette ikke gennemføres, stillede man sig på det af folketingsudvalgets mindretal (Hørup med flere) udtrykte standpunkt. Resolutionen indsendtes til Th. Christensen¹². Det bør endvidere for fuldstændighedens skyld nævnes, at der på Helgenæs havde været holdt flere møder (indbefattet mødet i Stødou den 2. februar), der alle med undtagelse af ét havde stemt for rent forbud¹³.

I det foregående er det påvist, at adresserne til Rigsdagen har et eller flere smørmøder som forudsætning, og det skal nu undersøges, hvilke interesser adresseunderskriverne kan have haft i at ønske kunstsmør forbudt. Klarest ses dette ved at opdele underskriverne efter deres tilknytning til landbrug¹⁴. – Gruppen »Større landbrugere« (forkortet St.) omfatter gård ejere, proprietærer og godsejere, endvidere forpagtere, gårdbestyrere, forvaltere og mølleejere. – Gruppen »Mindre landbrugere« (forkortet M.) udgøres først og fremmest af bolsmænd, husmænd og indsiddere samt af arbejdere og håndværkere, hvortil også møllere og møllersvende er regnet. Fiskere, bådførere, sømænd, styrmænd og skippere er også placeret her ligesom f. eks. lavere postembedsmænd. Høkere, købmænd og andre mindre handlende er anbragt som mindre landbrugere.

Under »Andre« (forkortet A.) er opført embedsmænd som f. eks. præster, dyrlæger og lærere; endvidere personer som bryggere, mejerister, gartnere og partikuliers. Til »Uoplyst« (forkortet U.) er blandt andre hen-

Tabel 1

Sogn	St.	M.	A.	U.	Total
Helgenæs	44	49	4	26	123
Knebel	14	19	1	3	37
Tved	61	67	7	17	152
Vistoft	46	49	6	23	124
I alt	165	184	18	69	436

Kilde: Rigsdagens arkiv. Adresser ang. Kunstsmør (Margarine) 1887/88 I nr. 15 (Tved), 22 (Helgenæs), 26 (Vistoft) og 28 (Knebel).

agitationen, må have haft overblik over dennes forskellige virkemidler. Til referatet af mødets forløb er i øvrigt Ebeltoft Avis foretrukket.

12. Aarhus Amtstidende 3. marts 1888.

13. Smst., 11. februar 1888.

14. I de tilfælde, hvor adresserne ikke oplyser om stillingsbetegnelser, er folketællingen 1890 inddraget til hjælp ved identifikationen (Rigsarkivet: Folketælling 1890, Randers amt, Mols herred; Helgenæs, Knebel, Tved og Vistoft sogne).

ført aftægtsfolk, husejere, avls- og tjenestekarle, ungkarle, landmænd og jordbrugere. En aftægtsgårdmand placeres som aftægtsmand, men en hus-ejer og smed som smed.

Fordelingen fremgår af tabel 1.

Men er denne erhvervsfordeling nu repræsentativ for de 4 sogne? Spørgsmålet lader sig kun løse ved at undersøge erhvervsfordelingen for samtlige indbyggere i de fire sogne. Da ifølge folketællingen 1890 ingen af adresseunderskriverne i 1888 har været under 22 år og stort set alle var mænd, må det være forsvarligt at nøjes med at undersøge erhvervsfor-delingen for den mandlige befolkning på 22 år og derover i 1890¹⁵. Resultatet ses af denne opstilling:

Tabel 2

Sogn	St.	M.	A.	U.	Total
Helgenæs	55	79	10	50	194
Knebel	20	34	9	20	83
Tved	74	103	39	62	278
Vistoft	56	80	13	46	195
I alt	205	296	71	178	750

Kilde: Rigsarkivet. Folketælling 1890, Randers amt, Mols herred; Helgenæs, Knebel, Tved og Vistoft sogne.

En sammenligning mellem tabellerne 1 og 2 viser, at de større landbrugere er langt stærkere repræsenteret blandt adresseunderskriverne end i den samlede befolkning, hvilket ses af tabel 3:

Tabel 3 (hele %)

	St.	M.	A.	U.
Adresserne 1888	38	42	4	16
Folketællingen 1890	27	39	9	24

Kilde: Tabel 1 og 2.

Vi har nu set, at størsteparten af landbrugerne – og især de større landbrugere – sluttede op om kravet om det rene land; men inden vi går over til at undersøge, om der var reel erhvervmæssig baggrund herfor skal adresseunderskrivernes politiske stilling belyses.

Den bedste kilde hertil er stemmelisterne fra folketingsvalget 28. januar

15. Midlertidigt fra- og tilstedeværende (folketællingernes tillægslister A og B) er ladet ude af betragtning.

1887. I disse lister, der er bevaret fra alle fire her behandlede sogne ¹⁶, er opført vælgerens navn og nummer i valglisten samt den kandidat, han har givet sin stemme ¹⁷.

Ved valget i 1887 var i Ebeltoftkredsen opstillet tre kandidater: borgmester Lange, Ebeltoft, for Højre og for Venstre kredsens folketingsmand siden 1872, partikulier Th. Christensen, samt gårdejer og amtsrådsmedlem N. Pedersen, Nyskov. Th. Christensen skal have været en ynder af den Tscherningske politik ¹⁸, medens N. Pedersen under valg mødet den 26. januar »udtalte sig fra et rent Venstrestandpunkt« ¹⁹. Opstillingen af de to rivaliserende kandidater må naturligvis ses som udtryk for en splittelse i Venstre ²⁰, og stemmeafgivningen viste en klar modsætning mellem venstrevælgerne og partiorganisationen, idet den af venstrevælgerforeningen opstillede kandidat N. Pedersen kun fik få stemmer flere end Højres kandidat ²¹, og begge blev eftertrykkelig slået af Th. Christensen ²².

Tabel 4

	Helgenæs	Knebel	Tved	Vistoft	Total
Th. Christensen	48	16	74	39	177
N. Pedersen	13	1	1	4	19
Lange	3	1	1	3	8
Uvis kandidat	2	—	5	2	9
Ikke valgret	16	5	13	13	47
Stemte ikke	41	10	51	44	146
Usikre	—	4	7	19	30
I alt	123	37	152	124	436

Kilde: Rigsdagens arkiv. Adresser ang. Kunstsmør (Margarine) 1887/88 I nr. 15 (Tved), 22 Helgenæs), 26 (Vistoft) og 28 (Knebel). — NLA. Forskellige arkiver X 87 nr. 5 (Valgbestyrelsen for Randers amts 5., siden 1894 6. kreds; Diverse sager 1881–1890). — Rigsarkivet. Folketælling 1890, Randers amt, Mols herred; Helgenæs, Knebel, Tved og Vistoft sogne.

16. Landsarkivet for Nørrejylland (NLA). Forskellige arkiver X 87 nr. 5 (Valgbestyrelsen for Randers amts 5., siden 1894 6. kreds; Diverse sager 1881–1890).
17. Om valglisten, se i øvrigt valgloven af 12. juli 1867, især §§ 40–43.
18. Gårdejer Jens Poulsens anbefaling af Th. Christensen ved valgkampen 28. januar 1887 (Ebeltoft Avis 28. januar 1887).
19. Smst. 26. januar 1887. Det er tankevækkende, at netop udtrykket »Det rene Venstre« blev betegnelsen for Christen Bergs rigsdagsgruppe efter Venstres splittelse 1. april 1887 (Erik Arup: Viggo Hørup (1941), s. 174).
20. Den 25. oktober 1886 var som modtræk mod provisorierne de to venstregrupper i Rigsdagen atter blevet forenet som »Rigsdagens og Folketingets Venstre« under Bergs ledelse (smst., s. 172).
21. Jyllandsposten 25. januar 1887 (morgen), jvfr. Jyllandsposten 1. februar 1887 (morgen).
22. Tallene var: Th. Christensen 999 stemmer, N. Pedersen 352 stemmer og borgmester Lange 350 stemmer (J. P. Nordengaard: Valgene til Rigsdagen gennem 100 Aar (1949), side 191).

På grundlag af adresserne og valglisterne fra de fire sogne, i tvivlstilfælde suppleret med folketællingen 1890, kan adresseunderskrivernes deltagelse i valget 1887 opstilles i tabel 4.

Som det ses af denne opstilling, har det været nødvendigt at indføre en rubrik for de adresseunderskrivere, der har stemt, men uvist på hvilken kandidat (f. eks. kan der være 2 vælgere med samme navn, hvoraf den ene eller begge har underskrevet adresse, men har stemt på hver sin kandidat). Endvidere er de underskrivere, der ikke deltog i valget, opdelt i personer, der ikke stemte, og i personer uden valgret²³.

Til sammenligning med tabel 4 er nedenfor givet de samlede stemmetal for de fire kommuner, hvorfra der er adresser²⁴.

Tabel 5

	Helge- næs	Knebel- Rolsø	Tved	Vistoft	Total
Th. Christensen	66	83	97	68	314
N. Pedersen	27	2	8	11	48
Lange	5	5	4	5	19
I alt	98	90	109	84	381

Kilde: NLA. Forskellige arkiver X 87 nr. 2 (Valgbestyrelsen for Randers amts 5., siden 1894 6. kreds; Valgprotokol 1887–1903).

Som man ser, var tilslutningen til kredsens mangeårige repræsentant dominerende i disse fire landkommuner. Men det kan være på sin plads at erindre om, at en så aktiv forkæmper for det rene land som pastor Ruhveder – ligesom gårdejer Nordby – (begge fra Helgenæs) var højremand, medens lærer Petersen, Strands, og gårdejer Andreas Holst stemte på henholdsvis Th. Christensen og N. Pedersen.

Adresserne blev i alt underskrevet af 436 personer, og det vil være rimeligt at undersøge, om disse personers valgdeltagelse er højere end kredsens som helhed, hvilket man kunne vente, da adresseunderskrivning og mødedeltagelse i hvert fald i dag må regnes som en mere intensiv politisk aktivitet end deltagelse i valg²⁵. Ved denne beregning må først de 47 personer uden valgret lades ude af betragtning, og man får da 389, respektive 359 adresseunderskrivere med mulighed for at deltage i valget,

23. Valgretsbestemmelserne, se valgløven af 12. juli 1867, §§ 1–6; tallene for personer uden valgret er hovedsagelig beregnet ud fra aldersangivelserne i folketællingen 1890.

24. Knebel-Rolsø kommune omfatter 2 sogne, og tabel 5 lader sig derfor ikke sammenligne direkte med tabel 4 for denne kommunes vedkommende.

25. Jvfr. Lester W. Milbrath: Political Participation (1965), side 17 f.

alt efter om de 30 usikre medregnes eller ej. I alt 213 personer stemte, medens 146 ikke stemte, hvilket giver en valgdeltagelse på 54,8 %, henholdsvis 59,3 %, alt efter om de usikre medregnes eller ej. For valgkredsen som helhed var valgdeltagelsen 58,7 % ²⁶. – Vi kan nu vende os til det sidste problem, der bør undersøges: Var der en reel erhvervs-mæssig baggrund for kravet om det rene land?

V.

I midten af 1870'erne begyndte en langvarig landbrugskrise, der først og fremmest viste sig som fald i kornprisen. De forbedrede transportmidler havde muliggjort, at oversøiske, billigt producerende lande som U. S. A. kunne afsætte langt større mængder korn på verdensmarkedet end tidligere, hvilket trykkede prisen ¹. Disse ændrede forhold fik betydning for Danmark som korneksporterende land. Fra landbrugskrisens begyndelse og til og med 1882 var kornvarer (korn, mel og gryn) den varegruppe i den danske eksport, der indtjente det største beløb ². Årene 1882–83 kom til at betegne et vendepunkt, idet værdien af Danmarks import af kornvarer nu for første gang oversteg eksportens værdi ³.

Da kornpriserne 1880'erne igennem stadig faldt ⁴, måtte man, hvis Danmark skulle vedblive at eksportere korn uden tab, forøge den producerede mængde kraftigt eller forbedre kvaliteten således, at man derved kunne opnå en højere pris. Med en masseforbrugsvarer som korn kunne den sidste mulighed kun have teoretisk interesse, og hvad den første angår, kunne kornproduktionen måske nok øges f. eks. ved indvinding af nyt landbrugsareal og forbedring af det allerede eksisterende; men dette ville på grund af landets størrelse kun være muligt i en vis udstrækning ⁵, medens en oversøisk konkurrent til Danmark som U. S. A. endnu havde muligheder for at udvide sit landbrugsareal i større omfang. Danmarks rolle som korneksportør var således ved at være udpillet.

26. J. P. Nordengaard, anf. arb., side 191.

1. Om denne kornsalgskrise og dens forudsætninger, se F. Skrubbeltrang i *Det danske Landbrugs Historie V* (1934–45), s. 376–88.

2. Ole Bus Henriksen & Anders Ølgaard: *Danmarks Udenrigshandel 1874–1958* (Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut Nr. 2) (1960), s. 46).

3. F. Skrubbeltrang, anf. arb., s. 387; jvfr. Bus Henriksen & Ølgaard, anf. arb., s. 60 f. og 74 f.

4. Bus Henriksen & Ølgaard, anf. st.

5. Landbrugsarealet var i begyndelsen af 1880'erne kommet tæt op mod det maksimum, der nåedes o. 1900 (Aksel Milthers i *Det danske Landbrugs Historie V* (1934–45), s. 287).

Tabel 6

Samlet smørimport				
	Mængde i tdr. fra 1882 i t^1)	Værdi i kr. ²)	Værdi pr. td./ t^1 i kr. ¹)	Værdi pr. kg i kr.
1874	13.364	3.367.728	252,00	2,25
1875	15.848	3.993.696	252,00	2,25
1876	26.314	6.183.790	235,00	2,10
1877	27.244	5.176.360	190,00	1,70
1878	20.354	3.765.490	185,00	1,65
1879	20.495	3.525.140	172,00	1,54
1880	25.789	5.596.213	217,00	1,94
1881	28.292	5.913.028	209,00	1,87
1882	6.835.375	6.438.679	0,94	1,88
1883	7.357.769	6.695.570	0,91	1,82
1884	8.267.622	7.564.874	0,92	1,83
1885	9.270.822	7.509.366	0,81	1,62
1886	8.328.943	6.538.220	0,79	1,57
1887	10.156.829	8.074.679	0,80	1,59
1888	12.328.192	9.615.990	0,78	1,56
1889	13.867.658	10.678.097	0,77	1,54
1890	18.681.430	13.824.258	0,74	1,48

Kilder: Statistisk Tabelværk III Række 30–31 og 33, IV Række D 1–6, 7 b, 8 b, 9 b, 10 b, 12, 14, 16 og 18 (import- og eksportrubrikkernes angivelser af mængde og samlet værdi; værdierne pr. td./ t^1 og pr. kg er beregnet af forfatteren på basis heraf). – De årlige gennemsnitspriser er beegnet på grundlag af månedsgennemsnit i Tidsskrift for Landøkonomi 5. Række II (1883), side 55 (oktober 1875–september 1882), 5. Række V (1886), side 69 (november 1878–oktober 1888), 5. Række VIII (1889), side 81 (samme periode) og 5. Række XI (1892), side 144 (november 1881–oktober 1891); priserne pr. kg er på basis heraf beregnet af forfatteren.

Efter korn var i 1870'erne og 1880'erne kød og kvæg, flæsk og svin samt smør de vigtigste varegrupper i Danmarks eksport; men fra og med 1885 var smør blevet Danmarks vigtigste eksportartikel regnet efter det indtjente beløb⁶. Den forøgede eksportværdi skyldtes – som det ses af tabel 6 – ikke stigende priser, men et stærkt forøget udbud, der kunne opveje prisfaldet.

Den vigtigste forudsætning for den øgede smørproduktion er opfindelsen

6. Det bør dog nævnes, at der i denne periode også importeredes smør, kød, flæsk, ost og æg af en ikke ubetydelig værdi, jvfr. tabel 6 og Bus Henriksen & Ølgaard, anf. arb., side 64 f. – Danmarks smørimport var indtil slutningen af 1880'erne næsten udelukkende til dækning af forbrug i Danmark; men henimod 1890 øgedes reeksportens betydning. (Ved import af smør til indenlandsk forbrug frigjordes det bedre danske smør til eksport). For årene 1886–90 var den gennemsnitlige smørimport 6,33 mill. kg, heraf specialimport 5,36 mill. kg og reeksport 0,97 mill. kg (Z. Lando: Die Organisation des Dänischen Butter-grosshandels (1923), side 47).

Samlet smørekспорт				Gennemsnitspris for fineste smør (siden 1880/81 Grosserersocietetets topnotering)	
Mængde i tdr., fra 1882 \mathbb{T} ¹⁾	Værdi i kr. ²⁾	Værdi pr. td./ \mathbb{T} i kr. ¹⁾	Værdi pr. kg i kr.	Kr. pr. 100 \mathbb{T} ³⁾	Kr. pr. kg
131.984	35.899.648	272,00	2,43	—	—
120.247	31.023.726	258,00	2,30	—	—
142.703	34.534.126	242,00	2,16	130,33	2,61
117.742	26.138.724	222,00	1,98	121,18	2,42
102.140	20.223.720	198,00	1,77	116,27	2,33
104.643	19.045.026	182,00	1,63	101,60	2,03
111.367	25.948.511	233,00	2,08	118,48 ⁴⁾	2,37
109.621	24.555.104	224,00	2,00	119,36	2,39
28.614.208	28.358.724	0,99	1,98	116,40	2,33
34.430.592	32.536.909	0,95	1,89	112,60 ⁵⁾	2,25
33.145.280	31.570.879	0,95	1,90	109,40	2,19
35.553.952	30.398.629	0,86	1,71	100,43 ⁶⁾	2,01
40.366.691	33.302.520	0,83	1,65	94,09	1,88
48.211.437	40.738.664	0,85	1,69	94,52	1,89
60.311.879	50.661.978	0,84	1,68	91,63	1,83
68.818.549	63.313.065	0,92	1,84	95,95	1,92
89.242.745	77.641.188	0,87	1,74	91,87	1,84

Anm.: ¹⁾ 1 tønne = 224 \mathbb{T} = 112 kg.

²⁾ Beregnet efter årets priser på basis af oplysninger fra Grosserersocietetets komité, Manufakturhandlerforeningen og næringsdrivende i København.

³⁾ Månedstallene er i kilden kun opgivet med 1 decimal.

⁴⁾ Tidsskrift for Landøkonomi 5. Række II opgiver 117,6 kr. for september 1880, medens de øvrige bind angiver 117,0 kr.; sidstnævnte tal er foretrukket.

⁵⁾ Tidsskrift for Landøkonomi 5. Række V opgiver 124,8 kr. for november 1883, medens de øvrige bind angiver 128,8 kr.; sidstnævnte tal er foretrukket.

⁶⁾ Tidsskrift for Landøkonomi 5. Række V opgiver 88,8 kr. for juli 1885, medens de øvrige bind angiver 88,5 kr.; sidstnævnte tal er foretrukket.

af centrifugen i 1878 og denne tekniske nyvindings udnyttelse i andelsmejerier ⁷⁾, som man begyndte at anlægge i 1880'erne, da der oprettedes:

Tabel 7

År	1882 oprettedes	2 andelsmejerier
1883	—	11
1884	—	26
1885	—	38
1886	—	62
1887	—	133
1888	—	217
1889	—	80
1890	—	53

Kilde: Claus Bjørn: Smørkrigen i erhvervmæssig belysning (udtrykt afhandling 1967), side 2.

7. Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750 (Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut Nr. 3) (1962), side 55.

Tabel 7 viser en kraftig anlægsvirksomhed med hensyn til andelsmejerier i 1887 og 1888, hvilket sikkert må ses i forbindelse med disse års lave rentefod⁸. – Udbygningen af samfærdselsmidlerne i form af jernbaneanlæg og åbning af dampskibsruiter var også væsentlig for smøreksporens fremgang⁹, idet problemet om letfordærlige varers holdbarhed herved formindskedes¹⁰.

Det er i det foregående omtalt, at den stigende værdi af smøreksporten siden 1880'ernes midte skyldtes en kraftig forøgelse af den producerede og eksporterede mængde smør¹¹. Det er derfor forståeligt, at man blandt smørproducenter med betænkelighed så en begyndende dansk margarineproduktion. Indtil 1888 var der kun to fabrikker: Otto Mønsted i Århus fra 1883 og Isholm i København fra 1884¹². Den danske margarineproduktion og -import ses af tabel 8 (årene er finansår):

Tabel 8

	Produktion i tons	Import i tons
1883/84	–	ca. 78
1884/85	ca. 600	ca. 485
1885/86	ca. 900	ca. 322
1886/87	–	–
1887/88	ca. 1800	ca. 675
1888/89	ca. 1061	ca. 809
1889/90	ca. 3131	ca. 1841

Kilde: Cohn & Skade, anf. arb., side 15 (1883/84–1885/86) og 48 (1887/88–1889/90). Tallene må tages med et stort forbehold, idet f. eks. importtallene fra 1883/84–1885/86 synes at bygge på de i bemærkningerne til det 1886 fremsatte lovforslag meddelte tal, der kun omfatter den anslåede import fra Norge og Holland og endvidere gælder for kalender- og ikke finansår (jvfr. i øvrigt ekskurs).

8. Jvfr. smst., side 62.

9. Om vekselvirkningen mellem jernbane- og industrianlægninger, se Rich. Willerslev i *De danske Statsbaner 1847–1947* (1947), side 80 f. Hele dette problem synes i øvrigt at trænge til en mere udførlig behandling.

10. Det kan her nævnes, at *De danske Statsbaner 1889–90* befordrede 35.000 tons smør (smst., side 121), og at de første vogne til isafkøling anskaffedes i 1880'erne (smst., side 124).

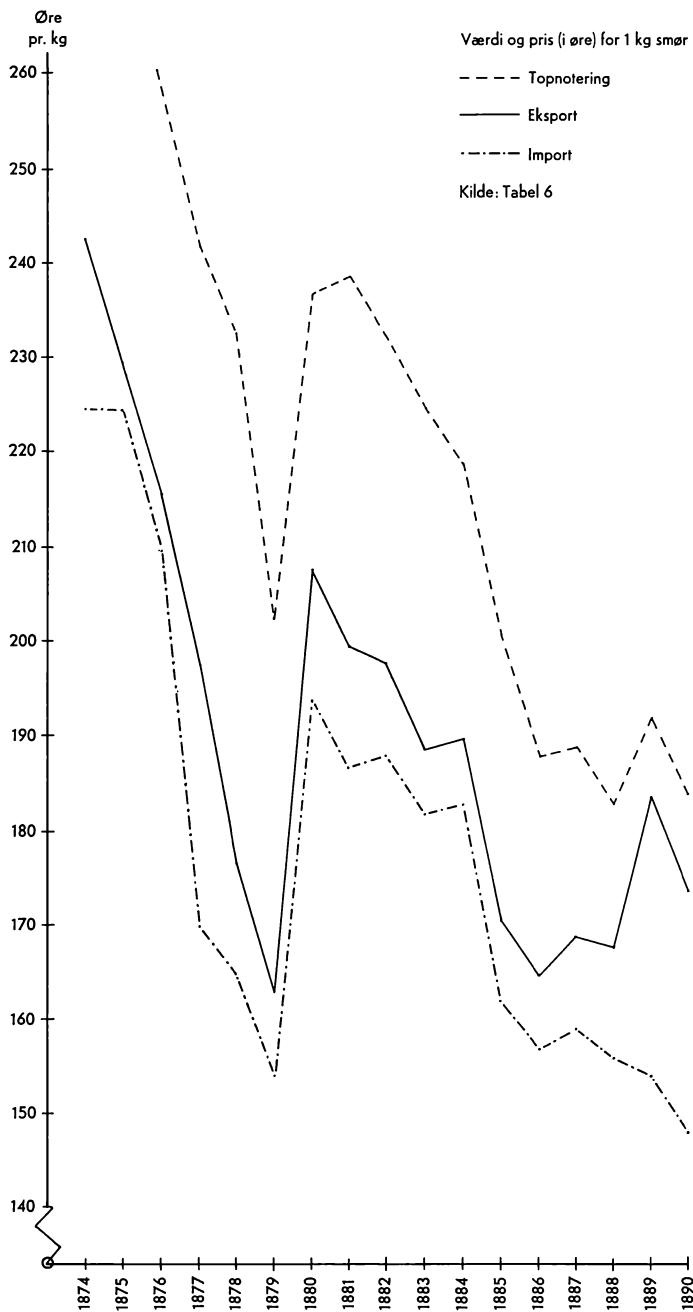
11. Smørproduktionens størrelse fremgår af følgende opstilling (årlige gennemsnit):

1870–74	38.000 tons
1875–79	41.000 tons
1880–84	47.000 tons
1885–89	53.000 tons

Kilde: Kjeld Bjerke & Niels Ussing: *Studier over Danmarks Nationalprodukt 1870–1950* (1958), side 41.

12. Cohn & Skade, anf. arb., side 15 og 41.

Figur 1

Da margarinen endvidere var billigere end smør¹³, kunne man vente, at der ville finde en forøgelse af margarineefterspørgslen sted og dermed af produktionen. Som det ses af tabellerne 6 og 8 var margarineproduktionen i forhold til den eksporterede smørmængde af ringe omfang og kan næppe, hvad mængden angår, have udgjort nogen alvorlig fare for smør-eksporten. Men ville man stadig tjene mere på smørret, kunne man ikke lade sig nøje med at øge produktionen, men måtte så vidt muligt underbygge sine indtjeningsmuligheder ved stadig at forbedre kvaliteten. Denne forbedringsproces var i fuld gang over hele landet, blandt andet ved oprettelsen af andelsmejerier, der vel også er en forudsætning for produktionsforøgelsen. På Mols synes oprettelsen af andelsmejerier først begyndt i 1887 med mejerier i Agri og Vistoft sogne, 1888 oprettedes endnu et i Tved sogn¹⁴.

Det er klart, at en svigtende tillid til dansk smør hos dets aftagere ville være katastrofal, idet eksporten ville gå tilbage, og i sidste instans ville den enkelte mælkeproducent blive ramt. På længere sigt ville en sådan afsætningskrise berøve mejeribrugtet en del af den kapital, der ved investering i andelsmejerier og lignende skulle finansiere den videre kvalitetsforbedring af dansk smør. Da man som før omtalt brugte smør til fremstilling af kunstsmør, var det naturligvis muligt at blande smør og kunstsmør og sælge det som smør. Eksport af et sådant forfalsket smør kunne meget let føre til en svigtende tillid til dansk smør med en derpå følgende afsætningskrise, og det er næppe urimeligt at forestille sig, at mange smørproducenter kan have set de faldende priser og det lave prisniveau i 1880'ernes anden halvdel (jvfr. fig. 1) som udtryk for en sådan begyndende afsætningskrise for dansk smør, især forårsaget af margarinenes eksistens i Danmark. Der synes således at have været en reel erhvervmæssig baggrund for agitationen mod margarinen.

13. For årene omkring 1890 var forholdet:

	Margarine en gros i øre pr. kg.	Københavns smørnotering i øre pr. kg.
1888/89	108	183
1889/90	100–110	192
1890/91	100–110	183

Kilde: Claus Bjørn, anf. arb., side 5.

14. Fortegnelse over samtlige mejerier og mejeriorganisationer i Danmark udgivet af Udvalget for Mejeristatistik (1960), suppleret med Fortegnelse over danske Andels- og Fællesmejerier, udgivet af Dansk Mejeriforening (1909). Efter mejerifortegnelsen 1909 skulle dog mejeriet i Vistoft sogn være begyndt 1885 som fællesmejeri og mejeriet i Agri sogn først i 1888.

VI

Imidlertid, kampagnen for det rene land viste sig snart umulig at føre igennem til sejr, og den 31. marts 1888 vedtoges en kunstsmørlov, der betød et kompromis på de tre vigtigste områder: farvning, blanding og udførsel¹. Derimod lykkedes det ikke at opnå forlig om provisoriernes afvikling, og et stort ansvar må vel her lægges på Frede Bojsen, der i 1894 selv blev en af det store forligs ophavsmænd².

Smørkrigen førte ikke i 1888 til et fastere samarbejde mellem store og små bønder, men har sandsynligvis beredt jordbunden herfor. Det er således karakteristisk, at flere af de ledende personer i den i 1893 oprettede »Danmarks Agrarforening« havde spillet betydningsfulde roller i kampen for smørrets beskyttelse³.

*Ekskurs**Beregningsgrundlaget for smørhandelstallene i tabel 6*

Som allerede anført i tabel 6 er tallene for værdien af importen og eksporten af smør beregnet på basis af oplysninger om priser stillet til rådighed af forskellige erhvervsorganisationer samt private næringsdrivende i København, og interessen koncentrerer sig derfor om det grundlag, på hvilket Statistisk Bureau har beregnet mængdeangivelserne i Statistisk Tabelværk.

Over for Folketingets kunstsmørudvalg oplyste Finansministeriet ved skrivelse af 5. januar 1887, at tallene for 1885 (identiske med de i tabel 6 anførte) og for de første 3 kvartaler af 1886 var udarbejdet efter toldlisterne; da disse imidlertid ikke indeholdt særskilte rubrikker for mejerismør og kunstsmør, måtte man antage, at tallene omfattede begge dele, idet dog mindre partier kunstsmør kunne være opført som »spisevarer«¹. – Det var således vanskeligt at danne sig et skøn over kunstsmørimportens omfang, og i bemærkningerne til det i 1886 fremsatte lovforslag havde man uden videre – men dog med forbehold over for tallenes nøjagtighed – som kunstsmørimport for 1883–85 anført importen af »andre spiseva-

1. Jørgen Holst-Jensen: Smørkrigen (Jyske Samlinger 5. Række VII (1946–47)), især side 48–50.
 2. Smst., side 51.
 3. Det danske Landbrugs Historie V (1934–45), side 407 (Harald Branth, Fr. Andersen-Rosendal); Erik Helmer Pederen: Agrarbevægelsen (Fynske Aarbøger IX 1 (1965)), især side 156–57.
1. Rdt. 1886–87, tillæg B, sp. 1329–34.

rer« fra henholdsvis Norge og Holland ². (Det ses dog, at efter udskillelsen i 1888 af kunstsmør som en særlig underrubrik under »andre spisevarer« var kunstsmør absolut dominerende i importen af »andre spisevarer« fra Holland 1888–90 og fra Norge 1888–91). Denne udsondring af kunstsmørtallene havde dog inden dens iværksættelse mødt alvorlig modstand fra toldvæsenets side ³. Allerede ved skrivelse af 6. december 1884 havde Statistisk Bureau udtrykt ønsket om at indføre en sådan rubrik i Statistisk Tabelværk; men Generaldirektoratet for Skattevæsenet havde den 31. december efter at have hørt Overtoldinspektoratet for København om sagen afvist at instruere toldvæsenet om at opføre kunstsmør særskilt ⁴. – Den 16. juni 1886 rejstes spørgsmålet atter af den samme år af Indenrigsministeriet nedsatte »Kommission til Undersøgelse af den danske Smørproduktions og Smørhandels Stilling«, men blev igen henlagt, efter at Generaldirektoratet for Skattevæsenet over for Indenrigsministeriet (der støttede kommissionens ønske) havde afvist sagen med henvisning til erklæring fra Overtoldinspektoratet for København af december 1884, hvori det påpegedes, at man kun ved kemisk analyse ville kunne skelne kunstsmør fra smør, og at man ej heller ville være i stand til at give pålidelige statistiske oplysninger på basis af ydre kriterier (emballagens form, afskibningsstedet eller modtagerens navn). Generaldirektoratet tilføjede i øvrigt, at selv om kunstsmørloven af 1885 havde givet visse regler for emballagen, var toldeftersynet ved eksport kun et generelt tilsyn ⁵.

Allerede det følgende år rejstes sagen påny af Statistisk Bureau, der ønskede først og fremmest margarineeksporten belyst (skrivelse af 5. september 1887). Atter udtrykte Overtoldinspektoratet for København, der ligesom i 1884 havde ladet Københavns Toldbod udtale sig i sagen, sin betænkelighed ved mulighederne for at etablere en statistik, navnlig for importens vedkommende, idet den ifølge 1885-loven påbudte særlige emballage muliggjorde en forholdsvis pålidelig eksportstatistik; man fremhævede dog, at den manglende undersøgelse ved udførsel af toldfri varer (hvortil både smør og kunstsmør hørte) kunne være en kilde til unøjagtighed ⁶. Den af Indenrigsministeriet i 1886 nedsatte »smørkommission« gentog

2. Rdt. 1886–87, tillæg A, sp. 1637; jvfr. Statistisk Tabelværk IV D 7 b, 8 b og 9 b.

3. Det følgende bygger på korrespondancen (breve og svarconceper) i pakken i Rigsarkivet: Finansministeriet, Toldexpeditionskontoret: Diverse toldsager IV 129 nr. 174 (Tarifsager II. Margarine, Vegetaline, Oleomargarine m. m. indtil 1902); der henvises derfor i det følgende kun til journalnummer.

4. TE J. nr. 4433/1884 A og TE J. nr. 4558/1884 A.

5. TE J. nr. 1873/1886 A.

6. TE J. nr. 2708/1887 A, TE J. nr. 2871/1887 A og TE J. nr. 3017/1887 A.

omtrent samtidig (den 19. september) i sin supplerende betænkning sit ønske om særlige rubrikker for kunstsmør- og eksport i Statistisk Tabelværks handelsstatistik, og den 7. oktober 1887 pålagde Finansministeriet Generaldirektoratet for Skattevæsenet at foretage sig det fornødne således, at toldvæsenet med virkning fra 1. januar 1888 udskilte kunstsmør- og eksport i særlige rubrikker i toldlisterne⁷. Der blev således for første gang i 1888 optaget særlige kunstsmør- (margarine-) rubrikker i Statistisk Tabelværk om Danmarks udenrigshandel; men tallene kom for sent til at blive ammunition i »smørkrigen«.

BILAG

I Erkendelse af den store Fare for vort naturlige Smørs Renommé, som Kunstsmørret mere og mere fremkalder, er Undertegnede, efter Opfordring af en Forsamling, bestaaende af indflydelsesrige Mænd af begge politiske Partier, traadt sammen i et Udvalg, hvis Formaal er at udbrede Kendskab til denne Fare trindt om i Landet gennem Afholdelse af Møder, Uddeling af Pjeser osv. De, der ønsker Møder afholdt i deres Egn eller Pjeser tilsendt til Uddeling, bedes indsende Begæring derom under Adresse: *Forretningsudvalget til Oplysning om Faren ved Kunstsmør, Kjøbenhavn K.*

Kjøbenhavn, den 18de Januar 1888.

F. Andersen,
Proprietær, Rosen-
dal, Beldringe.

P. Andersen,
Gdejer, Amtsraadsmd.
Jydstrup pr. Ringsted.

M. Kragh-Juel-Vind Frijs,
Frijsenborg, Hammel.

H. Hansen,
Gaardejer, Stolten-
borg pr. Mørkøv.

L. Johansen,
Gdejer, Landvæsenskomm.,
Rynkeby pr. Ullerslev.

O. Lawaetz,
Refsnæsgaard, pr.
Kalundborg, Formand.

S. P. Loft,
Gdejer, Amtsraadsmd.,
Viby pr. Aarhus.

Jens Lomholt,
Gaardejer, Landboforen.
Form. Anelyst pr. Fredericia.

Niels Mouritsen,
Møllejer, Landvæsenskomm.
Vildbjerg Mølle.

P. K. Pedersen,
Gaardejer, Amts-
raadsmedlem,
Frøsiggaard, pr.
Bramminge.

J. Rasmussen,
Gdejer, Amts-
raadsmd. Snertinge
pr. Lundby.

Sophus Skeel,
Birkelse,
Aabybro.

Kilde: Politiken 23. januar 1888.

7. TE J. nr. 3044/1887 A.

FREDERIK 8. OG DANNELSEN AF MINISTERIET HOLSTEIN-LEDREBORG I 1909

Professor, dr. phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet, redegør for en række til dels ukendte omstændigheder i forbindelse med den vanskelige parlamentariske situation i sommeren 1909. Artiklen er en let ændret version af en forelæsning holdt ved Odense Universitets første årsfest 7. juni 1969.

En årle morgen i august 1909 kunne man se kronprins Christian fare med den anselige fart af 40 km i timen ud ad Roskilde landevej i sit få uger før anskaffede automobil. Han skulle ud for at tilvejebringe en statsminister.

Baggrunden for den usædvanlige køretur var forsvarsspørgsmålet. I sommeren 1908 havde J. C. Christensen gjort op med sig selv, hvorledes vort forsvar skulle indrettes under hensyn til de forhandlinger, som officeren L. C. F. Lütken havde ført med den tyske generalstab. Men Albertikatastrofen hindrede J. C. Christensen i at gennemføre planen, fordi han i september 1908 måtte gå af.

I stedet blev den moderate venstrepolitiker Niels Neergaard konseilspræsident og forsvarsminister, og i februar 1909 fremlagde han sit forsvarsforslag, som afveg fra J. C. Christensens især med hensyn til de såkaldte fremskudte forter, der i stedet for den gamle landbefæstning skulle lægges uden om København. J. C. Christensen var af udenrigspolitiske grunde, som ikke skal behandles her, imod Niels Neergaards forslag, en situation, der var nok så kompliceret, eftersom Niels Neergaards ministerium var et blandingsministerium af Venstrereformpartiet, altså J. C. Christensens parti, og Det moderate Venstre.

Efter en meget tilspidset debat forkastede folketinget Niels Neergaards forslag, kun 35 stemte for, 69 imod. For det stemte Højre, de moderate og 12 medlemmer af Reformpartiet, mens resten af reformmændene stemte imod sammen med de radikale og socialdemokraterne. Valgperioden var på dette tidspunkt udløbet, og regeringen kunne derfor uden at skride til opløsning af folketinget straks få vælgerne dom 25. maj.

Den ramte J. C. Christensens parti hårdt, ikke bare på grund af forsvarsagen, men især på grund af oppositionens udnyttelse af Albertikatastrofen. Reformpartiet gik ned fra 57 til 38 mandater, radikale gik fra 11 op til 20, Højre fra 13 op til 21. Af de 38 venstrereformmænd var

27 for J. C. Christensen, 11 for Niels Neergaard, som også fik støtte af 11 moderate. Reformpartiet var altså i realiteten sprængt.

Niels Neergaard gik dog ikke af straks, hvilket en regering i vore dage utvivlsomt ville have gjort, men forsøgte sig endnu en tid. Det er første gang en dansk regering helt klart befandt sig under mindretalsparlamentarismens vilkår, og det er også første gang en dansk regering overvejede at lade det spørgsmål, den havde lidt nederlag på ved valget, udsende til folkeafstemning. Neergaard gjorde sig tanker herom og drøftede sagen med den frikonservative politiker, landstingsmand, lensgreve Mogens Frijs, der 2. juli svarede: »Skønt jeg nærer megen betænkelighed ved at indføre denne ny faktor i vort politiske liv, indrømmer jeg, at appellen til folkets afgørelse forekommer mig mindre utiltalende, når folket i en længere år-række har været forberedt på, at det ville blive adspurgt i en bestemt formuleret sag«. Socialdemokraterne og de radikale havde netop i disse år gjort sig til talsmænd for indførelse af folkeafstemningsinstituttet og ville derfor vanskeligt kunne gå imod et eventuelt forslag fra Neergaard, der herved fik skubbet afgørelsen fra sig.

Formentlig har Neergaard betragtet udfaldet af en folkeafstemning som for uvis, og han lod på ny de fremskudte forter komme til afstemning i tinget, hvor de atter forkastedes, nu af 63 stemmer mod 41, hvorved sprængningen af Venstre var fuldbyrdet. Niels Neergaard indgav da 31. juli 1909 sit ministeriums demissionsbegæring til kongen, der opfordrede ministeriet til at fungere, indtil et nyt var dannet.

Ministeriet var gået af på et politisk centralt forslag, et kabinetspørgsmål, hvad der er i overensstemmelse med parlamentarismen.

Hermed opstod en vanskelig regeringskrise, der var en alvorlig belastning for den parlamentariske statskik. Denne var vel de facto blevet knæsat i 1901 og havde vundet bekræftelse ved, at J. C. Christensen som flertalspartiets leder havde overtaget konseilspræsidiets i 1905; men den havde endnu langt fra fundet en fast uskreven praksis. Man må nemlig erindre sig, at så længe parlamentarismen ikke er grundlovsfæstet, beror dens styrke på en langvarig praksis, og dens indhold bestemmes i høj grad af den måde, på hvilken den går ud af konflikter og kriser. En sådan prøve kom folketingsparlamentarismen ud for nu.

Regeringsmuligheden til højre syntes udtømt, fordi det var den fløj, der havde fået et mistillidsvotum, og til venstre i det politiske spektrum var mulighederne heller ikke store, da radikale og socialdemokrater til sammen kun havde 44 af 114 mandater. Disse to partier anlagde samme taktik, idet både Borgbjerg og Ove Rode den dag, Niels Neergaard gik af, tilrådede en midlertidig udsættelse af forsvarsspørgsmålet; de gik ind for,

at et nyt ministerium i stedet søgte at løse det ligeledes påtrængende valgkredsspørgsmål. Som leder af et sådant ministerium tænkte man sig enten systemskiftets konseilspræsident, folketingsmand, professor J. H. Deuntzer, eller Herman Trier, der efter 22 års medlemskab var faldet ved folketingsvalget i maj 1909. Om begge gjaldt, at de oprindeligt havde stået i Venstre, men siden var gået i valggruppe med de radikale. De var altså ikke udtalte partigængere, og meningen var, at et sådant ministerium skulle samle så mange stemmer fra Reformpartiets gruppe, at det sammen med radikale og socialdemokrater var i stand til at få et flertal bag sig. Kunne denne tanke realiseres, ville radikale og socialdemokrater således have kløvet Venstrereformpartiet endnu en gang og tilføjet J. C. Christensen et nyt nederlag.

De to partier kunne ikke have megen tro på, at et ministerium Deuntzer eller et ministerium Trier kunne få held til at løse valgkredsspørgsmålet, og meningen med den anlagte taktik var da også at få kongen til at udnævne et ministerium, som skulle benytte sig af opløsningsretten. Der kunne ikke godt være tvivl om, at et fornyet valg med forsvarssagen i centrum ville betyde fremgang for radikale og socialdemokrater, der kun var 14 mandater fra at have absolut flertal. Man må huske, at der den gang var valg i enkeltmandskredse, og da socialdemokrater og radikale samvirkede ved at stemme på hinandens kandidater, og da fremdeles Venstrereformpartiet var splittet, kunne det ikke udelukkes, at der flyttedes 14 mandater.

Det er klart, at udsigten hertil måtte virke som et stærkt incitament for Venstres grupper til at finde sammen, eller i alt fald hindre, at der udnævntes en konseilspræsident, som ville benytte opløsningsretten. Også for Højre måtte dette hensyn veje til, thi et radikal-socialdemokratisk flertal i folketinget kunne næppe gavne forsvarssagen. Som situationen var, kunne der ikke dannes nogen regering uden om Venstre; men dette var som omtalt splittet, og ingen af Venstres ledere syntes at have mulighed for gennem en regeringsdannelse at løse krisen.

Striden om et væsentligt spørgsmål, forsvarssagen, havde altså trukket partilinjerne så hårdt op, og delt det største parti på en sådan måde, at det parlamentariske maskineri var kommet til et dødt punkt. Folketingets partier havde i realiteten givet op og så at sige ladet sorteper gå videre til kongen, som følte, at han havde en pligt til at bringe en afklaring i den situation, der var opstået ved ministeriet Neergaards demission, hvad politikerne meget vel var klar over. I virkeligheden havde disse tvunget kongen til at etablere sig som et afgørende led i den politiske beslutningsproces. I hvilket omfang de bevidst har gjort det i tillid til, at kongen som en

deus ex machina kunne løse problemerne for dem, er det ikke muligt at sige. Man har næppe gjort sig klare forestillinger om, hvad der ville ske – måske bortset fra J. C. Christensen, der ved at blokere alle regeringsdannelsesforslagene utvivlsomt sigtede mod at gennemføre sin opfattelse af forsvarssagen.

Kong Frederik den Ottende havde aldrig lagt skjul på, at han var for et stærkt forsvar; men han var på den anden side tilhænger af systemskiftet i 1901 og var altså positivt indstillet over for den parlamentariske statskik. For kongen – og for folketingsparlamentarismen – fulgte nu to kvalfyldte uger. Det er om en sådan situation, at den svenske politiker Karl Staaf har sagt, at statsoverhovedets opgave kræver »megen takt og klogskab for at få dannet et ministerium, der bedst opfylder situationens krav.«

For at få klarhed over partiernes holdning kaldte kongen på den afgående konseilspræsidents råd partilederne til sig den 2. august. Det var første gang, denne fremgangsmåde under en regeringskrise blev anvendt, og *Politiken* kommenterede (3. august), at metoden havde »påny godtgjort kongens parlamentariske sindelag«, hvorfor den fortjente opmærksomhed og påskønnelse. Kongen blev nok ikke meget klogere af de faldne råd. Socialdemokrater og radikale udtalte sig som allerede nævnt, og de øvrige grupper lagde vægt på, at forsvarssagen nu blev løst. Men selv om dette måske ikke var så overraskende, var det nu konstateret ved en direkte konfrontation mellem kongen og partilederne, og da flertallet lagde vægt på forsvarssagens afgørelse, var det korrekt af kongen, at han søgte en løsning, som flertalsgrupperne måtte antages at kunne samles om. Kongen så meget vel, at nøglen til situationens løsning lå hos J. C. Christensen, hvem han da også den 3. august i en 1½ time lang samtale søgte at bevæge til at vise imødekommenhed i forsvarssagen, hvad J. C. Christensen afslog. Det er uvist, hvem der stod bag rådet; men kongen henvendte sig samme dag under hånden til den gamle venstrepolitiker, lensgreve Ludvig Holstein-Ledreborg, der havde stået uden for politik i 19 år, mens han med overbærenhed iagttog det politiske liv og ellers plejede sine katolske interesser – og sit gods. Han bad kongen danne et venstreministerium, hvad grev Holstein imidlertid afslog. Han fandt sagen uløselig og henviste p. g. a. de radikales fremgang til at udskyde forsvarssagen, evt. til en ny valgkredsordning var vedtaget.

Alt mens dette foregik, havde den frikonservative politiker, grev Mogens Frijs helt uofficielt forhandlet med forskellige venstrepolitikere, først og fremmest J. C. Christensen, om et ministerium under hans – grev Frijs' – ledelse. Kongen følte sig imidlertid meget vanskelig stillet, da

Holstein-Ledreborg havde sagt nej, og da grev Frijs næppe ville have store muligheder. Han ønskede nemlig Københavns landbefæstning, den store anstødssten, bevaret.

Noget måtte der gøres. Efter en resultatløs samtale med grev Frijs 4. august rådførte kongen sig bl. a. med kronprins Christian, og hos dem modnedes tanken om et »upolitisk« forretningsministerium, der skulle opløse folketinget i forbindelse med en kongelig proklamation til det danske folk om at søge en løsning på forsvarssagen. Som konseilspræsident tænkte man sig Store Nordiske Telegrafskabs mangeårige leder, kammerherre Eduard Suenon, en søn af søkrigeren, og som ministre mænd som oberst Palle Berthelsen (krigsminister), kommandør O. Kofoed Hansen (marineminiater), admiral A. du Plessis de Richelieu (finansminister), baron J. Wedell-Neergaard til Svenstrup (udenrigsminister), kammerherre Carl Bech til Engelsholm (landbrugsminister), birkedommer C. M. Jespersen (justitsminister) og evt. provst H. M. Fenger (kultusminister). Det var vel et upolitisk ministerium i betydningen stående uden for de politiske partier, men afgjort højreorienteret. 4. august kørte etatsråd H. N. Andersen, ØK, på kronprinsens foranledning i bil til Hellebæk for at sætte Suenon ind i situationen og dagen efter, dvs. 5. august, var Suenon i en to timer lang audiens hos kongen, hvorfra han tog ud til udenrigsministeriets gamle direktør, den 86-årige gehejmelegationsråd Peter Vedel, der i sit otium fungerede som politisk vismand. Vedels råd kendes ikke; men Suenon afslog at danne regering. Kongen havde orienteret Neergaard; men heller ikke dennes reaktion er kendt. Den har næppe været positiv.

I stedet blev lensgreve C. C. Holstein-Holsteinborg, mest kendt for sin virksomhed i Indre Mission, kaldt til kongen 6. august. Kongen gik dog fra denne tanke, formentlig p. g. a. Holstein-Holsteinborgs stærke engagement i en bestemt religiøs retning. I stedet sendtes samme dag bud efter den mand, der skulle have været finansminister i et evt. ministerium Suenon, nemlig den nysnævnte Andreas du Plessis de Richelieu. Under en forhandling først med kabinetssekretær, gehejmekonferensråd F. Rosenstand, senere med kongen erklærede han sig villig til at danne regering. Med baggrund i en dansk styrmandseksamen havde Richelieu på eventyrlig vis tjent sig op i Siam, hvor han sluttede sin løbebane som viceadmiral og marineminister, indtil han i 1902 vendte hjem, købte godset Kokkedal ved Hørsholm og gik ind i dansk erhvervsliv bl. a. som formand for DFDS og Burmeister og Wain. På grund af hans siamesiske fortid døbte beredvillige sjæle ham straks »den gule fare«, da det rygtedes, at han skulle danne regering.

Richelieu var en så særpræget skikkelse i relation til vort politiske

system, at der kunne være noget barokt ved tanken om ham som konseilspræsident, men det er klart, at kongens tanke først og fremmest var at bruge »den gule fare« som en trussel over for politikerne. En parlamentarisk regering ville lettere end et forretningsministerium Richelieu være i stand til at løse forsvarsspørgsmålet. Kongen søgte at tvinge politikerne sammen; men det er også klart, at dersom politikerne stadig ikke kunne finde sammen, var kongen indstillet på at lade Richelieu søge en løsning af forsvarsspørgsmålet, inden man evt. skred til opløsningsvalg. For kongen vævedes med andre ord hensynet til forsvarsspørgsmålet sammen med parlamentarismen, dog således at han formentlig prioriterede det førstnævnte hensyn højere end det andet. Kongen havde dog endnu ikke opgivet håbet om en anden løsning end den siamesiske. Til det sidste havde han ventet, at Neergaard kunne finde en udvej, og havde derfor indvarslet generalerne til et samlet møde kl. 17. Deres godkendelse af et militærforlig var altså ønsket af kronen. Neergaard måtte imidlertid 10. august give op, og han gav sit minde til, at kongen officielt søgte at få grev Frijs til at danne regering. Tanken om atter at føre grev Frijs frem, nu med Richelieu som et truende alternativ, var at tvinge det taktiske spils tårn, J. C. Christensen, til at vise grev Frijs imødekommenhed. Det var en politisk urealistisk tanke på grund af Frijs' forsvarspolitiske indstilling, der måtte byde J. C. Christensen endnu mere imod end Niels Neergaards.

11. august forhandlede grev Frijs forgæves med de to 11-mandsgrupper, der støttede Neergaard, og kl. 14,30 måtte han meddele kongen, at han ikke kunne påtage sig hvervet, men at en venstremand muligvis kunne.

Til stede ved audiensen var foruden grev Frijs kronprins Christian og Richelieu. Henvendt til den sidste sagde kongen da: »De har vist troskab mod en fremmed konge; jeg ved deraf, at De vil vise trofasthed mod Deres egen konge«. Grev Frijs advarede kongen ved at sige, at Richelieu havde endnu færre chancer for at gennemføre forsvarssagen end han selv, der dog havde politisk erfaring.

Kongen lod da nogle bemærkninger falde om, at han øjensynlig kun havde J. C. Christensen tilbage. Selv om hans forhold til den tidligere konseilspræsident må karakteriseres som slet, sagde han, at han alligevel – efter at have givet J. C. en undskyldning – ville udpege ham og derpå gå igennem tykt og tyndt med ham. Kongen hævdede endvidere at have vist trofasthed mod Venstres sag; selv om kritikken gik højt, havde han altid fulgt dets ministeriers anvisning, sagde han. Nogen udtalt lyst til et ministerium J. C. Christensen har kongen næppe haft, eftersom han selv havde forårsaget J. C. Christensens afgang året før, og hans udtalelser kan for-

mentlig kun tages som enten et sidste pressionsforsøg eller et udslag af desperation.

Kronprinsen erklærede sig for et forretningsministerium, der skulle udskrive valg. Der var for ham ingen tvivl om, at nationen ville følge kongen, fordi det var et spørgsmål om Danmarks selvstændighed. Man ser altså allerede på dette tidspunkt kronprinsen gå ind for synspunkter, han også som konge hævdede.

Frijs mente, at kongen burde henvende sig til Holstein-Ledreborg igen, hvad kongen på grund af grev Holsteins tidligere afslag ikke havde lyst til. Frijs rådede i stedet kongen til at tilkalde Niels Neergaard og Klaus Berntsen og til at opfordre sidstnævnte til at danne regering.

Dette skete også samme dag, idet kongen under audiensen bebrejdede Neergaard, at grev Frijs var blevet vraget, og at Venstre ved sin optræden havde ødelagt det fine urværk, parlamentarismen, som kongen med varsom hånd havde hæget om. Han lod Niels Neergaard forstå, at efter hans mening havde J. C. Christensen og de 27 vist et fast standpunkt, og derfor var han villig til at gøre J. C. Christensens sag til sin, hvis ikke en løsning fandtes. Neergaard svarede, at Frijs var blevet afvist, fordi han tilhørte Højre, og at Venstre havde antaget forsvarssagen som sit mål, hvorfor partiet helst så, at denne blev gennemført af en venstremand, selv om han var udenforstående.

Kronprinsen bebrejdede på sin side Neergaard, at han ikke havde grebet sagen resolut nok an. Han burde have ført forsvarssagen gennem alle tre behandlinger med navneopråb og ikke ladet sin konge i stikken. Grev Frijs burde nu vise sin selvstændighed, frigøre sig fra sit parti og følge sin konge dvs. danne regering. Denne del af audiensen, der efterhånden havde fået en pinlig karakter, sluttede for Neergaards vedkommende med, at han advarede kongen mod at danne et forretningsministerium.

Derefter fik Klaus Berntsen tilbudt posten som konseilspræsident; men også han sagde nej og henviste til Holstein-Ledreborg.

Efter nogle bemærkninger om politikernes rænkefuldhed bad kongen derfor Richelieu om at danne regering, hvad denne accepterede, idet han til de forsamlede politikere, grev Frijs, Neergaard og Klaus Berntsen, forklarede, at han ville søge forsvarssagen løst, og hvis dette mislykkedes, da opløse folketinget. Klaus Berntsen henstillede endnu en gang, at kongen prøvede med grev Holstein, hvorefter politikerne trak sig tilbage. Imidlertid sluttede Richelieu sig til Berntsens henstilling, og kongen indvilligede da nølende. Selv om Richelieu var parat til at træde til, indså han meget vel, at Holstein-Ledreborgs muligheder for at løse forsvarsspørgs-

målet var væsentlig større end hans egne. Hermed var forhandlingen, der var forløbet i en meget spændt atmosfære, forbi.

Samme aften opsøgte Højres formand, landstingsmand E. Piper kronprinsen på Sorgenfri for at bede ham anbefale Holstein over for kongen. 12. august lovede grev Holstein kongen at søge en regering dannet, men først ville han orientere sig om mulighederne for et forlig. Han gik da over i rigsdagsbygningen i Fredericiagade – Christiansborg var jo brændt; men grev Holstein havde ikke været i dette hus så længe og følte sig nu så ukendt med forholdene, at han ringede på klokken og til den overraskede portnerkone, der åbnede for ham, sagde: »Er dette rigsdagen?«. Heldigvis havde den designerede statsminister fundet parlamentet.

Grev Holstein forhandlede derpå i løbet af aftenen med de forskellige venstrepolitikere, især J. C. Christensen, og grev Frijs og repræsentanter fra Højre og nåede ud på aftenen til et acceptabelt grundlag for en overenskomst om en ny forsvarsordning. Dette resultat meddelte grev Holstein den følgende dag, altså den 13. august, kongen, først mundtligt og siden skriftligt, men nu erklærede kongen, at han krævede betænkningstid i fem dage, inden han officielt overdrog grev Holstein ministeriets dannelses. Kongen ville ifølge pressen konferere med mænd, til hvem han havde tillid. Det var generalernes godkendelse af forslaget, som kongen efter kronprinsens tilskyndelse ønskede. Fremgangsmåden fremkaldte kritik både i *Politiken* og *Social-Demokraten* (14. august).

Nu var det grev Holsteins tur til at blive gram ihu; ifølge *Politiken* (16. august) tog han fredag aften hjem til sit gods »så splintrende vred som han ikke har været i mange år«, og han lod ytringer falde om, at han ikke ville have noget med det hele at skaffe. Med andre ord så det ud til, at just som kongen havde fundet en statsminister, der kunne komme igennem over for de politiske partier, så ville denne alligevel ikke danne regering.

Imidlertid godkendte generalerne hurtigt det kompromis, Holstein havde fundet frem til, og da samtidig kongen bragte i erfaring gennem admiral Richelieu, at de kontraherende partier syntes at begynde at anlægge en forskellig vurdering af det opnåede kompromis, var det klart, at kongen måtte handle hurtigt, dersom det skulle lykkes at få dannet en parlamentarisk regering. Som følge deraf satte kronprins Christian sig resolut lørdag den 14. august om morgenen tidlig i sin bil og kørte til Ledreborg, hvor han tog greven med sig til København. Grev Holstein fik misforståelserne ryddet af vejen under en forhandling med J. C. Christensen og Niels Neergaard, og kl. 15 lørdag den 14. august var han i audiens på Charlottenlund og påtog sig at danne regering.

I den officielle meddelelse hed det »at det var på det angivne grundlag med fuldkommen frit mandat, hvad ministeriets sammensætning angår«. Den sidste bemærkning var en bebudelse af, at J. C. Christensen ville blive medlem af den ny regering, hvilket også skete den 16. august. Holstein-Ledreborgs politiske sans sagde ham, at uden J. C. Christensens aktive medvirken ville intet forsvarsforlig kunne gennemføres, og dette synspunkt accepterede kongen. I disse dage var J. C. Christensen i den konservative presse udsat for en serie voldsomme angreb, der anfægtede hans ret til at blive minister igen på grund af Albertikatastrofen. Netop over for de angribende kredse havde kongens ord stor vægt, og ved den anvendte formulering var det kongens tanke at give ministeriet Holstein øget styrke. Ud fra en parlamentarisk betragtning var det naturligvis også rigtigt, at kongen fulgte den designerede konseilspræsidents indstilling med hensyn til ministerporteføljernes fordeling.

Kronprins Christian var ikke tryk ved det nye ministerium, og især ikke dets forsvarsminister. Han følte, at han for en gang skyld havde vundet en vis indflydelse hos sin far, og i de følgende uger forberedte han et forretningsministerium Holstein-Holsteinborg, som han ville søge at få kongen til at udnævne, dersom Holstein-Ledreborg ikke kunne gennemføre forsvarssagen. Der blev imidlertid ikke brug for disse planer.

Regeringskrisen i august 1909 rummer en række forhold af principiel interesse for den parlamentariske udvikling herhjemme. Socialdemokrater og radikale påpegede i deres kommentarer, at det var i overensstemmelse med parlamentarismens sande væsen, om den regering, der skulle afløse Niels Neergaards, var udgået fra de grupper, som havde styrtet Neergaard; men denne påstand var taktisk betonet, thi disse grupper – altså socialdemokrater og radikale og J. C. Christensens Venstre – kunne ikke enes om en ny regering, og kongen kunne derfor ikke være forpligtet til at henvende sig til dem og i givet fald: Hvilken af de tre grupper skulle henvendelsen ske til? Et ministerium Deuntzer/Trier havde 44 mandater peget på, mens alle øvrige måtte antages at gå imod. Dette konstateredes under rådslagningen med kongen; grupper, repræsenterende 70 mandater, gav udtryk for, at forsvarssagens løsning var det vigtigste. Det var derfor parlamentarisk korrekt, at kongen søgte en regeringsdannelse på basis af dette råd.

Da et venstreministerium under en neutral og udenforstående venstremand, altså Holstein-Ledreborg, til at begynde med ikke så ud til at kunne dannes, fik den frikonservative grev Frijs mandat til at søge en regering sammensat. Hans muligheder var yderst begrænsede, men hvad

skulle kongen stille op? 70 mandater delt op i indbyrdes uenige grupper pegede på et ministerium til forsvarssagens løsning, 44 på et ministerium Deuntzer/Trier til henlæggelse af forsvarssagen eller opløsningsvalg. I denne situation måtte kongen være frit stillet mellem de forskellige alternativer. Hans syn på forsvarssagen udelukkede det alternativ, som de 44 ønskede. Da derfor grev Frijs også måtte give op, greb kongen til det opsigtsvækkende middel at overveje et ikke partipolitisk, men forsvarsvenligt forretningsministerium.

Spørgsmålet var, om dette af partierne og af offentligheden ville blive opfattet som værende i overensstemmelse med parlamentarismen. Og vigtigst naturligvis, om de 44 socialdemokrater og radikale ville få hjælp fra en af venstregrupperne til at styrte dette ministerium. Hvis det blev tilfældet, havde folketinget altså markeret sit syn på et ministerium Richelieu. Det er klart, at et sådant ministerium Richelieu ville være et tilbageslag for den parlamentariske udvikling, fordi det var en demonstration af, at systemet kunne komme til et dødt punkt. Venstregrupperne, som gennem så store vanskeligheder havde kæmpet for parlamentarismen, kunne sidst af alle ønske dette. Vilhelm Lassens udtalelse om, at man kun havde magten på prøve, ville da vise sig sand.

Parlamentarismen havde i 1909 mange fjender, især i højrekredse; de talte bl. a. gennem dagbladet *Vort Land*, som 6. august skrev: »Hvis det bliver ved ret mange dage, må det blive åbenbart for alle, at folketingsparlamentarismen har spillet ynkelig fallit, for det kunne man dog i det mindste forlange af den, at når en regering kom i mindretal, så stod der et regeringsdygtigt flertal parat til at tage ledelsen, men altså ikke engang det kan vor så forroste og besungne parlamentarisme præstere.« Eller: »Vi trænger til en afvænningskur mod den parlamentariske syge, der endnu sidder selv moderate venstregrupper i kroppen. Hertil kræves en læge, der ikke spørger patienten til råds, men forstår at bøje ham under sin vilje« (12. august).

Modsat forsvarede Ove Rode parlamentarismen, idet han skrev: »Ansaret for et sammenbrud hviler på de politikere, der i blind stædighed bliver ved at presse på, hvor der ingen vej er frem«. Nu mente han rigtig nok, at de stædige var Niels Neergaard og J. C. Christensen, men udtalelsen må efter min mening egentlig siges at dække *alle* partilederne.

Truslen om ministeriet Richelieu tvang altså venstregrupperne til politisk enighed med dele af Højre, og ministeriet Holstein blev en realitet. Højres medvirken er interessant, og baggrunden for den kommer tydeligt frem i en ledende artikel i *Berlingske Tidende*, der 14. august skrev, »at Holstein-Ledreborg var den sidste parlamentariske mulighed«, og »at

ingen kunne forsvare at forspilde denne og derved måske for bestandig udelukke forsvarssagens løsning«. Det er tydeligt, at for Højre var forsvarssagens løsning det vigtigste, og den kunne ødelægges, hvis et ikke-parlamentarisk ministerium blev dannet. Det kunne i værste fald betyde radikal-socialdemokratisk sejr ved et valg. Herved blev Højre manøvreret ind i en situation, ved hvilken det kom til at yde den parlamentariske statsskik en effektiv støtte.

De radikale angreb heftigt, at Holstein, inden han modtog sin udnævnelse og derfor endnu var uansvarlig, havde bragt et militærforlig i stand. *Politiken* skrev 15. august: »Grev Holstein var slet og ret privatmand, og som privatmand forelagde han den uansvarlige konge forligsplaner. Herved fjernede grev Holstein ethvert spor af ministeriel beklædning for kongen og gjorde sig skyldig i en eklatant krænkelse af parlamentarismen og konstitutionelle grundsætninger«. Hertil er at sige, at grev Holstein var trådt til på udtrykkelig anbefaling af den fungerende konseilspræsident, og det kan næppe siges at stride mod parlamentarismen, at en designeret statsminister søger at sikre sin regerings overlevelsesmuligheder, inden han modtager den definitive udnævnelse. Det er der set talrige eksempler på siden, sidst i januar 1968, og bladets kritik er kun et udtryk for skuffelse og vrede over, at det var lykkedes Holstein-Ledreborg at skabe et forlig.

Mange af de ingredienser, der i dag indgår i vort politiske system, ses for første gang i 1909. Det gælder overvejelserne om anvendelse af folkeafstemning, men også partiledernes forhandlingsrunde hos kongen. Herom skrev *Politiken* 3. august: »Selvom dens praktiske betydning for krisens løsning næppe har været overvældende, er den dog ikke uden parlamentarisk interesse, fordi den har anvist en forhandlingsmåde, der under fremtidige kriser kan blive af værdi«. Bladets spådom gik, som man vil vide, i opfyldelse, idet man i vore dage i stort omfang har set sådanne partilederkonferencer hos kongen, inden en regering er blevet dannet.

For første gang efter systemskiftet var der dannet en mindretalsregering, en variant af parlamentarismen, der ikke svarer til den klassiske parlamentarisme. Det afgørende var, at regeringen ikke havde et flertal mod sig, men ganske vist heller ikke et for sig – når bortses fra militærspørgsmålet, hvor det var lykkedes Holstein at samle et flertal.

Nydannelsen var vigtig, fordi den gjorde parlamentarismen smidigere, hvad allerede Neergaard i 1909 havde blik for. Han sagde: »Hvis den parlamentariske statsskik var uløselig . . . knyttet til den betingelse, at der altid i det folkevalgte kammer skulle være kompakt flertal, til hvilket et ministerium kan støtte sig, var det umuligt . . . at praktisere den parlamen-

tariske statsskik i en hel række lande . . .«. Når der ikke var et regeringsdygtigt flertal, »kunne det mindretal, der relativt sad inde med flertallets ret dvs. med de bedste betingelser for at kunne lede den politiske udvikling i landet, bevare regeringen, så længe disse betingelser fandtes.« Det er en meget præcis definition af den tilstand, som vi herhjemme senere gennem mange år levede under, senest 1964–68.

Ved kong Frederik den Ottendes determinerede henvendelse til admiral Richelieu havde politikerne set, hvilken risiko den spæde parlamentarisme var udsat for, og navnlig venstregrupperne måtte erkende dette. I 1901 var parlamentarismen lige akkurat bjærget i land. Skabtes der præcedens for et kongeligt forretningsministerium, fordi politikerne ikke kunne enes, og fordi kongen *måtte* dække sig, ville udviklingen være skruet tilbage, og parlamentarismen have lidt et alvorligt prestigetab. Der var i 1909 som nævnt talrige modstandere af parlamentarismen, som ville hovere.

En samlet vurdering af omstændighederne ved ministeriet Holstein-Ledreborgs dannelse i august 1909 viser, at kongens indstilling til parlamentarismen, men ikke mindst hans, Højres og de øvrige forsvarsvenlige partigrupperes interesse i forsvarssagens løsning havde betydet en styrkelse af den folketingsparlamentariske statsskik.

Denne øgedes yderligere ved Holstein-Ledreborgs fald ved et mistillidsvotum få måneder efter. 1909 er således som 1901 og 1905 et vigtigt år i vor folketingsparlamentariske udvikling, dets hændelser rækker frem til i dag gennem grundloven af 1915, statslånskrisen i 1919, påskekrisen 1920, ministeriet Staunings dannelse i 1924, krisen i november 1940 og grundloven af 1953.

Ved udarbejdelsen af ovenstående redegørelse har forfatteren benyttet statsminister Niels Neergaards arkiv, ligesom han har haft adgang til kabinetssekretær, kammerherre C. P. M. Hansens efterladte optegnelser med et deri indlagt notat udarbejdet efter forlæg af kronprins Christian. Anvendt i øvrigt: Klaus Berntsen: Erindringer fra Rigsdags- og Ministeraar (1925), Berlingske Tidende, Politiken, Social-Demokraten og Vort Land juli-august 1909, Folketingstidende 1909 samt Erik Rasmussen: Komparativ Politik 2 (1969).

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved cand. scient. pol. Svend Auken, professor H. P. Clausen, arkivar, cand. mag. Ole Degn, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, arkivar, cand. mag. Ib Gejl, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, amanuensis, cand. mag. Henning Poulsen, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard og arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg.

Troels Dahlerup (udg.): Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid. I-II. (Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1959 og 1969). XII + 940, XVI + 896 s.

Med professor, dr. theol. Troels Dahlerup som udgiver foreligger nu to bind af den omfangsrige udgave af det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian 3.s tid.

Kongens retterting var forgænge- ren for den i 1660 indførte Højesteret, og materialet fra domstolens virke er derfor en kilde af central betydning. Fra det tidspunkt, udgavens domme begynder, 1536, bestod kongens retterting normalt af kongen og rigsrådet, hvortil kom en særlig afdeling, der hørte under rigens kansler, og som tog sig af forfølgningen med rigens rets dele, dvs. den eksekutive forfølgning ved indførsel i ejendom.

De to bind indeholder materialet fra rettertingsarkivet henholdsvis fra årene 1537-40 og 1541-44. Materialet i protokolrækkerne er i sig selv noget uoverskueligt, idet det omfatter tre hovedgrupper, herredagsdombøgerne, rigens dombøger og forfølgningsbøgerne – hvortil endelig kommer dokumenter og akter – og det er indført i en noget rodet orden i protokolrækkerne; i udgaven er de tre hovedgrupper samlet hver for sig. Hver dom er af udgiveren forsynet med en indledning med datoangivelse og en kort angivelse af sagens parter,

dens genstand og udfald samt kildehenvisning. Til sager, der behandler komplicerede familieforhold, er der i mange tilfælde vedføjet en stam- tavle, således at man lettere kan følge med i kildens fremstilling.

I de enkelte rækker er der flere overlapninger og lakuner, og Troels Dahlerup har udført et stort arbejde med udredning af de kronologiske forhold og med opsporing af materiale i andre arkiver til udfyldning af lakuner og belysning af tekstkritiske problemer. Med udgaven har man materialet i en lettilgængelig form, med henvisninger til de forskellige protokolrækker og med udførlige person- og stedregistre, et værdifuldt juridisk sagregister og et lovregister, som anfører de love, der citeres i materialet. De to tykke bind viser, at kongens rettertings domme vil blive et omfangsrigt værk af interesse for mange, socialhistorikere, retshistorikere, kulturhistorikere, personalhistorikere.

Ole Degn

Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie. (Landbohistoriske skrifter 3, Landbohistorisk Selskab, 1968). 444 s.

Førstebibliotekar Svend Gissels store disputats om forholdet mellem landgilde og udsæd er et fornemt eksempel på en klassisk akademisk afhand-

ling, som skal være et oplæg til diskussion ved at opstille en tese og fremføre de argumenter, som taler for dens rigtighed. Gissel hævder, at den relevante skyld i det 16. århundrede var identisk med den relevante udsæd og søger at bevise denne påstand ved en indgående analyse af begreberne relevant skyld og relevant udsæd. En sådan analyse og definition har man hidtil savnet, og tidligere forskere har været tilbøjelige til at anse landgildeberegningen for irrationel i sit forhold til udsæd og tiliggende. Bogens centrale kildemateriale er Sjællands Stifts Landebog 1567 (udgivet i 1956) og mageskiftebesigtigelserne fra det 16. århundrede. Når forf. mener at kunne fastslå, at landgildens størrelse er funktionelt bestemt, betyder det, at skylden først og fremmest bliver afhængig af dyrkningssystemet og af indmarkens størrelse. Han understreger de meget store forskelle i udsædens størrelse, som kan konstateres fra egn til egn, og som generelle gennemsnitsberegninger let kommer til at tilsløre. De ret få forarbejder, som findes, har i det hele gjort det nødvendigt at underbygge analysen med talrige detailundersøgelser foruden udblik til andre lande, specielt England. Selv om afhandlingen er godt skrevet og let at læse, kræver den derfor et stort arbejde af den, der vil følge argumentationen i alle enkeltheder. Til gengæld får han sin viden forøget med et væld af oplysninger om herlighedsafgifter, de dyrkede kornmarker, rotationen, skovenes geografiske fordeling og meget mere, således som afhandlingens undertitel: Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie, antyder. Bogen giver også et indlæg i diskussionen omkring den såkaldte senmiddelalderlige krise. Svend Gissels lærdom er imponerende. Han behersker

kildematerialet suverænt og synes at have læst alt, hvad der er skrevet om ældre tiders landbrug i den nordlige del af Vesteuropa.

Bogen om landgilde og udsæd på Sjælland fremtræder i en ydre form, der er dens indre kvalifikationer værdig. Tryk og papir er usædvanlig smukt og tiltalende, og naturligvis er den udstyret med gode registre, bl. a. et fortræffeligt sagregister, der i høj grad letter benyttelsen af den Hofmættede bog. Svend Gissels disputats indtager en særdeles smuk plads i den efterhånden anselige række af lærde landbohistoriske skrifter, som har set dagens lys i de sidste 30 år.

Paul G. Ørberg

Georg Nørregård: Farefulde danske sørejser. Togter til Afrika i det 17. århundrede. (Fremad, 1969). 209 s.

Professor, dr. phil. Georg Nørregård har i denne bog samlet en række afhandlinger, otte i alt, der i årene 1948–63 har været offentliggjort i Årbøger for Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg og i Marinehistorisk Selskabs Skrifter. Afhandlingerne belyser på grundlag af skibspapirer, regnskaber og breve de vilkår, hvorunder danske søfolk i 1700årene udøvede deres gerning, truet af forlis, sygdomme, mytterier, skibsbrande, slaveoprør. I indhold og udstyr fremtræder bogen som et supplement til Georg Nørregårds to bind om Dansk Vestindien 1880–1917 og Guldkysten i ottebindsværket »Vore gamle tropekolonier« fra 1966–68.

Bogen er illustreret med ældre stik og tegninger, og den er forsynet med et person- og stednavneregister.

Ole Degn

Ebbe Gert Rasmussen: Pastor Lemvigs betænkning. Et bornholmsk landsforræderi i det 17. århundrede. (Rønne, 1968). 37 s.

Et hundemord i Bodilsker i 1670 blev årsag til, at sognepræsten Ole Svendsen Lemvig i Bodilsker det følgende år efter en højesteretsdom mistede kjole og krave. Han bosatte sig i Sverige, men havde ikke opgivet håbet om engang at vende tilbage. Han sendte til den svenske konge en skrivelse med nøje anvisninger på, hvordan Bornholm i en krigssituation kunne blive tilbageerobret af Sverige, der jo i året 1659 under Karl Gustavkrigene havde besiddet øen.

Det famøse dokument blev i 1964 fundet i Rigsarkivet i Stockholm af adjunkt, cand. mag. Ebbe Gert Rasmussen, der da indsamlede kildemateriale til en specialeopgave i historie. Han har nu udgivet det lille mærkelige skrift, med indledning, noter, faksimile-tryk, tekst og oversættelse. Det hidtil ukendte skrift giver et ejendommeligt billede af Bornholm og vidner om en trist skæbne: Bodilskerpræsten, der på grund af en farceagtig retssag måtte gå i landflygtighed og skulle komme til at optræde som landsforræder.

Ole Degn

Knud Erik Svendsen, Svend Aage Hansen, Erling Olsen, Erik Hoffmeyer og Kirsten Mordhorst: Dansk pengehistorie. 1-3. (Danmarks Nationalbank, 1968). 390, 356, 270 s.

I anledning af Nationalbankens 150 års jubilæum blev udgivet dette omfattende værk, der er meget indholds-

rigt og dækker langt flere sider af udviklingen, end man skulle vente. Rent bortset fra en forvirrende inkongruens mellem rygtitler, smudstitler og titelblade – en sag som Nationalbanken må afvikle med bibliotekerne – er det også lidt svært på forhånd at vide, hvad man kan finde i værket, idet der, og det gælder alle perioder, snart går meget langt ud i de almene økonomiske forhold, snart indsnævres meget stærkt. Det fulde udbytte af »Dansk pengehistorie« vil man først få, når man bliver fortrolig med, hvad den indeholder. Generelt kan det dog siges, at værket som helhed indeholder mere af debatten om Nationalbanken, end man skulle vente. Dette gælder navnlig fagøkonomernes debat, mens den politiske, og det man kalder vulgærøkonomiens debat, kun er meget lidt med – vel også og navnlig for vort århundrede for lidt.

Forfatterne har delt stoffet mellem sig efter kronologiske linier. Først behandler Knud Erik Svendsen tiden 1700–1818 på 130 sider, hvorefter Svend Aage Hansen i de sidste 250 sider af 1. bind skildrer tiden 1818–1914. Erling Olsen og Erik Hoffmeyer står for 2. bind, hvor den første på 150 sider når frem til 1931, og den anden derefter resten af bogen tager sig af perioden frem til 1960 for at slutte med et par siders oversigt over den følgende tid. Undertitlen på 3. bind lyder »bilag«, og herunder samler Kirsten Mordhorst en række vidt forskellige tabeller m. m. Der er tabeller over bankens diskonto 1818–1967 og kontiene i bankens regnskaber 1900–1960; dernæst er der oversigter over bankrekonstruktioner og -sammenbrud 1920–30 samt en kronologisk oversigt over forordninger vedrørende pengepolitikken under enevælden.

Om alle bidragene gælder, at de er noget uegale. Snart nærmer de sig afhandlingens karakter, og snart er de mere oversigtsprægede byggede på tidligere forfattere. Mest nyt kommer der frem i Svend Aage Hansens og Erling Olsens store afsnit; Erik Hoffmeyers afsnit om 1931–60 er nyt ved at give den første store samlede vurdering af perioden.

Knud Erik Svendsens skildring af tiden fra 1700–1818 bygger, af naturlige grunde, mere på tidligere forskning. Retfærdigvis skal det siges, at en del af denne forskning er forfatterens egen (bl. a. »Monetary Policy and Theory in Denmark 1784–1800« i *The Scandinavian Economic History Review* bd. X og XI). I øvrigt er det naturligvis Kurantbanken, der her står i centrum; det er imidlertid beklageligt, at man endnu ikke kan give en samlet fremstilling af det »uorganiserede« kreditmarked, som er strejft flere steder bl. a. i Aage Rasch' bog om Ryberg. Allerede Erik Rasmussen dæmpede i sin disputats fra 1955 tidligere tiders kritik af Kurantbankens politik; Knud Erik Svendsen går her endnu videre, selv om også han påpeger fejlslagne dispositioner. Væsentlig i dette afsnit er også en redegørelse for den penge-teoretiske debat, der gik forud for Nationalbankens oprettelse i 1818.

I Svend Aage Hansens behandling af tiden 1818–1914 er der meget nyt, som ikke snævert er pengehistorie. Her bringes de første resultater af en række studier, der for første gang for periodens første halvhundrede år søger konkret at fastslå en række størrelser med tilknytning til udenrigshandelen, nationalindkomsten og prisudviklingen. Gennem dette klarlægges for tiden til midten af 1830'erne Danmarks svage stilling i bytteforholdet med andre lande og Nationalbankens

svage muligheder for at spille nogen afgørende rolle i økonomien. Alleerede tidligt i den følgende opgangsperiode kom de liberale ind i bankens ledelse: den blev nu mere åben med filialer, offentliggørelse af mødereferater og først og fremmest mere tilbøjelig til at tage aktiv del i erhvervslivets udvikling.

Efter krisen 1857 trådte Moritz Levy ind i banken og blev i de følgende årtier den centrale skikkelse i dansk pengeverden. Afsnittet deles fortsat efter konjunkturforløbet med indsnit ved 1877 og 1895. I den sidste periode svækkes Nationalbankens betydning af de mange nye banker i hovedstaden og provinsen; her mangler der stadig en mere indtrængende analyse af denne mærkelige periode i dansk bankhistorie, som udløses i krisen i 1908, hvor Nationalbanken ganske mistede tøjlerne. En fyldigere redegørelse for dette ville have været endnu en trumf oven på den vellykkede og rigtgivende redegørelse for tiden før 1895 og navnlig før 1877.

Mens Svend Aage Hansen navnlig har sin styrke i de af talrige enkeltheder opbyggede hidtil ukendte makrostørrelser, så bringer Erling Olsen i afsnittet om 1914–31 nyt ved både klassiske kildeundersøgelser af tekster og ved generelle synspunkter. Gennem aktstykker i banken viser han, hvordan det, der af kritikere blev opfattet som uduelighed både under og efter 1. verdenskrig var en bevidst linie (f. eks. tvivlsomme lån til Tyskland under tryk fra Scavenius), hvor man uanset, hvad der var fornuftig bankpolitik i snævrere forstand gjorde banken til en del af *landets* politik. Det samme gjaldt Ussings beskæftigelsesfremmende linie. Erling Olsen accepterer denne opfattelse som grundlæggende for bankens politik og konkluderer, at det var Axel Nielsen

– den ledende blandt kritikerne – der tog fejl. Selv om anmelderen nok kan tiltræde dette, så kan han ikke tiltræde det med den begrundelse, at Ussing er i overensstemmelse med moderne teori. Lignende argumenter træffes også hos Knud Erik Svendsen. For det første er udtalelserne både fra det 18. årh. og fra Ussing så almene, at de ikke nødvendigvis er resultatet af en teoribygning, for det andet havde Ussing rimeligvis en anden målsætning end Axel Nielsen og hans lå nærmere vor tids, men derfor behøver den ikke at være mere rigtig. Det er imidlertid vigtigt, at Erling Olsen klargør fornuften i Carl Ussings standpunkter, og at de var udtryk for en overbevisning. Mens det hidtil, f. eks. også i Jens Toftegaards biografier af Ussing og Axel Nielsen i »Biografisk leksikon« nærmest fremstilles, som om Ussings standpunkter var udtryk for dårskab og uvidenhed. Endelig skal det om Erling Olsens bidrag siges, at det er meget klart og pædagogisk velopbygget.

Erik Hoffmeyers behandling af perioden 1931–1960 er som tidligere nævnt ret oversigtspræget. Den er også i endnu højere grad end de foregående Nationalbankhistorie i stedet for almen pengehistorie. Trods dette forekommer alligevel flere væsentlige spørgsmål ubesvarede; dette gælder ikke mindst angående forholdet mellem staten og banken, hvor dog kilde-materialet er meget svagt, og hvor hensynet til rimelig diskretion over for et så nyt stof også har kunnet spille ind.

»Dansk pengehistorie« er et væsentligt arbejde, der ofte vil blive benyttet som opslagsværk. Gode registre øger værdien; en fyldig bibliografi ville yderligere have bedret værket.

Vagn Dybdahl

Jens Holmgaard (udg.): *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797*. (Landbohistorisk Selskab, 1969). 186 s.

Christen Andersens dagbog er noget af et fund og dens udgivelse en særdeles påskønnelsesværdig indsats. Christen Andersen var født i 1739 og er et ikke helt ukendt navn – han er biograferet i Rugaards »Fremragende danske bønder før og nu« fra 1871. Netop i Rugaards skildring fremhæves hans skrive- og læsefærdighed, som er det, der først slår læseren af dagbogen, der i øvrigt endnu er i privateje i slægten. Det er ikke en bog med refleksioner over livet, men derimod med et væld af konkrete oplysninger om arbejdet i hus og mark, salg af produkter med priser, ydelse af afgifter, højtidskikke m. m. Udgaven, der er bogstavret og i sproget ikke så lidt dialektpræget, er forsynet med et stort noteapparat; trods dette vil læsningen sikkert kræve en betydelig indsats, hvis man er ukendt med jysk og med arbejdet på landet; men for studiet af periodens landbrugshistorie er den en central kilde.

Vagn Dybdahl

Poul Ib Liebe: *Napoleons danske hjælpetropper*. »Auxiliærkorpset 1813«. (ZAC, 1968). 94 s.

På den ene side: tapper, dristig, fortrinlig holdning osv., på den anden side: barbarisk, vilde skrig og slet ledelse. Dette er melodien, når først de danske styrker skildres og dernæst de allierede. Til dette kan føjes, at fremstillingen, der bygger på den trykte litteratur, koncentrerer sig om enkeltfægtninger og skildrer begivenhederne kronologisk. Herved forsvinder ethvert overblik over udviklingen; til dette bidrager yderligere et væld af

betydningsløse detaljer. I det hele må det konstateres, at den i øvrigt smukke bog slet ikke i nogen retning opfylder kravene til hverken tidssvarende historieforskning eller -skrivning. Så meget mere beklageligt er dette, som emnet både fortjente og kunne bære en større samlet fremstilling.

Vagn Dybdahl

Georg Nørregård: Danmark mellem øst og vest 1824–39. (Gyldendal, 1969). 309 s.

I årene 1948 til 1960 behandlede Georg Nørregård i tre bøger Danmarks udenrigspolitiske problemer fra freden i Kiel og frem til 1824. Det skete med »Danmark og Wienerkongressen 1814–15«, »Freden i Kiel 1814« og »Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–24«. Hermed var fremstillingen ført frem til udenrigsminister Niels Rosenkrantz' død, der faldt sammen med afslutningen af de forhandlinger, der blev ført i forbindelse med afståelsen af Norge. I »Danmark mellem øst og vest 1824–39« følges disse fremstillinger op med en beskrivelse af vort forhold til omverdenen i Frederik VI's sidste år, et emne, som ikke tidligere har været meget behandlet.

Georg Nørregård har under omfattende studier, ikke mindst i udenlandske arkiver, tilvejebragt et stort materiale, idet der, som det fremgår af forordet, »er lagt særlig vægt på at fremdrage, hvad de fremmede regeringer fik at vide om danske forhold«. Denne formulering er endda forsigtig, idet mange af afsnittene i alt væsentligt er bygget op på disse indberetninger. Meget interessant materiale bliver dermed lagt frem for læseren, som dog stort set savner en præsentation og en vurdering af de diploma-

ter, der står bag indberetningerne. Kun på baggrund af et vist kendskab til de specielle forhold, gesandterne arbejdede under, kan læseren vurdere deres udsagn. Når det f. eks. med den russiske gesandt, baron Nikolaj som kilde oplyses, at prins Christian ved et bal havde udtrykt sig i underdanige vendinger om zaren (s. 116), da svækkes tilliden til dette udsagn, når det andetsteds meddeles (s. 112), at samme gesandt i overensstemmelse med det russiske hofs sædvane smigrede zaren ved at skildre den beundring, man i København nærrede for hans holdning under decembristoprøret.

Det skal dog siges, at den preussiske gesandt i første halvdel af 1830'erne, grev Raczynski, bliver vurderet, idet han fremstilles som syg og uligevægtig.

I det væsentlige er bogens afsnit opbygget på den måde, at forløbene skildres kronologisk, således at kildeoplysningerne er stykket sammen til et sindrigt puslespil, hvorefter forfatteren ved slutningen sammendrager kort. Med denne teknik kan det ikke helt undgås, at fremstillingen bliver lovlig detaljeret. Det oplyses således (s. 226), at af mere opsigtsvækkende begivenheder inden for konsulernes kreds skete der (bl. a.) det, at A. v. Eberling i 1835 blev afløst af P. Dobell som russisk konsul i Helsingør. Den eneste øjeblikkelige nytte, læseren kan have af denne information, er den, at han nu med sandsynlighed kan identificere den russiske konsul, der i 1839 (efter svensk kilde) udbragte en skål for sundtoldens bevarelse. Det har nok været Dobell.

I hvert fald fik læseren her kontant viden om konsulatsforhold i Helsingør, men i andre tilfælde kan oplysninger virke mindre betydningsfulde. Som sidste sætning i en sammenhæng om Frederik VI's sorger i forbindelse

med datteren Vilhelmine, noteres det således, at »Frederik VI så meget sørgmodig ud, da Vilhelmine efter et besøg i København i maj 1839 tog afsked med ham« (s. 279). Kilden er en depeche fra den svenske gesandt Lövenskiöld. Med den anvendte teknik kan det ikke undgås, at stilen bliver noget tung: »Selv om hertugen af Augustenborg personlig optrådte loyalt, var hans broder, prinsen af Nør, i alt fald mere hensynsløs. En tid syntes hertugen mådeholden, men han ytrede aldrig et venligt ord om kongen« (s. 279–80). Til denne beskudne oplysning er der ikke mindre end tre kildehenvisninger, nemlig depecher fra svenskerne Hochschild (30/6 36), Lagerheim (30/7 38) og østrigeren Langenau (15/9 38).

Vender man nu interessen fra bogens tekniske opbygning til dens indhold, må man konstatere, at den omhandlede periode er fattig på dramatik eller fængslende emner; det var forbi med de foregående årtiers aktive udenrigspolitik. Det svage og politisk isolerede Danmark måtte nu finde sin plads i systemet; hovedlinjen i udenrigspolitikken blev et forsøg på at bevare neutraliteten mellem de to stormagtsblokke England-Frankrig i vest og Rusland-Preussen-Østrig i øst. Regeringens politik hvilede på en fastholden ved østmagternes politiske system, en kurs, der blev fastholdt af Frederik VI. Der er dog næppe tvivl om, at det har været så som så med russervenligheden i kongens omgivelser; fra engelsk side ansås således udenrigsminister Schimmelman for at have vestlige sympatier, og prins Christian kunne af gode grunde næppe betragtes som en ven af den østlige stormagt efter 1814. Også til Østrig var forholdet udmærket; i forbundssager fulgte man i reglen dette land.

Frankrig var ophørt med at spille nogen rolle for dansk udenrigspolitik efter Wienerkongressen; der var ikke nogen særlig gunstig atmosfære for diplomatiske udfoldelser landene imellem, et forhold, som ikke bedredes ved, at markis de Saint-Simon i 1820'erne var fransk gesandt i København. Om ham hedder det, at han brutalt kunne forlade et selskab (nok ikke nogen opportun opførsel i Frederik VI's København), ligesom han kunne finde på at true skildvagter med stokeslag. Til den anden vestlige stormagt, England, knyttede der sig større interesser. Af hensyn til kolonierne måtte forholdet til England være i orden; det var derfor nødvendigt at glemme fortidens modsætninger, og i den engelske statsledelse kunne man finde venligt sindede. Det var dog i stor ydmyghed og på en selvudslettende måde, vi nærmede os denne stormagt; da Adolf Blome i 1833 blev sendt til London som gesandt, fik han at vide, at han ikke måtte lægge for stærkt beslag på de engelske ministre, som nok kunne have vigtigere ting at beskæftige sig med.

Efter afviklingen af tabet som følge af krigen kom problemerne ved rigets sydgrænse mere frem i bevidstheden; forholdet til det tyske forbunds hovedmagter var acceptabelt, og den danske politiks førelse var stort set overladt til erfarne gesandter i Frankfurt; de fulgte som nævnt Østrig i forbundsanliggender, hvad venskabet mellem Frederik VI og kejseren dannede en god basis for. Forholdet til Preussen var mere problematisk, og det blev ikke bedre, da den omtalte Raczynski i 1831 blev preussisk gesandt i København. Han skrev således i en depeche 1833: »Jeg tøver ikke med at sige for sikkert: Danmark er ikke på vort parti, det elsker at fortrædige os, det er ganske særlig dår-

ligt indstillet over for Preussen . . .« Der var dog ikke store problemer de to lande imellem.

Fra udenrigsministerembedet var kongen slet hjulpet. Allerede før Niels Rosenkrantz døde, var kongen besluttet på at lade den gamle grev Schimmelmänn fungere i embedet indtil videre. Frederik VI var ikke den mand, der var indstillet på at lade ungdommen komme til. Da flere kandidater til posten undslod sig, og da Schimmelmänn var ganske fornøjet med at være udenrigsminister, fortsatte han, til han døde i 1831, 84 år gammel. Han var vellidt på grund af sit åndfulde væsen, men i sin høje alderdom uskikket til at varetage den vigtige post på grund af svækkelse. Efter Schimmelmänn's død fungerede Stemann en kort tid i embedet, men den 17. maj 1831 blev den nye udenrigsminister udnævnt; valget var faldet på vor mand i Stockholm, Krabbe-Carisius, som foruden kendskabet til Sverige havde erfaringer fra Petersborg og Dresden. Med Krabbe fik landet atter en elskværdig udenrigsminister, men til gengæld en, der var holdningsløs og ganske manglede en målsætning. Han ville gøre alle tilpas og bidrog til at gøre Danmark til et land uden udenrigspolitik i 1830'erne.

Erindringen om den florissante handelsperiode sad endnu, og beskedne forsøg blev gjort på at vinde noget af det tabte tilbage. Man ville således gøre København til stabelflads for Østersøområdet; meget be tegnende var det en søn af den store købmand Duntzfelt, der førte sagen frem. Der blev etableret et østersøisk handelskompagni, som fik kongelige begunstigelser; det blev dog ikke til stort med handelen, og allerede 1828 blev kompagniet nedlagt. Af kolonierne havde i øvrigt nu kun de vestindiske øer nogen økonomisk betyd-

ning. Et par gange gik skibe til Ostindien og kom hjem med rige ladninger, men Asiatisk Kompagni havde ringe kapital, og allerede fra begyndelsen af 1820'erne havde man planer om at afhænde Tranquebar og Serampore. Ernst Schimmelmänn's væsentligste indsats var måske etableringen af handelstraktater med flere lande; han var meget interesseret i handelens liberalisering, og den engelske charge d'affaires P. Browne mente, at han endog havde udviklet en mani for handelstraktater. Han fik truffet aftaler med England, USA og Sverige-Norge, hvorefter blikket blev vendt mod mere eksotiske egne, og traktater afsluttet med Mexico og Brasilien; yderligere fik han startet forhandlinger med Rusland og Østrig, forhandlinger som afsluttedes med resultat efter hans død. Initiativet i den retning svandt efter Schimmelmänn's død, men noget skete der dog; den sidste traktat fra Frederik VI's tid blev indgået med Venezuela, fordi dette land lå nær dansk Vestindien; det evige venskab mellem de to nationer blev her fastslået som indledning til traktatens omfattende tekniske afsnit. Det føles som en mangel, at Georg Nørregård kun i meget beskeden udstrækning søger at vurdere disse traktaters betydning i økonomisk henseende; hovedvægten er lagt på det mere uvæsentlige: deres tilblivelseshistorie.

Med al sin detaljerigdom dokumenterer den noget tungt læselige bog, at Frederik VI's sidste år var en mistrøstlig periode i dansk udenrigspolitik's historie. Georg Nørregård har lagt et meget stort stykke arbejde i indsamlingen af de mange enkeltoplysninger og opbygningen af helheden; man kunne godt have ønsket nogle illustrationer til at live lidt op.

Ib Gejl

Jørgen Elklit: *Folketællingen 1845. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale. 1-2. (Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, 1969). 278 blade, 75 upag. blade (duplikeret).*

Titlen er en let ændring af en prisopgavetekst fra Aarhus Universitet: Der ønskes en undersøgelse af de metodiske problemer ved anvendelse af moderne databehandling til en genanalyse af det bevarede materiale fra en af de danske folketællinger i det 19. århundrede. Jørgen Elklits bog er et uændret optryk af en besvarelse, der blev tilkendt guldmedaille.

Bogens behandling af de metodiske problemer beskæftiger sig ikke med de tekniske, eller maskinelle, problemer, men derimod med de rent historiske: kritik af kildematerialet, anvendelse af stikprøver, kodning og kategorisering, hvorefter problemerne anskueliggøres konkret ved to forskningsopgaver: vandringer og husstandenes struktur – alt med benyttelse af 1845-folketællingen.

Det er et solidt og dygtigt arbejde, og selv om det undertiden ofrer vel megen plads på detaljer, må det erkendes, at netop dette fører metodiske problemer ofte med sig. Generelt må det siges, at de opstillede problemer vel ikke er nye; men at det er første gang de rettes mod ældre danske folketællinger. Resultatet er da også, at gennemgangen af 1845-tællingen som kilde vil være vejledende for alle fremtidige forskere af folketællinger.

De to specialundersøgelser viser også frem til, at der vil være væsentligt nyt at hente gennem omfattende folketællingsanalyser. Det nye behøver ikke at ligge i, at resultaterne er overraskende. I det første tilfælde får

vi for første gang bekræftet indtrykket af, at vandringer før industrialismen var meget beskedne; den anden undersøgelse – over husstands størrelserne – klarlægger, at 3-generationsfamilierne ingenlunde var et udbredt fænomen, idet kun omkring 10 pct. af familierne var af denne karakter. Nu knytter der sig en række vanskeligheder til afgørelsen af de enkelte husstandes afgrænsning i kildematerialet, og mens forfatteren ofrer megen kraft på at fastslå de i mange retninger uvæsentlige aldersopgivelser, beror hans afgrænsninger af husstandene i mange tilfælde på indtryk. Til dette kommer, at integreringen mellem generationerne sikkert har bevæget sig ad en glidende skala, inden der blev tale om fælles bolig. Dette er der også i reglen taget højde for i nutidige sociologiske undersøgelser; men i den henseende slår folketællingerne naturligvis ikke til, hvorfor resultaterne også bør vurderes derefter.

Jørgen Elklits arbejde vil være et særdeles nyttigt udgangspunkt for fremtidig forskning. Dette gælder både de overvejelser, han har gjort, og som andre derfor spares for, og de problemer, han har stillet op.

Vagn Dybdahl

Palle Lauring: *Danske miljøer som malerne så dem. (Gyldendal, 1969). 167 s.*

På en lille snes sider fører bogen genremaleriets historie op i Danmark. Efter dette følger den egentlige bog, som gengiver en række fortrinsvis kendte billeder fra danske miljøer i slutningen af 19. årh. Til hvert billede er der en tekst, der tolker billedets historie, situation og efter behov genstandene på det. Det er charme-

rende læsning og vil for mange give en kulturhistorisk baggrund for de ofte afbildede malerier. Da bogen uden tvivl også vil kunne finde anvendelse i undervisningen, ville det have været bekvemt med nogle registre, ligesom en hel del læsere ville have været interesseret i angivelser af, hvor originalerne findes. Det ville sikkert også have lønnet sig at gennemgå lokalmuseerne for at finde motiver fra købstæderne, der er meget dårligt repræsenteret. *Vagn Dybdahl*

Ernst Mentze: P. S. Krøyer. (Schønbergske, 1969). 266 s.

Det har ikke manglet på artikler om Krøyer, kapitler om ham i bøger, offentliggjorte breve og erindringer m. m. En større sammenhængende bog foreligger først med denne. Ernst Mentze udgav for nogle år siden en bog om »Skagens guldalder«, og biografien af Krøyer er for så vidt en udbygning af afsnit deri. Generelt må det siges om bogen, at den hverken når det gælder personskildringen, miljøtegningen eller den kunstneriske analyse fører vor viden længere frem. Det er en god folkebiblioteksbog beregnet for den læser, der for første gang vil have lidt fyldigere besked om Krøyers liv og arbejde. Hvis man ønsker noget mere, slår den ikke til; det er åbenbart, at i det kunstteoretiske er det kun generelle og lidet dybtgående udsagn, der fremsættes, og både i det biografiske og det miljøtegnende holder forfatteren sig stort set til en række kendsgerninger, som ikke kombineres. Udstyrmæssigt er det en nydelig, men ikke overdådig bog. *Vagn Dybdahl*

A. N. Hvidt (udg.): Lærebog om fæstningsanlægene i Danmark 1911. (Zac, 1969). 51 s.

Tidligere er her i tidsskriftet omtalt et par genudgivelser af skrifter om Københavns landbefæstning (»Kort beskrivelse af de nye befæstningsanlæg ved København« og H. Frobenius: Københavns nye befæstningsanlæg); samme forlag har nu udsendt ovenstående i maskinskrevet og offsettrykt udgave. Bogen blev udgivet i 1911 som fortrolig lærebog for Officersskolens elever og henvender sig derfor ikke til egentlige specialister i fæstningsbyggeri; den skulle give en almen oversigt for officerer af alle våbenarter. Udgiveren, der tidligere har skrevet om fæstningens historie i Glostrupbogen 1965 og Lyngbybogen 1962, giver som indledning et lille leksikon over de anvendte fagudtryk og en kort oversigt over fæstningsarbejderne under 1. verdenskrig. Selve lærebogen giver et godt indtryk af fæstningens bygningsværker, bestyknings og deres påtænkte funktioner. I det hele et nyttigt kildekrift, som hidtil kun har været lidet kendt.

Vagn Dybdahl

Poul Koch, P. G. Lindhardt og Roar Skovmand (red.): Hal Koch og hans virke. (Gyldendal, 1969). 176 s.

Bogen er af type som de mange biografiske bøger om politikere, hvor en kreds af nærmere eller fjernere venner beretter om vennens indsats på forskellige områder. Bogen om Hal Koch vil få en høj plads i denne genre: der er både en sober og nøgtern vurdering af hans arbejde og gode bidrag til personkarakteristikken.

P. G. Lindhardt skriver fyldigt om den kirkehistoriske og historiske forskning, hvor Kochs indsats gennemgås kronologisk med belysning af såvel metode som resultater. Det hele ses bestandig i forhold til forskningen forud for Hal Koch. Væsentligt nyt kommer også frem i Roar Skovmands afsnit om Krogerup og i to bidrag om universitetsgerningen (K. E. Bugge om opbygningen af Kirkehistorisk Institut og en samtale mellem elever om Koch som lærer); det samme er tilfældet i Erik W. Nielsens artikel »U-landshjælp og ydre mission«, der behandler Hal Kochs store interesseområde i de sidste leveår.

Ud over disse bidrag er der andre, som ikke i samme grad fremlægger nye oplysninger. Vilhelm Nielsen, der var rejsesekretær i Ungdomssamvirket, giver et udmærket billede af arbejdsvilkårene; men selv om der, når det gælder begivenhedsforløbet, føjes nyt til på enkelte punkter i forhold til Henning Poulsens og Henrik Nissens »På dansk friheds grund«, er det dog ikke meget. Mogens Fog fortæller om et møde i Shellhuset under besættelsen; men det meste gengiver et referat, som Hal Koch selv offentliggjorde allerede i 1948. Henning Poulsen giver en oversigt over Kochs kritik af retsopgøret, som den kom til udtryk i artikler og bøger. Endelig skriver Henning Friis om indsatsen i ungdomskommissionen 1945–52, men holder sig dog til generelle karakteristikker.

Vagn Dybdahl

Jens Otto Krag: Ung mand fra trediveårerne. (Gyldendal, 1969). 206 s.

Jens Otto Krag har tidligere som skribent dokumenteret sine evner for hi-

storisk fremstilling. Det er bl. a. tilfældet i de store biografiske skildringer i »Hans Hedtoft. Liv og virke« (1955), »Bogen om H. C. Hansen« (1960) og i behandlingen af Buhl i »Fra folket de kom« (1962). Det er samme teknik, der er anvendt i erindringerne, hvor næsten alle personlige oplevelser samtidig er bidrag til en tids karakteristik, og er de ikke det, så er de til gengæld sat i en ramme af en almindelig tidskarakteristik.

Politisk historie på landsplan er der kun lidt af i bogen, der standser i 1945. Der er en del ukendt stof om Socialdemokratiets socialiseringsudvalg fra 1944 og om tilblivelsen af »Fremtidens Danmark« i 1945; det er her, at Krag træder ind og begynder at betyde noget i partiets arbejde. Han havde ikke fulgt nogen normal partikarriere. Ganske vist havde der været et medlemskab i DSU et års tid i Randers og siden som student og ung kandidat et liv i socialistiske kredse (om arbejdet i Socialdemokratiske Studenter siges der mærkelig nok ikke noget), et studenterjob i Arbejderbevægelsens Erhvervsråd samt lærergerning i AOF-studiekredse; men i partioorganisationerne havde Krag ikke nogen position. Disse omstændigheder er det sikkert værd at fastholde, ikke mindst fordi det ofte drøftes, hvor vanskeligt det kan være at nå frem uden at passere gennem alle led i partihierarkiet.

Hvad havde Jens Otto Krag da foretaget sig indtil 1945? I det meste det samme som andre vågne studenter; men med en overvægt af privatøkonomiske problemer, som en hel del gik fri for. Bogen starter med en knap, men levende skildring af barndomshjemmet i Randers, hvor faderen havde en mindre forretning. Efter et stykke om gymnasietiden følger derefter hovedafsnittet, der be-

handler studenterliv i København i 1930'erne. Her er både politisk engagement, studieteknik, studenterøkonomi, kærlighed, arbejde i valutacentralen og afsluttende eksamen. Samlet er det et fortræffeligt tidsbillede.

Både i studenterafsnittet og i det følgende om tiden som tjenestemand i Varedirektoratet – her står krigen mere i centrum end direktoratet – forekommer der mange navne. På dette punkt svigter mærkelig nok Krag ellers legendariske pædagogiske talent. En del læsere vil nok kende alle navne; men det er givet, at der vil være tusinder, som ikke aner, hvem »den store fisk« Erik Ib Schmidt er, eller hvem Frederik Dalgaard eller Coln er. Ligesom det kræver konsultation af håndbøger for at blive sikker på, om den stud. polit. Jørgen Jensen, som Krag delte lejlighed med i 1939, virkelig er den senere konservative politiker, man sidder og tænker på. Forklaringer, om ikke andet så i registeret, ville have været nyttige.

I det hele er »Ung mand fra tredive« et godt bidrag til tidshistorien og væsentlig for forståelsen af Krags personlighed. *Vagn Dybdahl*

Jørgen H. Barfod: Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940–1945. (Forlaget Zac, 1969). 463 s.

Bogen rummer et væld af detaljer om danske deporterede og deres umenneskelige vilkår i Hitler-statens KZ-lejre og fængsler. Det er lykkedes forfatteren at skabe et overblik, hvor der før kun fandtes spredte skildringer. Desværre er dette overblik ikke fulgt op af nogen analyse eller tal-mæssige opgørelser, og det må be-

klages, at den afsluttende navneliste er unødvendigt ufuldstændig (omkomne politifolk mangler) og uegnet til opslag efter enkelte personer, ligesom det er uforståeligt, at de deporterede – bogens hovedpersoner – er udeladt af navneregisteret. *Henning Poulsen*

Rüdiger Eckert: Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbe-wegung im zweiten Weltkrieg. Eine Untersuchung über die Bedeutung der illegalen Presse und einiger repräsentativer Vertreter der Widerstandsgruppen. (Dissertationsdruck Lüdke, Hamburg 1969). 345 s.

Bogens gennemgående tema er en politisk bestemmelse af den righoldige og hidtil uudforskede flora, der til-sammen udgør den illegale presse under besættelsen. I 8 hovedafsnit be-handles Danmarks kommunistiske Parti, Folkeviljen, Dansk Samling, Hjemmefronten, Danske Tidende, Den danske Parole, Ringen og Frit Danmark, og vi får af hvert blad eller udgivergruppe en politisk karakteristik, der væsentligst er baseret på, hvilke efterkrigsmaal de stod for, og hvordan de placerede sig i eller uden for den traditionelle partipolitiske struktur i Danmark. Denne analyse er særdeles vel gennemført og munder ud i en højst tiltrængt nuancering af begrebet modstandsbevægelsens ideer. Alligevel er denne problemkreds ikke bogens mest interessante.

Under sit mangeårige arbejde med stoffet har forfatteren også inddraget et stort dokumentmateriale i undersøgelsen, og således rustet er han på udvalgte punkter gået et skridt videre og har søgt at analysere den politiske strategi og taktik, som vigtige modstandsgruppers skiftende pa-roler var udtryk for. Hans interesse

har især samlet sig om venstrefløjen. Spillet mellem kommunisterne og andre grupper i og uden for modstandsbevægelsen er blevet bogens andet hovedtema.

Desværre er disse to væsensforskellige problemstillinger ikke holdt adskilt, hvilket har flere ulemper. For det første slår den ramme, inden for hvilken forfatteren under sit kortlægningsarbejde bevæger sig, ikke til, når det gælder det politiske spil, der jo rakte adskilligt ud over modstandsbevægelsens eller i al fald modstandsledelsens egen kreds. Vi får således et afsnit om kommunisterne med en samlet analyse af deres bestræbelser efter 29. aug. 1943 på at skabe en folkefront eller enhed i arbejderklassen, og det følges op af et afsnit om gruppen Folkeviljens parallelle bestræbelser inden for Socialdemokratiet, i øvrigt et fortrinligt og helt originalt kapitel, der hviler på forfatterens egen indsamling af arkiver og betretninger. Logisk måtte dette følges op med en analyse af den socialdemokratiske partiledelses kurs; men da Socialdemokratiet ikke var en modstandsorganisation, må vi nøjes med en punktvis belysning heraf, i indledningen og enkelte andre afsnit. Det er et stort spørgsmål, om forfatteren har ret i at operere med et skisma mellem partiledelsen og de illegalt arbejdende socialdemokrater, deriblandt Hedtoft og H. C. Hansen. Selv om forfatteren dokumenterer, at Alsing Andersens udfald mod »chauvinister og kommunister« 2. sept. 1943 var repræsentativt for ledende socialdemokraters syn på den eksisterende modstandsbevægelse, er ikke dermed sagt, at partiledelsen ikke kunne føle et behov for at være repræsenteret blandt de opinionsdannende illegale organer. I alle tilfælde virker det som en kunstig begrænsning, at det store

arbejde forfatteren alligevel har lagt i gennemgang af Socialdemokratiets arkiv ikke har nedfældet sig i nogen samlet vurdering på linie med modstandsgrupperne.

Den dobbelte problemstillings anden svaghed giver sig navnlig udtryk i det store afsnit om kommunisterne, hvor der savnes en sondring mellem ideologi og politik. Kommunisternes udførlige motiveringer for skiftende kurser er ideologisk interessante, men bragt ind i politisk sammenhæng forklarer de intet, synes nærmest kun at vise, at der fandtes et Lenin-citat til ethvert formål. Tendensen til overideologisering er dog måske farligere i afsnittet om Dansk Samling, hvor forfatterens konkrete viden ikke slår til. Ved udeladelse af det militære aspekt bliver han ikke klar over, at Dansk Samling allerede i 1942 var involveret i praktisk modstandsarbejde, selv om det først gjorde sin entré i den illegale presse efter 29. aug. 1943. Han kommer derved til at lægge unødigt vægt på Arne Sørensens ideologiske motivering for Dansk Samlings mildnede holdning over for kommunisterne ved opløsningen af Komintern i sommeren 1943, og det er i det hele taget et spørgsmål, om ikke tilnærmelsen mellem Frihedsrådets to politiske partier er en smule overspillet. Det er tvivlsomt, om den påviste ideologiske kongruens rakte ud over, hvad der nødvendigt fulgte af samarbejdet og partiernes parallelle problemer.

Trods disse mangler har den tyske historiker dog leveret et særdeles væsentligt bidrag til den danske modstandsbevægelses historie. Det partipolitiske aspekt er så frugtbart og så vel udnyttet, at man blot ville ønske, forfatteren havde ført det igennem med endnu større konsekvens.

Henning Poulsen

Tage Kaarsted: Dansk politik i 1960'erne, Taktik og strategi. (Gyldendal, 1969). 85 s.

I foråret 1969 tildeltes den nybagte doktor og professor Tage Kaarsted Rosenkjær-prisen. Til modtagelsen af denne pris knytter sig en forpligtelse til at holde en række radioforedrag. Disse udsendtes i sommeren 1969, og de er nu udkommet i bogform.

Kaarsted har som emne for sine foredrag valgt det parlamentariske spil mellem de danske partier efter 1957. Bogens titel, »Dansk politik i 1960'erne«, er derfor en anelse misvisende, idet den politiske udvikling i disse år bevidst anskues i et meget snævert – om end centralt – perspektiv. Kaarsted udtrykker det i sin første forelæsning på den måde, at han ikke vil behandle hele det politiske spektrum; »men kun den side, der har med folketingsparlamentarismen at gøre og inden for denne endda kun de facetter, som kommer frem ved regeringsdannelser og parlamentariske kriser fortrinsvis set i det christiansborgske perspektiv«.

Både i sin indledning om »samtids-historikerens vilkår« og i sine sammenfattende betragtninger søger Kaarsted at tage højde over for eventuelle indvendinger mod sin lidt traditionelle approach til studiet af politisk historie. Synspunktet er det, at nok »laves« der politik uden for Christiansborg; men trods alt vil man gennem en undersøgelse af det parlamentariske spil på Christiansborg finde frem til forhold, »der udsiger noget væsentligt om interesse modsætningerne i vort samfund og om grænserne for disse«. Imidlertid er det slående, hvor ringe opmærksomhed der ofres på den samfundsmæssige ramme omkring det politiske spil på Christiansborg, der derfor kommer til

at virke som et frit i luften svævende system. I alt fald er der ingen forsøg i Kaarsteds fremstilling på systematisk at kæde den politiske udvikling sammen med træk i den samtidige socio-økonomiske udvikling. Man behøver ikke at være »marxistisk orienteret historiker« for at mene, at en tilfredsstillende teoridannelse omkring det parlamentariske spil partierne imellem forudsætter en analyse af samfundsudviklingen i relation hertil. Det er således skuffende, at der i bogen ikke er gjort forsøg på at udnytte de forskningsresultater, som f. eks. den nyere vælgeradfærdsforskning har fremlagt, ligesom det er utilfredsstillende, at de tilgængelige data vedrørende den danske kommunikationsstruktur ikke er søgt anvendt i fremstillingen – ud over bemærkninger om, at TV har accentueret det personlige element i dansk politik.

Det snævre sigte med fremstillingen er imidlertid eksplicit formuleret af Kaarsted, og man må indrømme, at det giver ham mulighed for i særlig grad at fordybe sig i væsentlige problemstillinger, hvor hans viden og indføling med materialet er imponerende.

Skulle man indvende noget mod dispositionen af bogens hovedafsnit, måtte det være den uforholdsmæssige plads, behandlingen af regeringsdannelserne i 1960, 64, 66 og 68 optager i bogen på bekostning af andre, måske vigtigere politiske begivenheder. Således får de vigtige begivenheder i 1963 (sammenbruddet af markedspolitikken, helhedsløsningen og jordlovene) kun en halv sides omtale (og da kun om jordlovsafstemningen), hvorimod hele 6 sider (ud af sammenlagt 49 sider) ofres på regeringsdannelsen i 1964. Udenrigs- og forsvarspolitikken er i det hele stedmoderligt behandlet, ligesom vigtige hændelses-

forløb som indkomstoppgøret i 1961, skatteforhandlingerne fra 64–67 og boligforliget kun får overfladisk omtale. Dette tilsyneladende misforhold er en følge af bogens snævre problemstilling; men alligevel føles det utilfredsstillende, at så ringe opmærksomhed rettes mod *indholdet* af de politiske modsætninger mellem partier og enkeltpersoner i »Christianborgs folketingssal, partiværelser, korridorer og restauration«.

Bogens afgjorte styrke ligger i den præcise motiv-analyse af partiets taktiske manøvrer. Forfatteren har et så intimt kendskab til krinkelkrogene i den danske politikerpsyke, og et så omfattende personkendskab samt en tilsvarende næse for spændende detaljer i den politiske taktik og strategi. Derfor har han også i sine hidtidige arbejder med betydeligt udbytte kunnet udnytte forskerproducerede kilder i form af aktørinterviews, som navnlig ved rekonstruktion af kontroversielle begivenhedssekvenser er et vanskeligt håndterligt værktøj.

Tage Kaarsteds indføling med sit materiale lettes af, at hans egne politiske vurderinger ligger så tæt midten i dansk politik som menneskeligt muligt. Dette kan dog i enkelte tilfælde være en svaghed. Således synes hans karakteristik af »folketingsparlamentarismens« venstreorienterede kritikere lovlig hård. Disse grupper er i Kaarsteds øjne »splittede, til dels uorganiserede og synes at mangle ledere, der kan mere end smide med brosten.«

Kaarsteds radioforedrag bliver formentlig ikke en klassiker i den historiske litteratur på linie med Troels Finks »Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864«, men den er absolut læseværdig og giver forhåbninger til den i forordet bebudede

»fyldigere, dokumenteret fremstilling af de samme problemer«.

Svend Auken

Carl E. Jørgensen og V. G. Konradsen: Series Rectorum. Danske rektorer ved gymnasier og kurser siden reformationen. (Gymnasieskolernes Lærereforening 1967). 120 s.

Det har med nærværende bog kun været formålet at bringe en fortegnelse over skolernes ledere så komplet, som det er muligt, at identificere personerne og at oplyse deres uddannelsesmæssige kvalifikationer. Herved er der naturligvis ikke blevet plads for egentlige biografier; men selv med denne begrænsning er bogen særdeles nyttig. Skolerne er opstillet alfabetisk for hele landet (det er rart at være fri for den lidt altmodiske landsdelsopdeling), og hver rektorliste indledes med litteraturhenvisninger, der ikke alene dækker eventuelle læreroversigter, men også den enkelte skoles historie. Man bemærker her, at der faktisk synes at være skrevet i al fald noget om langt de fleste latinskoler. I et særligt afsnit er medtaget rektorerne i Lund stift før afståelsen til Sverige 1658 og rektorerne i Slesvig før 1864.

I indledningen erklærer Carl E. Jørgensen sig i gæld til Wiberg og hans præstehistorie og til Hundrups mindre kendte »Lærerstanden ved ...«, der blev trykt i forskellige skoleprogrammer i 1860'erne og 70'erne. Mærkeligt nok synes ikke anvendt – selv om den kun dækker 19. årh. –: C. G. Koefoed: Alfabetisk Fortegnelse over de lærde Statsskolers Lærerpersonele siden 1818. Biografiske Notitser (i Indbydelsesskrift for Rønne Statsskole 1906). *Finn H. Lauridsen*

Thomas Otto Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864. I–III. (Gad 1966–67). 643, 157 s.

I 1916 begyndte Achelis at samle oplysninger om slesvigske akademikere. Fra 1921 til dette værks fremkomst kort før hans død i 1967 blev det til ikke mindre end ca. 230 arbejder, fortrinsvis offentliggjort i danske og tyske tidsskrifter. En fuldstændig fortegnelse over disse specialartikler findes i indledningen tillige med en oversigt over anvendt litteratur.

Værket omfatter alle studenter, der er født i hertugdømmet Slesvig og har studeret mellem 1517 og 1864, alle studenter fra tidsrummet, der har betegnet sig som slesvigere uden at være født i hertugdømmet (herunder danske fra de kongerigske enklaver), alle studenter, som er født uden for hertugdømmet, men har besøgt en af dets latinskoler eller på anden måde har fået deres uddannelse inden for området samt alle »Holsati«, som ikke bevislig er født i Holsten. Ved gennemgang af europæiske studentermatrikler, trykte som utrykte, elevprotokoller fra hertugdømmets skoler og kirkebøger er det lykkedes at samle 10.435 studenter, der falder inden for de opsatte rammer. Biografierne, der med henblik på værkets omfang er stærkt sammentrængte, indeholder fødselsdata, faderens navn, stilling og dødsår, skolegang, studier, stillinger og dødsdata samt, hvad der er særdeles værdifuldt, litteraturhenvisninger for hver enkelt student. Sidste bind består udelukkende af gode person- og stedregistre. Det store arbejde, der vel må betragtes som Achelis' livsværk, vil fremover være en nyttig opslagsbog, ikke mindst naturligvis for personalhistorikere. For benyttelsen vil det være påkrævet at konsultere

indledningen, der – lidt indviklet – også redegør for oplysningernes system og karakter. *Finn H. Lauridsen*

Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. (Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, 1969). 94 s.

Med denne bog har redegørelsen for de danske landbygninger fået en tiltrængt fornyelse. Den gør ganske vist ikke de mange tidligere afhandlinger om emnet overflødige, men den viser, hvor mange nye veje der åbnes for studiet, når den moderne etnologis synspunkter lægges til grund, da det også i udforskningen af den materielle kultur er nødvendigt at gå ud fra udviklingslæren. Det er længe siden, man begyndte at anvende den, men man overførte oprindeligt rent mekanisk metoden fra det biologiske felt til det kulturelle, hvad der måtte føre til skæve resultater, og et nøjere studium har vist, at udviklingen ikke altid forløber til det højere trin fra det lavere, men at den også kan gå den modsatte vej, og at mange årsager kan have spillet ind, så det er nødvendigt at anlægge et helhedssyn. Dette nye forhold fremstiller bogen klart, og i stedet for udvikling ville det måske være rigtigere at tale om en sammenhængende kæde af ændringer, fordi det første ord indirekte indeholder tanken om en stigning. Desuden kan det, der ud fra en vurdering er en forbedring fra en anden være et tilbageskridt. Mange forskellige tråde er snoet sammen i kulturens bugtede forløb.

Det er enhver forfatters ret at afgrænse sit emne, som han opfatter det, og bogens ringe størrelse forhindrer på forhånd en udførlig bevisførelse, men anmelderen savner dog en

omtale af den indflydelse, bindingsværket i købstæderne har haft på bondegårdene. Derved kunne bl. a. en af de mange påvirkninger, den landlige arkitektur har været udsat for, belyses nærmere, og de metodiske synspunkter er ligeledes ikke altid gennemført til bunds. Ingen tvivler på, at forfatteren let kunne udføre det, og man må oprigtig ønske, at bogen kun er en forløber for en større afhandling om det centrale emne.

Helge Søgaard

Jan Steenberg: Fredensborg Slot. Monumenter og Minder. Tiden 1720–1796. (Selskabet til Udgivelse af Skrifter om danske Mindesmærker, 1969). 279 s.

Det er svært at skrive fyldestgørende om dansk arkitektur i historisk perspektiv eller i hvert fald utilfredsstillende, fordi vore slotte og andre mindesmærker set på europæisk baggrund ikke tilhører verdenskunsten og kan virke provinsielle; men hvis man benytter fortidens kunst som et vidnesbyrd om, hvorfra dansk kultur har fået sin påvirkning, og om hvorledes udlandets forbilleder selvstændigt blev omformet til det særligt danske, som i øvrigt er svært at definere, får man et mere frugtbart synspunkt end det ensidigt kunstneriske. Jan Steenbergs bog om Fredensborg tager betænksomt hensyn både til kunsthistorien og kulturhistorien.

Allerede navnet er dobbelttydigt. Vi ved, at slottet blev rejst samtidig med den heldige afslutning af krigen med Sverige, mens dets navn skulle sikkert også hentyde til, at kongen kunne trække sig tilbage hertil for uden alt for megen hofetikette at nyde naturen og en omgangsform, som efter tidens strenge krav kunne

kaldes uformel. Som et symbol blev der senest 1726 opstillet en statue i marmor fra Italien, forestillende Enigheden, men nu kaldet Fredens Genius. Ligesom denne skiftede Østrup navn og blev til Fredensborg.

Forfatteren giver kunsthistorien alt, hvad der tilhører den, og har udfoldet en utrættet flid for at få alt med, hvad der kan fremdrages fra arkiver og andre kilder. Det er særlig vigtigt for dette emne, da de skiftende slægtled af konger og kongelige personer har bygget om og bygget til, så man som i en geologisk lagfølge kan følge de skiftende stilretningers aflejringer. Der er her gjort et meget stort arbejde, thi selv om Fredensborg og dens udstyr som nævnt ikke kan gøre krav på en verdens beundring, er slottet som en historisk kilde for hoffets toneangivende smag uerstattelig, selv om Jan Steenberg kan klage over, at senere misforståede ændringer helt har fortegnet, hvad det 18. århundrede i forskellige faser har overleveret til efterverdenen.

Skulle man pege på det kulturhistorisk værdifulde, må Nordmandsdalens figurer fremhæves. De er kunstnerisk uden betydning, men særdeles oplysende til forståelse af tidens sværmeri for det nationale og følsomme. De stammer fra tiden 1764 og de efterfølgende to decennier og fortæller lidt om den sentimentale begejstring for bønder og fiskere, som fysiokratismen bragte, så de næsten kan opfattes som et skulpturelt modstykke til Johs. Ewalds »Fiskerne« og andre af tidens skuespil (om figurerne se også Otto Andrup i *Fra Arkiv og Museum* 2, I, 78–86). Nu står de desuden som minder om den dansk-norske helstat. Et romersk rundtempel af Jardin og et relief, Dydens og Ærens tempel, af Wiedewelt er med til at vise den antikiserende smag. Det sid-

ste blev først opstillet efter Frederik V.s død, sikkert uden at der lå nogle bagtanker bag den sene anbringelse. Sin sidste glansperiode oplevede Fredensborg under Juliane Marie, da bl. a. Harsdorff søgte at modernisere slottet, og der blev indbygget et teater i et af rummene. Det er forlængst forsvundet.

For de fleste er Fredensborg slot forbundet med de store dage, da Christian IX holdt hof her, så Jan Steenbergs detaljerede redegørelse er en fornøden påmindelse om, at dets forudgående skæbne er ulige mere interessant, og skildringen giver gode løfter om det kommende andet bind med fortsættelsen af bygningshistorien, fordi det hele kompleks afspejler en væsentlig side af dansk kultur.

Prinsesse Margrethe har ledsaget Jan Steenbergs arbejde med et forord.

Helge Søgaard

Kirsten Prange, Aase Rosenberg Rasmussen og Poul Rasmussen: Skast herreds tingbøger 1636–1640. Registre. (Landbohistorisk Selskab, 1969).

Poul Rasmussen (udg.): Viborg landstings skøde- og pantebøger 1645–1652. 1. hæfte. (Landbohistorisk Selskab, Dansk Videnskabs Forlag, 1969).

Der er grund til at henlede opmærksomheden på, at den jyske tingbogs-række i Landbohistorisk Selskabs udgave af ældre danske tingbøger, nemlig Skast herreds tingbøger 1636–1640, nu efter 15 års forløb er bragt til en heldig afslutning med et meget udførligt registerbind på mere end 100 sider, som må kunne tilfredsstille alle rimelige krav til et register – lige med undtagelse af det sagbetonede,

som til gengæld er noget meget væsentligt. Men her kan man glæde sig over, at der i forordet stilles et samlet sagregister i udsigt til hele den store udgave af danske tingbøger. Først med dette vil tingbogsværket kunne udnyttes til bunds.

Samtidig med afslutningen på Skast herreds tingbøger har Poul Rasmussen udsendt 1. hæfte af et nyt udgiverarbejde for Landbohistorisk Selskab, nemlig Viborg landstings skøde- og pantebøger 1645–1652, som udgives efter de samme principper som skøde- og panteprotokollerne 1624–1637 (omtalt i HISTORIE, ny række, VII, s. 481).

Paul G. Ørberg

Vald. Andersen: Register til Malt herreds tingbøger 10. 1. 1657–25. 1. 1719. (Småskrifter nr. 8. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt, u. å.). 24 s.

De gamle tingbøgers stof er meget omfattende og for den ældre tid ikke altid let tilgængeligt. Kun få gange er tingbøger for et lidt længere tidsrum gennemgået systematisk og deres rige stof virkelig udnyttet til skildringen af et områdes og et tidsafsnits historie. For udnyttelsen af et større tingbogsmateriale til belysning af sociale, økonomiske, kulturhistorie og lokalhistoriske forhold savner man sagregistre og topografiske registre.

Det er derfor et prisværdigt arbejde, den flittige lokalhistoriker, overlærer Vald. Andersen har udført med udarbejdelse af et register til Malt herreds tingbøger for årene 1657–1719. I kronologisk orden anføres datoerne for de enkelte sager med to vedføjede talkoder; den første omfatter et af tallene 01–067, nemlig de topografiske betegnelser Malt herred (01) og Adserbøl-Aatte (02-067); den

anden kode tallene 1–139, koder for emnerne fra afgift til ålegårde. Systemet muliggør, at man hurtigt kan finde sager vedrørende bestemte lokaliteter og bestemte emner. Af hensyn til fuldstændigheden kunne man dog have ønsket, at der var registreret flere emner for hver sag. Og henvisninger ved sidetal var at foretrække frem for datoer; mange tingbogssager fylder adskillige sider. *Ole Degn*

Carl Lindberg Nielsen: Ringkjøbing købstads historie. (Udgivet af Ringkjøbing byråd, intet trykår). 367 s.

Bogen begyndte at udkomme i hæfter 1943 i anledning af byjubilatet samme år, men er først blevet afsluttet nu, og det må have været en tålmodighedsprøve for hovedforfatteren at se sit arbejde så meget forsinket, skønt manuskriptet var færdigt til tiden.

Den uundgåelige arkæologiske indledning er forfattet af J. Dalgaard-Knudsen og læses med pietet, fordi han var en af de få borgmestre i Danmark, som aktivt beskæftigede sig med historisk virksomhed, men ellers er det landsarkivar C. Lindberg Nielsen, der har båret hovedparten af arbejdet. Ringkjøbing har altid været en lille by med en tilsvarende beskedne indflydelse på hele landets udvikling, og byhistorien må derfor naturligt samle sig om købstadens egen skæbne, dens borgeres mere eller mindre heldige forsøg på at overvinde modgangen, det lille samfund blev ramt af, og deres sejre, som de viste sig i fremgang, i velstand og styrke. Det er også lykkedes for landsarkivaren, men netop derfor falder det indledende afsnit om forhistorien mærkeligt udenfor, da byens historie først begynder, da et virkeligt by-

samfund opstår, i erhverv og retsligt og kirkeligt adskilt fra det omliggende land, og til denne udvikling giver forhistorien ikke noget bidrag, men det er måske det traditionelle skema for købstadshistorier, der har foranlediget det indledende kapitel. Derimod kunne der nok fra historisk tid hentes nogle arkæologiske oplysninger, og byens beskedne, men karakteristiske borgerlige arkitektur fortjener et særligt afsnit, selv om det er forståeligt, at forfatteren ud fra sin orientering har foretrukket at lade de skriftlige kilder føre ordet, og de er sikkert helt udtømt. Kapitlet om historiskrivningen om Ringkjøbing fortjener tak, fordi det er så sjældent, at denne side af byhistorien bliver trukket frem.

J. I. Bøgner har skrevet om de sidste hundrede års historie, men tyngdepunktet ligger i hele den foregående tid. Her er der gjort det største arbejde. *Helge Søgaard*

Conrad Engelhardt: Sønderjyske og fynske mosefund. Bind 1. Thorsbjerg mosefund. Med forord af Mogens Ørsnes. (Forlaget ZAC, 1969). XXXV + 84 s. + 18 tavler.

I fotografisk optryk foreligger nu første bind, fra 1863, af Conrad Engelhardts publikationsrække Sønderjyske og fynske mosefund, der kom i årene 1863–69 og omfattede fire bind, om henholdsvis fundene i Thorsbjerg Mose og Nydam Mose i Slesvig og i Vimose og Kragehul Mose på Fyn. Disse fire store offerfund er stadig de største samlede fundkomplekser, der kendes fra jernalderen, og Engelhardts værk står som en smuk repræsentant for det arbejde, der udførtes i dansk arkæologisk barn-dom. Detaljeret skildrer bogen om

Thorsbjerg-fundet fundstedet og de fundne oldsager, og en del af disse afbildes på en række smukke, rigt detaljerede tavler, udført af grafikerens J. Magnus Petersen.

Nyudgavens værdi er i høj grad forøget gennem en lang indledning ved docent, dr. phil. Mogens Ørnsnes, der ikke blot giver den forsknings-historiske baggrund for værket og bringer en oversigt over de nyeste resultater inden for udforskningen af jernalderens våbenofre, men også i en skildring af forfatteren portrætter den forskergeneration, der grundlagde dansk arkæologi.

Nytryk af bind 2 og 3-4 af Engelhardts monumentale værk vil udkomme i løbet af 1970. *Ole Degn*

I. J. I. Bergholt: Pligtens vej. En sønderjyde i 1. verdenskrig. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1969). 183 s.

I serien »Sønderjyske levnedsløb«, som Historisk Samfund for Sønderjylland har udsendt gennem en årrække, findes allerede en hel perlekæde af små, upretentiøse erindringsbøger og levnedstegninger. Antagelig er det netop, fordi den er lagt så beskedent an, at serien er lykkedes så godt, som den faktisk er. Jævne, ukunstlede fortællere demonstrerer stiltødt, hvordan de almenmenneskelige grundvilkår kan aflæses i tilsyneladende ganske almindelige livsforløb i grænselandet.

Den sidst udsendte bog i rækken lever smukt op til de forventninger, man efterhånden er vænnet til at nære til serien. I. J. I. Bergholts erindringer fra 1. verdenskrig er et af de bedste – måske endda det bedste – af de hidtil udkomne bidrag til levnedsløbene, og man må være taknemlig for, at bogen er bragt i trykken.

Antagelig er man her det nærmeste, man kan komme en gengivelse af, hvordan de danske sønderjyder oplevede den tyske krigstjeneste. Det skyldes Bergholts forbløffende fortælle-talent og hans evne til i sin fortælling at fastholde det lune og den uimponerethed, der dels må have været forudsætningen for, at han kunne overleve, dels på en ejendommelig måde modsætningsvis meget stærkt understreger krigens gru.

Bergholts beskrivelse af livet som maskingeværskytte ved østfronten og senere i skyttegravene ved Verdun, hans skildring af de farlige situationer, han kom i, og hans karakteristiker af både tåbelige og gemytlige underofficerer, menneskekloge officerer og gode kammerater i geleddet er fængslende læsning. Ikke mindst tegner han med få linier et billede af de gamle frontrotter og deres enkle, men livsvigtige leveregler om at holde fødderne renvaskede, ikke at drikke hele feltflaskens indhold på én gang, aldrig at tage støvlerne af under et hvil.

Den lille bog bør få et publikum ikke blot af dem, der selv har oplevet 1. verdenskrig som tysk soldat – og de bliver jo færre og færre – men også af yngre læsere, der i den kan se krigen, som den må være oplevet af de mange sønderjyder, der måtte gøre den med, og af al magt søgte at stå den igennem. *H. P. Clausen*

Kai Edvard Larsen: Fra en stormfuld tid. De sønderjyske Danske Samfunds Historie. (DY-PO Bogforlag, 1969). 152 s.

Redaktør Kai Edvard Larsen, der selv er sekretær for de sønderjyske Danske Samfund, har med denne bog vil-

let skrive organisationens historie fra begyndelsen i 1933 frem til slutningen af 1960'erne.

Dermed har han givet et bidrag til beskrivelsen af en vigtig faktor i grænselandets nyere historie, eftersom Danske Samfund er et typisk udtryk for den samling af kræfterne, danskheden måtte foretage over for det tyske pres i 30'erne og under besættelsen. Da fremstillingen også omfatter efterkrigsårene – og det er ikke den mindst interessante del af bogen – bliver det muligt i Danske Samfunds jævnt faldende betydning at aflæse gangen i den udvikling, der i løbet af 1950'erne og 60'erne har taget brodden af de gamle modsætninger i grænseområdet.

Når bortses fra et noget tilfældigt struktureret og nationalpolitisk traditionelt formuleret indledningsafsnit om den nordslesvigske tyskhed 1920–1945, må bogen siges at være en interessant og læseværdig fremstilling af Danske Samfunds tilblivelse og udvikling. En del er kendt i forvejen, bl. a. gennem Troels Finks bog »Sønderjylland siden genforeningen i 1920« (1955), men Kai Edvard Larsen føjer nye enkeltheder til og giver for efterkrigsårenes vedkommende et dansk modstykke – lidt kortfattet måske – til den hjemmetyske redaktør Ernst Siegfried Hansens skildring af grænsepolitikken efter besættelsen.

Det kan være rigtigt af Kai Edvard Larsen at fremhæve, at der i en vis forstand findes forbilleder for De sønderjyske Danske Samfund. Tager man det store forstørrelsesglas frem, opdager man Grundtvigs »Danske Samfund« fra 1839 blandt anerne. Også tilløb til at skabe et organisatorisk samarbejde mellem de sønderjyske nationale foreninger i slutningen af 1920'erne, både lokalt i Sønderborg og mere landsdels-dækkende i

det såkaldte seksmandsudvalg, hører med til forhistorien.

Men det vigtigste er dog at understrege det helt egenartede ved den organisation, der byggedes op under navnet De sønderjyske Danske Samfund. Det egenartede ligger både i strukturen, i målsætningen og i den enorme tilslutning, organisationen fik.

Begyndelsen blev gjort i 1933, da der oprettedes Danske Samfund i de mest truede sogne, umiddelbart ved grænsen. De skulle navnlig tage sig af forberedelsen af valgene, og organisationen kom til at omfatte godt 30 sogne. Den drivende kraft var hypotekforeningsdirektør Martin Hammerich.

I 1939 udstraktes det systematiske arbejde med at få alle danske stemmer frem ved valget til hele landsdelen. Og i fortsættelse af denne indsats opbyggedes i det første besættelsesår »De sønderjyske Danske Samfund« for under krigens vanskelige vilkår tydeligt at manifestere den danske flertalsbefolknings styrke. Danske Samfund skulle være et permanent dansk mandat og en fortløbende folkeafstemning.

Manden bag dette organisationsarbejde var nuværende generalkonsul Troels Fink, der var Danske Samfunds første sekretær. Allerede efter et års forløb var medlemstallet næsten 80.000, et godt udtryk for effektiviteten i arbejdet.

Danske Samfund var bygget op på et system af tillidsmænd i de enkelte sogne, så man havde de nationale bevægelser under konstant opsyn og kontrol. I den henseende er Danske Samfund et karakteristisk udtryk for den intensitet, hvorved man i 1930'erne og under krigen søgte at få hold om samfundets mindste enheder både i de totalitære bevægelser og i de

kredse, der – som sønderjyderne – måtte værge sig mod dem.

Med denne nøje overvågen af så at sige hver enkelts nationale gøren og laden kom Danske Samfund i enkelte tilfælde til at træde lige på kanten af, hvad befolkningen kunne acceptere. Det viste sig f. eks., da man søgte at fastslå som den almindelige opfattelse, at det måtte opfattes som en unational handling at sælge fast ejendom til tyske købere også i byerne. Det reageredes der kraftigt imod, navnlig i Åbenrå.

Et interessant træk er, hvad Kai Edvard Larsen oplyser om forhandlingerne i december 1943 om de problemer, man i Danske Samfunds ledelse forudså i forbindelse med krigens afslutning. Her ventede man, at grænespørgsmålet igen ville blive draget frem »både fra de sejrende magters side og fra de kredse her i landet, der føler sig bundet af deres tidligere standpunkt«. Hovedbestyrelsen fastholdt i sine bemærkninger den folkelige selvbestemmelsesret og den bevistede nationale fællesfølelse som grundlaget for stat og samfund i Danmark. Og i en tilføjelse overvejede man åbenbart at medtage en passus om, »at en udnyttelse af en ændret magtsituation og af et konjunkturbestemt stemningsudsving til en grænsflytning længere imod syd vil være i strid med de friheds- og retsidealer, vi hidtil har holdt i ave inden for det danske samfund«. Et sådant standpunt burde forstås af de danske syd for grænsen, »men det må tillige give dem ret til at sætte et fremtidshåb til de udviklingsmuligheder, der ligger i en målbevidst styrkelse af danskheden ved vor sydgrænse«.

Bemærkelsesværdigt er det også, at man ved samme lejlighed forudså, at grænsen kunne blive »den åbne dør til en nordisk del af Europa, hvor fri-

hed og fordragelighed giver folkene lykkelige livsvilkår. – Hvis vi evner at møde sådanne stemninger med forstående takt, kan dette blive udgangspunktet for en værdifuld og måske med tiden frugtbar forbedring af naboforholdet mod syd«.

Med sit ønske om at formulere synspunkter for efterkrigstiden kom Danske Samfund i en vis konflikt med de politiske partier, der havde deres organ i »Dansk Samråd«, og med »Arbejderbevægelsens sønderjyske landsforening«. Danske Samfund konkurrerede principielt ikke med andre nationale og politiske foreninger. Men da det tyske tryk begyndte at lette, kunne det ikke undgås, at gnidninger kunne opstå. Danske Samfunds store periode begyndte at ebbe ud, så snart den umiddelbare nationale risiko mindskedes.

Endnu i 1955 kunne Danske Samfund gøre sig til talsmand for den udbredte – og forståelige – irritation i Sønderjylland over, at de dansk-tyske forhandlinger, bl. a. om mindretalskolernes eksamensret, var foregået uden kontakt med sønderjyske kredse. Dybest set var det vel i øvrigt et af tidens mange tegn på, at de nationale foreninger havde udspillet dele af deres gamle rolle. Vilkårene var ved at være de samme i Sønderjylland som i resten af Danmark. De almindelige, landsomfattende politiske organer måtte lede sønderjyske såvel som andre fælles danske anliggender.

Og dermed var også kraftigt antydnet, at Danske Samfunds opgave var løst så grundigt, at dets opgaver nu må siges at være særdeles begrænsede.

Kai Edvard Larsens bog giver et udmærket rids af hele denne udvikling. Sammen med afdøde redaktør A. Svenssons artikel om »Dansk Samråd« i Sønderjyske Årbøger 1957,

er den et led i skildringen af Sønderjylland under nazisme og besættelse. Men mange ting er dog gjort så forholdsvis kort af i bogen, at der rejser sig flere spørgsmål med krav på besvarelse.

Det gælder f. eks. en uddybelse af forholdet til politikerne i Dansk Samråd, og det gælder en mere indgående drøftelse af Danske Samfunds placering i spændingen mellem samarbejdspolitik og modstandskamp. Kai Edvard Larsens bog viser, at der må være stof til en ganske dybtgående skildring af Sønderjyllands historie i den periode, bogen dækker.

H. P. Clausen

Helle Linde og Anker Olsen: Manuskripter og arkivalier i danske samlinger. (Dansk historisk Fællesforening, 1968). 144 s.

Et stort antal offentlige institutioner opbevarer manuskripter og arkivalier. Nogle samlinger er opstået ret tilfældigt, andre som et resultat af et bevidst indsamlingsarbejde. Foruden de store statslige arkiver og biblioteker er det især lokale museer, biblioteker og egnsarkiver, som rummer arkivalier. Det er bogens hensigt at orientere om indholdet i de mange samlinger landet over; i alt dækker den 251 institutioner. Som rimeligt er, er der gjort mest ud af de mindre og lokale institutioner, mens de store og velkendte arkiver og biblioteker får en ret beskeden plads. For hver institution er anført dens adresse og den eventuelle litteratur om samlingerne; disse karakteriseres derefter enten summarisk eller også, og oftest, beskrives de forholdsvis indgående. I mange situationer vil historikere kunne have god nytte af bogen, og selv om den nok hurtigt i ikke få tilfælde

vil forældes, vil den dog stadig have sin værdi ved at gøre opmærksom på samlingernes eksistens og dermed være et udgangspunkt for undersøgelser og forespørgsler. *Vagn Dybdahl*

Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. (Dansk historisk Fællesforening, 1968). 94 s.

Bogen falder i to afsnit. Først meddeles der træk af skiftevesenets historie med oplysninger om de arkivalietyper, der knytter sig til skifteforretningerne, herunder også om testamenter og auktionskataloger. Efter dette gives forskellige eksempler på, hvad der kan fremdrages af skrifterne, grupperet om personalhistorien, kulturhistorien i videre forstand samt den økonomiske og sociale historie. Det er en i mange henseender inspirerende bog, hvis værdi øges af fyldige litteraturhenvisninger. *Vagn Dybdahl*

Hannemarie Ragn Jensen: Christian Elling bibliografi. (Gyldendal, 1970). 108 s.

Bibliografier er altid nyttige, ikke mindst når de som den foreliggende også medtager avisartikler. Christian Ellings forfatterskab er stort og uoverskueligt; bibliografien omfatter 555 numre, heraf ikke mindre end 50 bøger, og da de mange arbejder samtidigt har så nær tilknytning til kulturhistorien, vil også mange uden for kunsthistorikernes kreds have nytte af bogen. Den indledes med en behandling af Chr. Ellings forfatterskab ved Else Kai Sass, som let omarbejdet gengiver hendes tiltrædelsesforelæsnings, da hun 1967 efterfulgte Elling i professoratet i København.

Vagn Dybdahl

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
 3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 4. *P. G. Lindhardt* og *Jørgen Swane*: To højirkemænd. Brevvexling mellem bisp-erne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Udsolgt.
 5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
 6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
 7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Udsolgt.
 8. *Vagn Dybdahl* og *Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,40 (14,35).
 9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. 45,00 (36,00).
 10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
 11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
 12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,00 (24,75).
 13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider, illustreret. Udsolgt.
 14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,25 (15,75).
 15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 33,75 (26,10).
 16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hof-tjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
 17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 38,25 (32,65).
 18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 38,25 (31,50).
 19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 40,50 (33,75).
 20. *F. H. Kjølsten*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 33,75 (29,70).
 21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformår 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 45,00 (40,50).
 22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 40,50 (33,75).
 23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Kr. 42,75 (36,00).
- Priserne i parentes er særpriser for selskabets medlemmer.
- *

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved Henning Paulsen. 1955. 256 sider. Kr. 12,60 (9,00).*
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,40.
- Troels Fink*: Otte foredrag om Danmarks krise 1863–64. 1964. 88 sider. Udsolgt.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,00 (14,00).